

ΑΣΙ

Χώρος

Κείμενα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης

Ειδικό τεύχος – Αφιέρωμα

Πολεοδομία, Χωροταξία, Περιφερειακή Ανάπτυξη:
Σύγχρονες Τάσεις, Νέοι Επιστήμονες

2016

24

Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας
Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Ειδικό τεύχος – Αφιέρωμα

**Πολεοδομία, Χωροταξία, Περιφερειακή Ανάπτυξη:
Σύγχρονες Τάσεις, Νέοι Επιστήμονες**

Επιμέλεια

Δέφνερ Αλέξιος-Μιχαήλ, Καλλιώρας Δημήτρης

Επιστημονικό Περιοδικό

αιχλώρος

Διεύθυνση:
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας
και Περιφερειακής Ανάπτυξης
Περιοδικό ΑΕΙΧΩΡΟΣ
Πεδίον Άρεως, 383 34 ΒΟΛΟΣ
<http://www.aeihoros.gr>, e-mail: aeihoros@prd.uth.gr
τηλ.: 24210 – 74486

Επιμέλεια έκδοσης: Εύη Κολοβού
Λαγού: Παναγιώτης Μανέτος
Σχεδιασμός εξωφύλλου: Γιώργος Παρασκευάς-Παναγιώτης Μανέτος

Δέφνερ, Α.-Μ., Καλλιώρας, Δ.	4
Πολοδομία, Χωροταξία, Περιφερειακή Ανάπτυξη: Σύγχρονες Τάσεις, Νέοι Επιστήμονες	
Τσαβδάρου, Χ.	7
Ο διεκδικούμενος Κοινός Χώρος, μεταξύ δημιουργικής πόλης και εξεγερμένης πόλης: Η περίπτωση της Ιστανμπούλ	
Ρεμπής, Ν.	27
Εντοπισμός γεωγραφικά αποκλεισμένων περιοχών και κατοίκων της Περιφέρειας Κρήτης από το αγαθό της υγείας	
Ντούρα, Μ., Παπαδάκη-Μαραγκού, Η.	46
Κοινωνική δυναμική και χωρικές μεταλλάξεις: Το παράδειγμα του Μεταουργείου	
Κυριακίδης, Χ.	67
Προσεγγίζοντας τη λειτουργία του δημόσιου αστικού χώρου με γνώμονα τις τοπικές παραμέτρους: Συγκριτική μελέτη μεταξύ Λάρισας και Νότινχαμ	
Καπιτσίνης, Ν.	86
Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη μεταφορά επιχειρήσεων: Συγκριτική ανάλυση της προ- και μετα-κρίσης μετακίνησης των Ελληνικών επιχειρήσεων στην Βουλγαρία.	
ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ	
Γκιάλης Σ.	123
Λόης Λαμπριανίδης, Θανάσης Καλογερέσης & Γρηγόρης Καυκαλάς (Επιμέλεια) (2016) <i>Χωρική ανάπτυξη και ανθρώπινο δυναμικό: Νέες θεωρητικές προσεγγίσεις και η εφαρμογή τους στην Ελλάδα</i>	

Πολοδομία, Χωροταξία, Περιφερειακή Ανάπτυξη: Σύγχρονες Τάσεις, Νέοι Επιστήμονες

Αλέξιος-Μιχαήλ Δέφνερ

Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Δημήτρης Καλλιώρας

Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Το Ειδικό Τεύχος είναι αποτέλεσμα των Ειδικών Συνεδριών Νέων Επιστημόνων οι οποίες διεξήχθησαν στο πλαίσιο του 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου «Πολοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης» το οποίο διοργανώθηκε από το Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και έλαβε χώρα στο Βόλο κατά το χρονικό διάστημα 24/9/2015 – 27/9/2015.

Η Επιτροπή Επιστημονικής Υποστήριξης των Ειδικών Συνεδριών Νέων Επιστημόνων αξιολόγησε τα άρθρα τα οποία υποβλήθηκαν με τα ακόλουθα κριτήρια: α) διάρθρωση, συνοχή και ύψος κειμένου (25%), β) εύρεση και αξιοποίηση επιστημονικών πηγών (15%), γ) πληρότητα και βάθος ανάλυσης (25%), δ) τήρηση προδιαγραφών (10%), και ε) προφορική παρουσίαση (25%). Τα άρθρα τα οποία βραβεύτηκαν συμπεριλαμβάνονται στο παρόν Ειδικό Τεύχος έχοντας, προηγούμενα, υποβληθεί στη συνήθη διαδικασία κρίσης του «Αειχώρου».

Το άρθρο του *Χαράλαμπου Τσαβδάρου* με τίτλο «*Ο διεκδικούμενος Κοινός Χώρος, μεταξύ δημιουργικής πόλης και εξεγερμένης πόλης: Η περίπτωση της Ιστανμπούλ*» παρεμβαίνει στη συζήτηση αναφορικά με τον κοινό χώρο παρουσιάζοντας με τρόπο διαθεματικό, μεταποικιακό και διαλεκτικό τις χωρικότητες των κοινών στη συγκεκριμένη πόλη.

Το άρθρο του *Νικόλαου Ρεμπή* με τίτλο «*Εντοπισμός γεωγραφικά αποκλεισμένων περιοχών και κατοίκων της Περιφέρειας Κρήτης από το αγαθό της υγείας*» στοχεύει στην κατανόηση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού εφαρμόζοντας μεθοδολογία εντοπισμού και ποσοτικοποίησης των γεωγραφικά αποκλεισμένων περιοχών και κατοίκων της Περιφέρειας Κρήτης από το αγαθό της υγείας.

Το άρθρο της *Μαγδαληνής Ντούρα* και της *Έρας Παπαδάκη-Μαραγκού* με τίτλο «*Κοινωνική δυναμική και κοινωνικές μεταλλάξεις: Το παράδειγμα του Μεταξουργείου*» διερευνά την αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στην πόλη και την κοινωνία μελετώντας το φαινόμενο του 'έξυγενισμού' στην περιοχή του Μεταξουργείου.

Το άρθρο του *Χαράλαμπου Κυριακίδη* με τίτλο «*Προσεγγίζοντας τη λειτουργία του δημόσιου αστικού χώρου με γνώμονα τις τοπικές παραμέτρους: Συγκριτική Μελέτη μεταξύ Λάρισας και Νότινχαμ*» εστιάζει στη συγκριτική μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς στο χώρο των πλατειών εστιάζοντας στις δυο συγκεκριμένες πόλεις μεσαίου μεγέθους.

Το άρθρο του *Νικόλαου Καπιτσίνη* με τίτλο «*Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη μεταφορά επιχειρήσεων: Συγκριτική ανάλυση της προ- και μετα-κρίσης μετακίνησης των Ελληνικών επιχειρήσεων στην Βουλγαρία*» αντιπαραβάλλει τις μετακινήσεις των μικρομεσαίων επιχειρήσεων από την Ελλάδα στη Βουλγαρία στην προ- και στη μετά-κρίσης περίοδο και καταδεικνύει την ένταση, τα κίνητρα και τα χαρακτηριστικά της μετακίνησης.

Ως επιμελητές του Ειδικού Τεύχους θέλουμε να ευχαριστήσουμε τους συναδέλφους οι οποίοι, ως μέλη της Οργανωτικής και της Επιστημονικής Επιτροπής και ως εισηγητές, συνέβαλαν στην επιτυχία του 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου «Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης», και ειδικότερα των Ειδικών Συνεδριών Νέων Επιστημόνων. Θέλουμε, επίσης, τα ευχαριστήσουμε τα μέλη της Συντακτικής Επιτροπής και τους Συντελεστές Έκδοσης του Επιστημονικού Περιοδικού «Αειχώρος: Κείμενα Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Ανάπτυξης», καθώς και τους συναδέλφους συγγραφείς και κριτές για την καθοριστική συμβολή τους στην αναβάθμιση του επιστημονικού διαλόγου στα ζητήματα της πολεοδομίας, της χωροταξίας και της περιφερειακής ανάπτυξης.

*Δέφνερ Αλέξιος-Μιχαήλ
Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης,
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πεδίον Άρεως, 383 34 Βόλος,
e-mail: adeffner(AT)uth.gr*

*Δημήτρης Καλλιώρας
Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης,
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πεδίον Άρεως, 383 34 Βόλος,
e-mail: dkallior (AT)uth.gr*

Ο διεκδικούμενος Κοινός Χώρος, μεταξύ δημιουργικής πόλης και εξεγερμένης πόλης: Η περίπτωση της Ιστανμπούλ

Χαράλαμπος Τσαβδάρογλου

Υπ. Διδάκτωρ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια η συζήτηση σχετικά με το λεγόμενο ‘κοινό χώρο’ και τις ‘νέες περιφράξεις’ έχει γίνει ιδιαίτερα δημοφιλής μεταξύ μελετητών του χώρου. Ωστόσο, έως τώρα, λίγες είναι οι προσπάθειες που επιδιώκουν να συνδέσουν με διαθεματικό και μεταποικιακό τρόπο τις χωρικές των κοινωνιών με τα ποικίλα και διασταυρωνόμενα συστήματα καταπίεσης, υπερβαίνοντας ταυτόχρονα τις διαιρέσεις μεταξύ Βορρά-Νότου και Δύσης-Ανατολής. Η Ιστανμπούλ, μια αναδυόμενη παγκόσμια πόλη που βρίσκεται στο όριο μεταξύ Δύσης και Ανατολής, αποτελεί ιδανικό παράδειγμα για την εξέταση με διαθεματικό και μεταποικιακό τρόπο των συγκρούσεων για τον κοινό χώρο. Η ρητορική για τη δημιουργική πόλη και οι πολιτικές εξευγενισμού επιδιώκουν να αναβαθμίσουν την ανταγωνιστικότητα της πόλης. Επιπλέον, η ισλαμική εκδοχή του νεοφιλελευθερισμού, οι έμφυλες περιφράξεις και η καταπίεση εθνικών μειονοτήτων συνθέτουν το περιβάλλον που σφετερίζεται και περιφράσσει τον κοινό χώρο. Απέναντι στις παραπάνω πολιτικές, πλήθος κοινωνικών κινημάτων πόλης έχουν αναδυθεί τις τελευταίες δεκαετίες με πιο εμβληματική την περίπτωση της κοινωνικής εξέγερσης του πάρκου Γκεζί τον Ιούνιο του 2013. Το ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι ο εξεγερμένος κοινός χώρος δεν περιορίζεται απλώς στην αντιπαράθεση με τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές αλλά τροποποιεί και κλονίζει τις εγκαθιδρυμένες διαιρέσεις στα πεδία του φύλου, της τάξης, της φυλής και της κουλτούρας.

Λέξεις κλειδιά

Ιστανμπούλ, κοινός χώρος, δημιουργική πόλη, εξεγερμένη πόλη

The claimed Common Space, between the creative city and the rebel city: The case of Istanbul

Abstract

The last years the discussion on the so-called ‘common space’ and the ‘new enclosures’ is becoming increasingly popular among spatial scholars. However, until now, there are few attempts that seek in an intersectional and postcolonial way to articulate the spatialities of commons with the intersected systems of oppression, and at the same time to surpass the divisions between North-South and West-East. Istanbul, an emerging global city which is located in between West and East, constitutes an ideal case for the examination of the conflicts on the common space with intersectional and postcolonial way. The creative class rhetoric and the gentrification policies seek to enforce the competitiveness of the city. Furthermore, the islamic version of neoliberalism, the gender enclosures and the oppression of ethnic minorities compose the environment that usurps and encloses the common space. Against the above policies, a multitude of urban social movements have been emerged the last decades, with the most emblematic case the Gezi park social uprising in June 2013. The very important characteristic is that the rebel common space does not just limited in the confrontation with the neoliberal policies but it modifies and troubles the established divisions in the fields of gender, class, race and culture.

Keywords

Istanbul, common space, creative city, rebel city

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα κοινά (commons) και οι περιφράξεις (enclosures) αποτελούν δύο αλληλένδετες έννοιες που αντανακλούν τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς και υποδηλώνουν με μια πρώτη ανάγνωση τη συμμετοχή ή την απαγόρευση των κοινωνιών και των κοινοτήτων από την πρόσβαση, χρήση, ανάκτηση και διαχείριση των πόρων και μέσων παραγωγής και αναπαραγωγής.

Σε αυτή την πρώτη ανάγνωση φαίνεται ότι η σφαίρα των κοινών αποτελεί το πεδίο μιας παγκόσμιας αλλά και τοπικής διαμάχης για τον έλεγχο γύρω από τα λεγόμενα φυσικά

κοινά (αέρας, θάλασσες, ποτάμια, δάση), τα δημόσια κοινά (υποδομές, τηλεπικοινωνίες, εκπαίδευση, υγεία), τα πολιτισμικά κοινά (γλώσσες, επιστήμες, τέχνες), τα γενετικά κοινά, τα ενεργειακά κοινά, κ.α. Σε αυτό το αρχιπέλαγος των κοινών αρκετοί μελετητές συμπεριλαμβάνουν και τα αστικά κοινά, τα οποία αφορούν τα πάρκα, τους πράσινους χώρους, τα δίκτυα υποδομών, γενικότερα τους κοινόχρηστους και κοινωφελείς χώρους. Τέλος, έχει εκφραστεί η άποψη ότι όλο το οικιστικό απόθεμα, οι χρήσεις γης, το αστικό τοπίο και η τοπική ζωτικότητα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως μορφές κοινών (De Peuter and Witheford, 2010· Harvey, 2012· Hodgkinson, 2012· Μπριασούλη, 2003). Σχεδόν το σύνολο των παραπάνω εκφράσεων των κοινών βρίσκονται στο επίκεντρο της πολιτικής και κοινωνικής διαμάχης στην Ιστανμπούλ τις τελευταίες δεκαετίες. Ωστόσο μέσα από τη μελέτη περίπτωσης της Ιστανμπούλ θα δείξω ότι το εύρος της σφαίρας των κοινών δεν αποτελεί απλώς τη διεκδίκηση χωρικών ποσοτήτων, αλλά καθορίζεται από τις μορφές κοινωνικής αυτοθέσμησης καθώς και από τις απαντήσεις του κεφαλαίου, της πατριαρχίας, του εθνικισμού ή και άλλων συστημάτων εξουσίας και διακρίσεων μέσω των περιφράξεων.

Στο παρόν άρθρο, αρχικά, παρουσιάζω τη μεταποικιακή, διαθεματική και διαλεκτική μέθοδο που ακολουθώ. Έπειτα εξετάζω τις διαφορετικές προσεγγίσεις των κοινών και προτείνω την έννοια του Κοινού Χώρου. Τέλος, εξετάζω τον Κοινό Χώρο και την περίφραξή του στην περίπτωση της σημερινής Ιστανμπούλ και καταλήγω με ορισμένα συμπεράσματα.

2. ΜΕΤΑΠΟΙΚΙΑΚΗ, ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ

Η μέθοδος που ακολουθώ είναι η διαλεκτική και συγκεκριμένα η ανοιχτή και συστηματική διαλεκτική. Πρόκειται για την κριτική διαλεκτική μέθοδο 'έκθεσης της εσωτερικής άρθρωσης ενός δεδομένου-συγκεκριμένου συνόλου' (Arthur, 2002), σύμφωνα με την οποία, η τάξη, το φύλο, το έθνος, η κουλτούρα, ο χώρος ή οποιαδήποτε άλλη κατηγορία, συμβαίνει και αποκτά σημασία την κάθε συγκεκριμένη στιγμή, μέσα από τις 'αρθρώσεις, αρνήσεις, αφαιρέσεις' (Holloway, 2010) των κοινωνικών σχέσεων και ανταγωνισμών.

Ταυτόχρονα εμπνέομαι από τις μεταποικιακές προσεγγίσεις του χώρου (McFarlane, 2006· Ong, 2006· Simone, 2004), οι οποίες επιδιώκουν την υπέρβαση των διχοτομικών διπλών ανάμεσα στον λεγόμενο 'Παγκόσμιο Βορρά' και τον 'Παγκόσμιο Νότο', και συγκεκριμένα ανάμεσα στις αναπτυγμένες 'Παγκόσμιες Πόλεις του Βορρά' και τις υπανάπτυκτες 'Μεγαλουπόλεις του Νότου'. Η μεταποικιακή προσέγγιση στόχο έχει την αποκαλούμενη 'από-δυτικοποίηση' και 'απο-αποικιοποίηση' της χωρικής θεωρίας, δηλαδή 'την αποκαθήλωση του λεγόμενου δυτικού βλέμματος και λόγου' (Roy, 2011) καθώς και την άρση της ομογενοποίησης των έως πρότινος αποκαλούμενων 'υποδεέστερων' γεωγραφικών περιοχών (Robinson, 2011).

Επιπλέον λαμβάνω υπόψη τις πρόσφατες διαθεματικές προσεγγίσεις, οι οποίες επιδιώκουν να φωτίσουν τα λεγόμενα πολλαπλά 'σταυροδρόμια' των συστημάτων εξουσίας, καταπίεσης και διακρίσεων όπως τη φυλή, την τάξη, το φύλο, το χρώμα, τη σεξουαλικότητα, τη θρησκεία, την ηλικία, την εθνότητα, τη γλώσσα, την κουλτούρα, την πολιτότητα κ.ο.κ. Η διαθεματικότητα (intersectionality) θεωρεί ότι οι πολλαπλές καταπίεσεις όπως ο ρατσισμός, ο σεξισμός, τα ταξικά προνόμια, η ξеноφοβία, η ομοφοβία, η θρησκευτική μισαλλοδοξία, κτλ. δεν δρουν ανεξάρτητα η μια από την άλλη, αλλά διαρκώς περιπλέκονται και αναπαράγονται μέσα από τις υπόλοιπες, διαμορφώνοντας διαρκώς πρωτότυπες και νέες υβριδικές κατηγορίες, διαδικασίες και κοινωνικά συστήματα (Collins, 1990· Crenshaw, 1991· Lykke, 2010).

Επομένως η προτεινόμενη μεταποικιακή, διαθεματική και διαλεκτική μέθοδος που ακολουθώ αντιλαμβάνεται τις διεργασίες συγκρότησης και αποσυγκρότησης του κοινωνικού χώρου ως ανοιχτές, ρευστές και ευάλωτες διαδικασίες, διαρκώς ανηρημένες και συστηματικά υποκειμένες, διατηρημένες στους κάθε φορά συγκεκριμένους ιστορικούς και κοινωνικούς ανταγωνισμούς, σε διερωτήσεις, αμφισβητήσεις και μετασχηματισμούς.

3. ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΚΟΙΝΑ

Η συζήτηση για τα κοινά όπως αναπτύσσεται τις τελευταίες δεκαετίες εκφράζεται κυρίως από δυο δέσμες προσεγγίσεων, τις λεγόμενες προσεγγίσεις 'υπέρ των περιφράξεων' και τις προσεγγίσεις για τον αποκαλούμενο 'κομμουνισμό των κοινών'.

Οι πρώτες υποστηρίζουν και μελετούν τις λεγόμενες 'περιφράξεις' και αντιλαμβάνονται τα κοινά κυρίως ως τους αποκαλούμενους 'υλικούς' και 'άυλους' πόρους για οικονομική εκμετάλλευση. Οι προσεγγίσεις αυτές υποστηρίζουν την ιδιωτικοποίηση, είτε με τη μορφή της ατομικής ιδιοκτησίας (Hardin, 1968), είτε της κρατικής (Stiglitz, 2010), είτε της συλλογικής (Ostrom, 1990), καθώς και την εμπορική εκμετάλλευση των λεγόμενων 'κοινών πόρων'. Συνεπώς αυτές οι προσεγγίσεις εστιάζουν είτε στους φυσικούς πόρους, τους οποίους μετατρέπουν στο λεγόμενο 'βιοκεφάλαιο' προς οικονομική εκμετάλλευση, είτε εστιάζουν στο μεμονωμένο άτομο, του οποίου τις υποκειμενικές ικανότητες τις μετατρέπουν σε οικονομικούς πόρους με τη μορφή του λεγόμενου 'ανθρώπινου κεφαλαίου', 'κοινωνικού κεφαλαίου', 'πολιτισμικού κεφαλαίου' κτλ. Επίσης αντιλαμβάνονται τις κοινωνικές σχέσεις και συγκρούσεις ως εξωτερικότητες, τις οποίες λαμβάνουν υπόψη μόνο εντάσσοντάς τις σε μελέτες 'κόστους-οφέλους'. Συνεπώς οι προσεγγίσεις αυτού του τύπου μπορούν να χαρακτηριστούν ως 'ποροκεντρικές' προσεγγίσεις καθώς αφενός ανάγουν το οικοσύστημα και τους ανθρώπους σε οικονομικούς πόρους και αφετέρου απουσιάζουν ή υποβαθμίζονται οι κοινωνικές σχέσεις και ο τρόπος επικοινωνίας μεταξύ των υποκειμένων. Ο στόχος των 'ποροκεντρικών' προσεγγίσεων δεν είναι άλλος από την εμπορική εκμετάλλευση

των ‘ανθρώπινων ή φυσικών’ πόρων με όποια από τις πιθανές παραλλαγές καθεστώτων ιδιοκτησίας: κρατική-ιδιωτική-συλλογική.

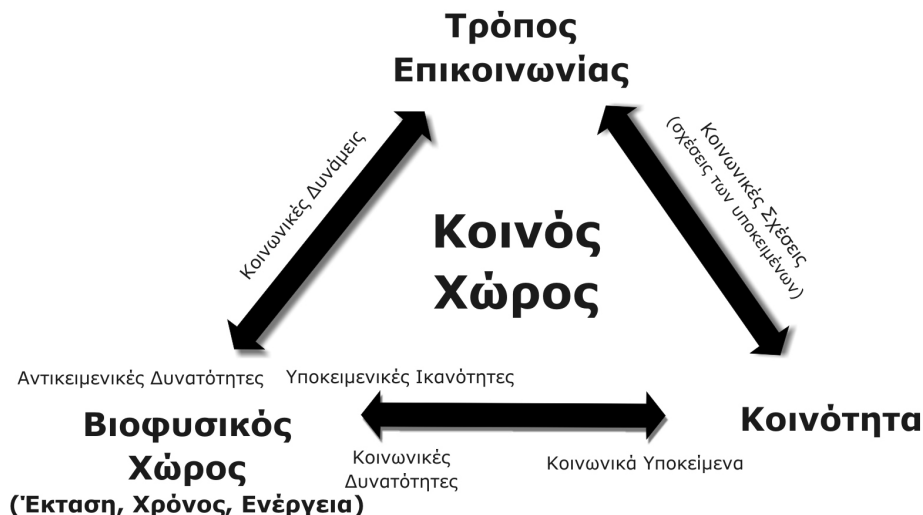
Απέναντι στις παραπάνω προσεγγίσεις, μέσα από τη μακρά διαδρομή της διαλεκτικής σκέψης αναπτύσσεται τις τελευταίες δεκαετίες μια όλο και αυξανόμενη συζήτηση και μελέτη από προσεγγίσεις που υποστηρίζουν τον λεγόμενο ‘κομμουνισμό των κοινών’ (Caffentzis, 2010· De Angelis, 2007· Federici, 2004· Hardt και Negri, 2009· Midnight Notes Collective, 1990). Οι προσεγγίσεις αυτές απομακρύνονται από το δίπολο κράτος ή αγορά και εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στις ιδιαίτερες κοινωνικές σχέσεις και κοινωνικές δυνάμεις, οι οποίες αφενός δημιουργούν και κατασκευάζουν διαρκώς νέα κοινά και ταυτόχρονα αντιστέκονται στις κινήσεις των περιφράξεων και επιδιώκουν με συλλογικούς και μη εμπορευματικούς τρόπους την δημιουργία, ανάκτηση και αυτοδιαχείριση των κοινών. Συνεπώς αυτές οι προσεγγίσεις δεν ορίζουν τα κοινά μόνο ως προς τη διάσταση των πόρων, αλλά αναδεικνύουν την σημασία των κοινωνικών σχέσεων καθώς και των κοινοτήτων που με διαμοιρασμό δημιουργούν, αυτοδιαχειρίζονται και προστατεύουν τους κοινούς πόρους. Σύμφωνα με τον ορισμό του De Angelis, (2017: 164): ‘Τα κοινά δεν είναι απλώς πόροι τους οποίους μοιραζόμαστε, για να αντιληφθούμε τα κοινά πρέπει να συμπεριλάβουμε τρία πράγματα την ίδια στιγμή: τους κοινούς πόρους, τις κοινότητες και τις κοινωνικές σχέσεις δημιουργίας των κοινών (commoning)’.

4. Ο ΚΟΙΝΟΣ ΧΩΡΟΣ

Για την εννοιολόγηση του ‘κοινού χώρου’ εμπνέομαι από τη χωρική ανάλυση του Lefebvre και του Κωτσάκη. Σύμφωνα με την ανάλυση του Lefebvre (1991[1974]), ο χώρος δεν αποτελεί ένα κενό δοχείο που γεμίζει με πράξεις, σχέσεις και ιδεολογίες, αλλά διακρίνεται στον φυσικό, νοητικό και κοινωνικό χώρο, αντίστοιχα, στην χωρική πρακτική, στις αναπαραστάσεις του χώρου και στον αναπαραστημένο χώρο και, τέλος, στον αντιληπτό, νοητικό και βιωμένο χώρο. Επίσης, ο Κωτσάκης (2012) συλλαμβάνει τον Κοινωνικό Χώρο ως την ενότητα του Φυσικού Χώρου (ενέργεια, έκταση, χρόνος) με το Κοινωνικό Σύστημα (κοινωνικές σχέσεις και κοινωνικά υποκείμενα) και τον Τρόπο Επικοινωνίας (κοινωνικές σχέσεις και κοινωνικές δυνάμεις).

Με βάση την ανάλυση του Lefebvre : Φυσικός - Νοητικός - Κοινωνικός Χώρος, την ανάλυση του Κωτσάκη : Φυσικός Χώρος - Τρόπος Επικοινωνίας - Κοινωνικό Σύστημα, που συνιστούν τον Κοινωνικό Χώρο, καθώς και τις προσεγγίσεις που υποστηρίζουν τον λεγόμενο ‘κομμουνισμό των κοινών’: Κοινοί Πόροι - Σχέσεις Δημιουργίας Κοινών - Κοινότητες, προτείνω την έννοια του Κοινού Χώρου.

Σχήμα 1. Ο Κοινός Χώρος (σχέδιο Χ. Τσαβδάρουλου)

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Ως Κοινό Χώρο προτείνω τη διαλεκτική σχέση-ενότητα μεταξύ του Βιοφυσικού Χώρου των κοινών πόρων με τον Τρόπο Επικοινωνίας και τον Χώρο των Κοινοτήτων (Τσαβδάρουλου, 2015). Ο Βιοφυσικός-αντιληπτός Χώρος των Κοινών Πόρων αποτελεί τη χωρική πρακτική συλλογικού μοιράσματος των πόρων-μέσων παραγωγής, αναπαραγωγής και διαβίωσης στις διαστάσεις της έκτασης, του χρόνου και της ενέργειας, όπως έχει ήδη επισημάνει ο Κωτσάκης (2012). Ο Βιοφυσικός Χώρος των Κοινών Πόρων, ως Αντικειμενική Δυνατότητα σε ενότητα με τις Κοινωνικές Δυνατότητες, δημιουργείται, κατασκευάζεται ή ανακτάται κάθε φορά από τον Τρόπο Επικοινωνίας των Κοινωνικών Σχέσεων και Κοινωνικών Δυνάμεων. Τέλος ο Τρόπος Επικοινωνίας συνθέτει τις κοινότητες των κοινωνικών υποκειμένων στο χώρο των Κοινοτήτων.

Επομένως, το σημείο κλειδί του Κοινού Χώρου είναι η αλληλεπίδραση μεταξύ των Κοινών Πόρων με τον Τρόπο Επικοινωνίας και τη Κοινότητα. Η διάρρηξη των παραπάνω σχέσεων πραγματοποιείται με τις περιφράξεις. Ανάλογα με το ποια από τις παραπάνω σχέσεις τείνει να περιφραχθεί έχουμε τις:

Περιφράξεις των Κοινών Πόρων: πρόκειται για τις λεγόμενες 'κλασικές' (Marx, 1976[1867]) και τις 'νέες' περιφράξεις (Caffentzis and Federici, 2014· De Angelis, 2007·

Midnight Notes Collective, 1990), όπως σφετερισμός και εμπορευματοποίηση των κοινών γαιών, της ενέργειας, των φυσικών πόρων, σύγχρονη υφανταγή της γης, πληροφοριών, γονιδίων, γνώσης, σωμάτων, κ.α.. Σε χωρικό-αστικό επίπεδο, ως νέες περιφράξεις μπορούν να αναγνωριστούν μεταξύ άλλων οι εκτοπίσεις των κατοίκων των αυτοσχέδιων οικισμών, οι αναπλάσεις και ο εξευγενισμός των πόλεων, η πολεοδομία των τειχών, οι πολιτικές ενοικίων κ.α. (Beckett and Herbert, 2010· Brenner and Theodore, 2002· Harvey, 2012· Hodgkinson, 2012).

Περιφράξεις των Τρόπων Επικοινωνίας: πρόκειται για τον σφετερισμό των Κοινωνικών Σχέσεων και Κοινωνικών Δυνάμεων, που σημαίνει περίφραξη των σχέσεων των υποκειμένων, περίφραξη των υποκειμενικών ικανοτήτων και, ταυτόχρονα, περίφραξη των αντικειμενικών δυνατοτήτων. Οι τελευταίες, με τη σειρά τους, βασίζονται στην περίφραξη των κοινωνικών δυνατοτήτων και στην περίφραξη του βιοφυσικού χώρου (έκταση, ενέργεια, χρόνος).

Περιφράξεις των Κοινοτήτων: πρόκειται για την κοινωνική και πολιτική συγκρότηση των περιφραγμένων κοινοτήτων, στις οποίες μέσω της συμπερίληψης ή του αποκλεισμού έχει λάβει χώρα η περίφραξη των κοινωνικών σχέσεων, των κοινωνικών υποκειμένων και των κοινών πόρων. Χωρικά παραδείγματα αποτελούν μεταξύ άλλων οι περικλειστές-περιφραγμένες κοινότητες (gated communities), τα στρατόπεδα κράτησης μεταναστών, καθώς και τα κάθε είδους γκέτο.

5. ΙΣΤΑΝΜΠΟΥΛΑ: Η ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΧΩΡΟΥ

Με βάση το θεωρητικό πλαίσιο που ανέπτυξα, θα δείξω ότι η διαλεκτική των κοινών και των περιφράξεων βρίσκεται τα τελευταία χρόνια στο επίκεντρο της πολιτικής και κοινωνικής διαμάχης στην περίπτωση της Ιστανμπούλ.

5.1 Αστικοί μετασχηματισμοί και η λεγόμενη ‘δημιουργική πόλη’

Σύμφωνα με τον πρώην πρωθυπουργό Erdoğan (2011): ‘Με τα νέα συνεδριακά, αθλητικά και πολιτιστικά κέντρα που χτίζουμε, ετοιμάζουμε αυτήν την όμορφη πόλη για το μοντέρνο μέλλον σε αυτήν την ιστορική τοποθεσία. Την ίδια στιγμή επενδύουμε για να μετατρέψουμε την Ιστανμπούλ σε παγκόσμιο οικονομικό κέντρο’ (όπως αναφέρεται στο Azem, 2012).

Η Ιστανμπούλ, σήμερα, κατατάσσεται στις παγκόσμιες πόλεις καθώς, σύμφωνα με το ‘Ινστιτούτο Πολεοδομικών Στρατηγικών’ του ‘Mori Memorial Foundation’ (2014), το οποίο θέτει έξι κατηγορίες αξιολόγησης (οικονομία, έρευνα και ανάπτυξη, πολιτισμική αλληλεπίδραση, ζωντάνια, περιβάλλον, προσβασιμότητα), η Ιστανμπούλ το 2014 βρίσκονταν στην εικοστή πρώτη θέση. Ο μετασχηματισμός της Ιστανμπούλ σε παγκόσμια πόλη, ο οποίος ξεκίνησε σταδιακά τη δεκαετία του ‘80 και έχει ενταθεί κυρίως τις δυο

τελευταίες δεκαετίες (Aksoy, 2012; Enlil, 2011; Karaman, 2013a), θα δείξω ότι συνοδεύεται από έντονες πολιτικές περιφραξης τόσο στον βιοφυσικό χώρο όσο και στις κοινωνικές σχέσεις και στον τρόπο επικοινωνίας των κατοίκων και των κοινοτήτων τους.

Οι πολιτικές περιφραξης στην περίπτωση της Ιστανμπούλ μπορούν να συνοψιστούν στη ρητορική γύρω από τη λεγόμενη ‘δημιουργική πόλη’ (Durmaz, et al. 2010). Η συζήτηση για τις δημιουργικές πόλεις, η οποία ξεκίνησε από τον Landry (1995) και έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής από τον Florida (2002) έχει δεχθεί τα τελευταία χρόνια έντονη κριτική (Chatterton, 2010· Jeffrey et al., 2012· Harvey, 2012· Peck, 2005). Για τους σκοπούς του άρθρου αναφέρω τον ορισμό του Pasquinelli (2010: 5), σύμφωνα με τον οποίο: ‘Μετά από δεκαετίες (...), δυο στρώματα σύγχρονης ιστορίας έχουν συγκλίνει σε μια μοναδική τάση: η επανάσταση της πόλης (όπως περιέγραψε ο Lefebvre την πόλη στα 1960, ένας κινητήρας δηλαδή παραγωγής και συσσώρευσης του κεφαλαίου) και η πολιτιστική βιομηχανία (όπως βάπτισε η Σχολή της Φρανκφούρτης τη μετατροπή της κουλτούρας σε επιχείρηση). Το όνομα της νεογέννητης αυτής χίμαιρας είναι η “δημιουργική πόλη”. Πρόκειται για μια ασύμμετρη χίμαιρα, καθώς η μάσκα της κουλτούρας χρησιμοποιείται για να κρύψει την ύδρα του τοιμέντου και της μεσιτικής σπέκουλας’. Στη συνέχεια, θα δείξω, πως οι νεοφιλελεύθερες χωρικές πολιτικές στην περίπτωση της Ιστανμπούλ αξιοποιούν την παραγωγή του χώρου και της κουλτούρας για να επιτύχουν την περίφραξη του βιοφυσικού χώρου, του τρόπου επικοινωνίας και των κοινοτήτων.

Αρχικά, κινητήριος μοχλός της οικονομίας της πόλης γίνονται οι κατασκευές. Η Ιστανμπούλ από τη δεκαετία του ‘90 ζει τη λεγόμενη ‘κατασκευαστική έκρηξη’, καθώς έχει μετατραπεί σε ένα απέραντο εργοτάξιο που ‘καταπίνει δάση, λίμνες και ποτάμια, τα οποία βρίσκονται στην περίμετρό της’ (Aksoy, 2012), παρακάμπτοντας ακόμα και τα επίσημα πολεοδομικά-χωροταξικά σχέδια, όπως το ‘master plan’ του 2009 (Enlil, 2011). ‘Υφαρπαγή της γης’ (Harvey 2012) και ‘φαραωνικά έργα’ (Karaman, 2013a) κατασκευάζονται και σχεδιάζονται για το μέλλον, με πιο εμβληματικά: την επέκταση της πόλης προς την Μαύρη Θάλασσα με τη δημιουργία της ‘Νέας Ιστανμπούλ’ χωρητικότητας τεσσάρων εκατομμυρίων κατοίκων, η οποία για να εξυπηρετείται πρέπει να κατασκευαστεί η Τρίτη Γέφυρα του Βοσπόρου και πλήθος νέων κλειστών αυτοκινητοδρόμων, οι οποίοι θα θέσουν σε άμεσο κίνδυνο τις τελευταίες εναπομείνουσες δασικές περιοχές στην περίμετρο της πόλης (Karaman, 2013a). Δίπλα στη ‘Νέα Ιστανμπούλ’ σχεδιάζεται η κατασκευή του νέου αεροδρομίου της πόλης, το οποίο φιλοδοξεί να γίνει το μεγαλύτερο του κόσμου και ταυτόχρονα, σχεδιάζεται η κατασκευή καναλιού, του λεγόμενου ‘Νέου Βοσπόρου’, ο οποίος θα συνδέει τη θάλασσα του Μαρμαρά με τη Μαύρη θάλασσα ώστε να αποσυμφορηθεί ο παλιός Βόσπορος. Επίσης, ήδη έχουν κατασκευαστεί ή πρόκειται να ολοκληρωθούν τα επόμενα χρόνια: η υποθαλάσσια σήραγγα Marmaray, το μεγαλύτερο τζαμί στον κόσμο και

η δημιουργία δεκαπέντε νέων επιχειρηματικών ζωνών (Balaban, 2010· Aksoy, 2012· Enlil, 2011).

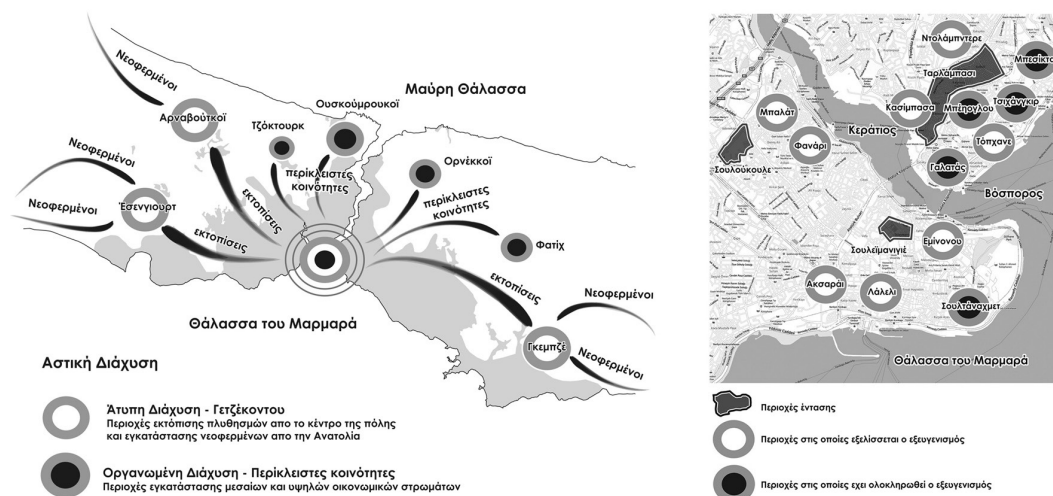
Επιπλέον, κομβικό σημείο στις νέες χωρικές περιφράξεις ήταν το έτος 2003, όταν δόθηκαν αυξημένες εξουσίες στην κρατική κατασκευαστική εταιρεία TOKI. Μέσα στη δεκαετία 2003-2013 η TOKI έχει χτίσει περίπου 400.000 κατοικίες στην περίμετρο της Ιστανμπούλ (Balaban, 2010) και ο στόχος είναι η μετεγκατάσταση των κατοίκων των αυτοσχέδιων οικισμών-γετζέκοντου (gecekondu), οι οποίοι αποτελούν τα εννέα δέκατα της πόλης. Ήδη από το 2006 ο Υπουργός 'Περιβάλλοντος και Πολεοδομικού Σχεδιασμού' Bayraktar είχε δηλώσει ότι 'πρέπει να βρούμε τον τρόπο να κρατήσουμε τους φτωχούς έξω από την πόλη' (Azem, 2012) και ο Υπουργός Ανάπτυξης ανακήρυξε το 2011 ως το 'έτος των αστικών μετασχηματισμών' ώστε να αυξηθούν τα έσοδα από 'τον τουρισμό, την πολιτιστική βιομηχανία και την χρηματοπιστωτική σφαίρα' (Karaman, 2013a). Οι δυο βασικοί πυλώνες για αυτόν τον στόχο είναι ο μετασχηματισμός των αυτοσχέδιων οικισμών-γετζέκοντου σε οργανωμένες περιοχές δόμησης και οι πολιτικές εξευγενισμού (gentrification) στο εσωτερικό της ιστορικής πόλης (Karaman, 2013a). Όπως δήλωσε το 2007 ο Δήμαρχος της Ιστανμπούλ 'το ένα εκατομμύριο από το ενάμιση εκατομμύριο κατοικιών της Ιστανμπούλ θα πρέπει να εξευγενιστούν' (Cevic, 2011:4), που σημαίνει είτε καθολική κατεδάφιση, είτε ανακατασκευή.

Όσον αφορά τα γετζέκοντου, πρόκειται για τα 'αυθαίρετα σπίτια χτισμένα μέσα σε μια νύχτα', τα οποία άρχισαν να εμφανίζονται στις μεταπολεμικές δεκαετίες του 40'-50' και αυξήθηκαν με αλματώδεις ρυθμούς τις επόμενες δεκαετίες γιγαντώνοντας την Ιστανμπούλ. Η πολιτική των αυθαιρέτων προσέφερε φτηνά εργατικά χέρια και υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης στην οικονομία της πόλης (Aksoy, 2012· Yalcintan and Erbas, 2003). Ωστόσο, το έδαφος των γετζέκοντου (Χάρτης 1) έμενε ανεκμετάλλευτο και δίνονταν για ψηφοθηρικούς λόγους πολλαπλές αμνηστίες στους κατοίκους τους (Balaban, 2010). Ταυτόχρονα οι κάτοικοι των αυτοσχέδιων οικισμών ανέπτυξαν δικά τους άτυπα συστήματα οικονομίας, επικοινωνίας και κουλτούρας (Cevic, 2011). Ωστόσο τις τελευταίες δύο δεκαετίες θα θεσμοθετηθούν αυστηροί κανονισμοί ρύθμισης, τακτοποίησης και μετασχηματισμού των γετζέκοντου. Το 2004 η κυβέρνηση διακηρύσσει το 'τέλος της εποχής των γετζέκοντου' (Karaman, 2013) και μέσω της εταιρείας TOKI, οι πρώην περιοχές αυθαιρέτων κατεδαφίζονται και στη θέση τους κτίζονται μαζικά πολυώροφες πολυκατοικίες, στις οποίες δίνονται διαμερίσματα έναντι δανείων. Με αυτόν τον τρόπο διαλύονται οι πρώην κοινοτικοί δεσμοί των αυθόρμητα δημιουργημένων γειτονιών και επιπλέον μετασχηματίζεται ο ανθρωπολογικός τύπος του 'καταληψία' σε ατομικό ιδιοκτήτη, ο οποίος εξαναγκάζεται να αναζητά διαρκώς εργασία ώστε να μπορέσει να αποπληρώσει το δάνειο. Επιπλέον, κανονικοποιείται η ζωή και η κοινωνικότητα των πρώην

κατοίκων των γετζέκοντου, οι οποίοι πλέον 'στοιβάζονται στις νεόκτιστες πολυκατοικίες που περιβάλλονται από αυτοκινητόδρομους χωρίς ίχνος κοινωνικής ζωής' (Cevic, 2011). Τέλος, με την πολιτική της κατεδάφισης των γετζέκοντου εμπορευματοποιούνται και αποκτούν αξία περιοχές στην περίμετρο της πόλης, οι οποίες μέχρι πρότινος θεωρούνταν 'no man's land' (Balaban, 2010). Με αυτόν τον τρόπο η Ιστανμπούλ μετασχηματίζεται σε κυρίαρχο παγκόσμιο παίκτη στις επενδύσεις σε γη, καθώς η γαιοπρόσδοδος και οι τιμές γης τριπλασιάστηκαν μεταξύ 2001 και 2008 (Karaman, 2013a).

Χάρτης 1 (αριστερά). Ροές και πόλοι αστικής διάχυσης στην Ιστανμπούλ.

Χάρτης 2 (δεξιά). Περιοχές εξευγενισμού στο κέντρο της Ιστανμπούλ.

Πηγή: https://www.academia.edu/2341957/Forced_Evictions_in_Istanbul (επεξεργασία του συγγραφέα)

Οι διαδικασίες εξευγενισμού (Χάρτης 2), ξεκίνησαν στα τέλη της δεκαετίας του '80 στην ιστορική χερσόνησο με μαζικές κατεδαφίσεις και πυρκαγιές, από εργολάβους, στα παλιά ξύλινα σπίτια που περικύκλωναν τα ιστορικά μνημεία (Enlil, 2011). Από τότε εκατοντάδες κτίρια έχουν κατεδαφιστεί και ορισμένα μόνο έχουν ξανακτιστεί με μετόν και ξύλινη επένδυση ως αναπαραστάσεις των παλαιών οθωμανικών δρόμων. Πρόκειται για τη δημιουργία 'μιας αστικής σκηνογραφίας' με μοναδικό στόχο την προσέλκυση τουριστών (Τσιγάρα και Κουρμάδας, 2006: 142). Στη συνέχεια, οι πολιτικές εξευγενισμού επεκτάθηκαν στη περιοχή του Μπέηογλου έχοντας ως αφετηρία την 'κακόφημη' έως τότε περιοχή του

Γαλατά, στην οποία, από το 1994 έως το 2000, εκτοπίστηκαν περίπου επτά χιλιάδες φτωχές οικογένειες και φυλακίστηκαν, διαπομπεύτηκαν και εκδιώχτηκαν εκατοντάδες εργάτριες του έρωτα (Aksoy, 2012). Θα ακολουθήσει, στα μέσα της δεκαετίας του '90, το κεντρικό τμήμα του Μπέηογλου, το οποίο είχε εγκαταλειφθεί στις μεταπολεμικές δεκαετίες (Enlil, 2011). Πλέον ο εξευγενισμός της περιοχής χαρακτηρίζεται ως 'υπερ-εξευγενισμός' (Bektas, 2013), καθώς θεωρείται ότι η κατά Smith (1996) 'διαφορά γαιοπροσόδου' είναι εξαιρετικά υψηλή και ανταγωνίζονται όλοι οι παγκόσμιοι παίκτες (πιστωτικά ιδρύματα, τράπεζες, οίκοι μόδας, παγκόσμια funds) για το ποιος θα 'υφαρπάξει κάποιο παλιό αρχοντικό' (Karaman, 2013a). Επιπλέον, ο εξευγενισμός του Μπέηογλου την τελευταία δεκαετία συνοδεύεται και από την εφαρμογή των συντηρητικών θρησκευτικών πολιτικών (Karaman, 2013a) που απαγόρευσαν τα 'τραπεζάκια έξω', μετέτρεψαν τον ιστορικό κινηματογράφο Εμέκ σε ισλαμικού τύπου εμπορικό κέντρο, περιορίζουν το αλκοόλ και θέλουν να μετασχηματίσουν την περιοχή σε μια ιδιότυπη 'μοντέρνα συντηρητική Ισλαμική Ντίσνεϊλαντ' (Bektas, 2013). Στη συνέχεια, την τελευταία πενταετία οι πολιτικές εξευγενισμού έχουν επεκταθεί και ενταθεί με πιο εμβληματική την ανάπλαση της περιοχής Ταρλάμπασι. Η περιοχή βρίσκεται ακριβώς απέναντι από την τουριστική περιοχή του Μπέηογλου, κατοικείται από τριάντα χιλιάδες περίπου τοιγάνους, μετανάστες από την Ανατολία, Κούρδους και τα τελευταία χρόνια από μετανάστες από την Βόρεια Αφρική (Bektas, 2013). Οι πρώτες εκκενώσεις ξεκίνησαν το 2011. Εδώ εισέρχεται με δυναμικό τρόπο το μεγάλο κτηματομεσιτικό κεφάλαιο κατεδαφίζοντας μαζικά οικοδομικά τετράγωνα για να ανοικοδομήσει μοντέρνα κτίρια κατοικίας για υψηλά οικονομικά στρώματα. Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι ο εξευγενισμός στην Ιστανμπούλ περιλαμβάνει τόσο την λεγόμενη οικονομική (Smith, 1996) όσο και την πολιτισμική (Ley, 1994) διάσταση αλλά επίσης αναδεικνύει τον καθοριστικό ρόλο του κράτους, την άρθρωση των αναπλάσεων με τις διαστάσεις του φύλου, της φυλής, του έθνους, τον κεντρικό ρόλο της θρησκείας καθώς επίσης και τον σφετερισμό της μνήμης με τη μορφή της αναπαράστασης (Sakizlioglu, and Uitermark, 2014).

Ταυτόχρονα με τον εξευγενισμό των κεντρικών περιοχών τα τελευταία χρόνια πολλαπλασιάζονται και οι λεγόμενες 'περίκλειστες κοινότητες' στην περίμετρο της πόλης (Χάρτης 1). Πρόκειται στην πραγματικότητα για 'νέες μεσαιωνικές πόλεις' (Cecik and Gezici, 2009) για τα ανωτέρα οικονομικά στρώματα. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους είναι ότι πέρα από τις γνώστες αναφορές στην ασφάλεια, στις ανέσεις και την απόσταση από την όχληση του κέντρου, η διαφήμισή τους συμπληρώνεται από νοσταλγικές αναφορές στο υποτιθέμενο χαμένο παρελθόν της Ιστανμπούλ. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από τη διαφήμιση της περίκλειστης κοινότητας Αλκέντ: 'Μερικοί από εμάς πεθυμήσαμε τα σπίτια μας με τους κήπους. Άλλοι τα τσάγια που πίναμε στις πέντε η ώρα. Άλλοι τα πάρκα της παιδικής μας ηλικίας (...). Τώρα υπάρχει η Αλκέντ που συνδυάζει όλες αυτές

τις ομορφιές με τα σύγχρονα κομφορ, φέρνει πίσω ό,τι νοσταλγεί ο καθένας, προστατεύει το περιβάλλον' (Cecik and Gezici, 2009). Στην παραπάνω αναφορά γίνεται φανερό ότι οι περικλειστές κοινότητες πρόκειται για έναν περιφραγμένο κοινό χώρο που επιδιώκεται να γίνει ελκυστικός, μεταξύ άλλων, μέσω του σφετερισμού της μνήμης με τη μορφή της αναπαράστασης.

Ειδικότερα ο κατά Lefebvre (1991 [1974]) 'χώρος της αναπαράστασης' αξιοποιείται για να επιταχυνθούν οι διαδικασίες των χωρικών περιφράξεων στον φυσικό και κοινωνικό χώρο της Ιστανμπούλ. Πρόκειται για τις πολιτικές του λεγόμενου 'city branding' και του 'place marketing', οι οποίες γίνονται μοχλός για την ανέλιξη της πόλης στην παγκόσμια ιεραρχία. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα της διοργάνωσης παγκόσμιων γεγονότων. Η Ιστανμπούλ από το 1990 για επτά συνεχείς φορές είναι υποψηφία πόλη για τους Ολυμπιακούς Αγώνες με το σλόγκαν 'ας συναντηθούμε εκεί που συναντιούνται οι ήπειροι' (Cevic, 2011). Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι από το 2000 η πόλη βρίσκεται σε διαρκές 'καθεστώς εξαίρεσης', καθώς ισχύει ο λεγόμενος 'Ολυμπιακός Νόμος', στο όνομα του οποίου παρακάμπτεται η επίσημη περιβαλλοντική νομοθεσία ώστε να νομιμοποιηθούν τα κατασκευαστικά έργα που ενισχύουν την υποψηφιότητα της πόλης (Enlil, 2011). Επίσης ιδιαίτερα σημαντικό ήταν το έτος 2010 όταν η Ιστανμπούλ έγινε 'Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης' με τίτλο 'η πιο εμπνευσμένη πόλη στον κόσμο'. Κατά τη διάρκεια των εγκαινίων ο πρόεδρος του οργανισμού 'Istanbul-2010', υπογράμμισε ότι: 'Η Ιστανμπούλ είναι μια ιερή "σφραγίδα" που ενώνει την Ευρώπη και την Ασία' και ο πρωθυπουργός Erdoğan δήλωσε ότι 'μπορεί η Ιστανμπούλ να είναι για ένα χρόνο η Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης αλλά, όσο υπάρχει, θα είναι το Ευρωπαϊκό πολιτιστικό κέντρο' (Azem, 2012). Στις παραπάνω δηλώσεις είναι χαρακτηριστική η εικόνα με την οποία θέλει να προβληθεί η Ιστανμπούλ, πρόκειται για την εικόνα που τρέφει η 'Δύση' για αυτήν. Η επίσημη Ιστανμπούλ βλέπει τον εαυτό της μέσα από την οπτική των Δυτικών. Σύμφωνα με τους Τσιγάρα και Κουρμάδα, (2006: 140-141): 'στην προετοιμασία αυτή, δηλαδή να πληροί η πόλη τα "διεθνή κριτήρια αναγνωσιμότητας", προβάλλονται επιλεκτικά και επιφανειακά στοιχεία του παρελθόντος, (...) ενώ από την άλλη η κρατική τακτική επιχειρεί να απαλείψει στοιχεία ουσιαστικά της πόλης που συνιστούν τη ζώσα μνήμη της και της προσδίδουν το ιδιαίτερο αστικό της κλίμα'.

Τέλος πρέπει να τονισθεί ότι οι παραπάνω χωρικές πολιτικές περιφραξης εμπλουτίζονται με τον αποκαλούμενο 'Ισλαμικό Νεοφιλελευθερισμό', ο οποίος έχει ιδιαίτερη έμφυλη διάσταση (Karaman, 2013a). Η πιο χαρακτηριστική έκφραση των νέων εξελίξεων αποτελεί το πρότυπο της λεγόμενης 'Αγίας Ισλαμικής Οικογένειας', στην οποία η θέση των γυναικών είναι στο σπίτι, είτε στις περικλειστές κοινότητες, είτε στις πολυκατοικίες της TOKI. Σύμφωνα με τις Tekay και Ustun (2013: 3): 'οι πολιτικές

του ισλαμικού νεοφιλελευθερισμού επιδιώκουν τον πλήρη έλεγχο στο γυναικείο σώμα, υποβαθμίζοντάς το απλώς σε πεδίο βιολογικής και εργατικής αναπαραγωγής. Με αυτές τις πολιτικές αφαιρείται από τις γυναίκες ο χώρος έκφρασης της ύπαρξής τους και περιορίζονται στη μονολιθική, παθητική, πατριαρχική, πολιτική ηγεμονία’.

Συμπερασματικά συμφωνώντας με τις Tekay και Ustun (2013) μπορεί να ειπωθεί ότι σήμερα στην Ιστανμπούλ διεξάγεται μια διπλή διαμάχη, μια ‘διαμάχη για την γη’ και μια ‘διαμάχη για το σώμα’, οι οποίες αναδεικνύουν ότι ο κοινός χώρος ως ενότητα του βιοφυσικού χώρου, του τρόπου επικοινωνίας και των κοινοτήτων βρίσκεται στο επίκεντρο των χωρικών ανταγωνισμών.

5.2 Εξεγερμένος Κοινός Χώρος

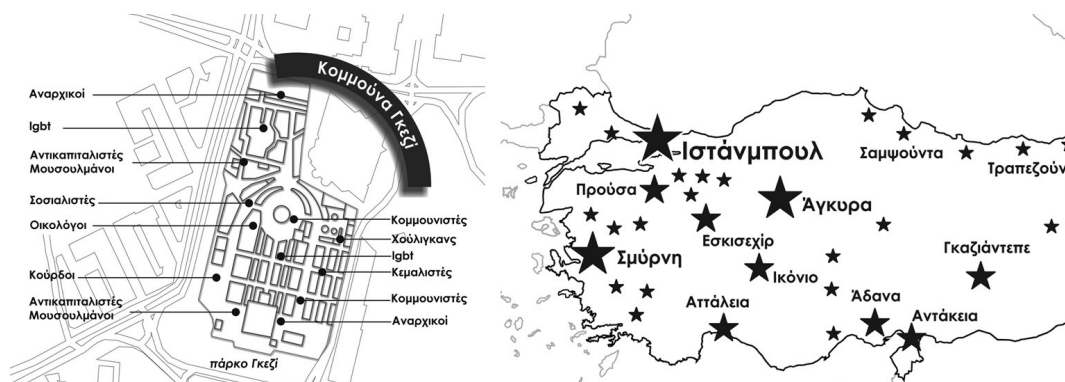
Οι διαθεματικές πολιτικές περιφραξης που περιγράφηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, δεν μένουν αναπάντητες, αλλά αντιπαρατίθενται από ένα πλήθος κοινωνικών κινημάτων πόλης, τα οποία έχουν αναδυθεί τα τελευταία χρόνια και αγωνίζονται ενάντια στα πολλαπλά συστήματα εξουσίας, καταπίεσης και διακρίσεων. Η πιο εμβληματική στιγμή των κοινωνικών κινημάτων της Ιστανμπούλ αποτελεί, αναμφισβήτητα, η κοινωνική εξέγερση του Ιούνη του 2013, με αφορμή τη πρόθεση της κυβέρνησης να μετατρέψει το πάρκο Γκεζί, έναν από τους ελάχιστους πράσινους χώρους στο κέντρο της πόλης, σε εμπορικό κέντρο. Σύμφωνα με το δίκτυο κοινωνικών κινημάτων πόλης ‘Müsterekler’ (μτφρ. ‘τα Κοινά μας’): ‘Η εξέγερση του Γκεζί ήταν μια εξέγερση, κατά την οποία είπαμε με δυνατή φωνή “Αρνούμε” την κατάσχεση των κοινών μας χώρων’ (Müsterekler, 2013). Ωστόσο, το περιβαλλοντικό ζήτημα ήταν, σύμφωνα με αρκετούς μελετητές (Μουδούρος, 2013· Bektas, 2013· Jourdan, and Maeckelbergh, 2013), απλώς η αφορμή για να συνδεθούν τα κοινωνικά κινήματα πόλης και να εκφράσουν την αντίθεσή τους στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές περιφραξης του κοινού χώρου.

Συγκεκριμένα, η καταπίεση των ομοφυλόφιλων, οι πολιτικές εξευγενισμού και τα μεγάλα έργα, οι περιβαλλοντικές καταστροφές, ο αυταρχισμός της κυβέρνησης, οι εκτοπίσεις των κατοίκων των γειτονιών, η ποινικοποίηση αριστερών ομάδων, η λογοκρισία στην ελευθερία του λόγου, η διαχρονική καταπίεση των Αλεβιτών και Κούρδων, οι πολιτικές της ‘Αγίας Ισλαμικής Οικογένειας’, αποτελούν ορισμένες από τις αιτίες που οδήγησαν πλήθος κόσμου να συμμετέχει στις κινητοποιήσεις του πάρκου Γκεζί (Bektas, 2013· Gürcan and Peker, 2015· Karaman, 2013b). Ωστόσο, οι διαμαρτυρόμενοι δεν περιορίστηκαν μόνο στην αντιπαραθήση με το κράτος, αλλά διαπραγματεύτηκαν και υπερέβησαν πολιτισμικές, ταξικές, φυλετικές, έμφυλες ταυτότητες και πειραματίστηκαν με νέους τρόπους επικοινωνίας συγκροτώντας πρωτότυπες κοινωνικές σχέσεις.

Όσον αφορά το τελευταίο σημείο για την υπέρβαση των εσωτερικών αντιθέσεων είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του Χασάν, μέλους του lgbt bloc: 'Είμαι φεμινιστής, είμαι μαζί και Αλεβίτης και Κούρδος και Γκέι. Αρχικά ως lgbt κίνημα ήμασταν εδώ από την πρώτη μέρα γιατί δεν θέλαμε να κοπούν τα δέντρα, τα δέντρα και η σκιά τους, στην οποία ως γκέι, τόσο καιρό κρυβόμασταν (...). Ως lgbt κοινότητα πάντα μας συμπεριφέρονται σαν τους "άλλους". Είμαστε λοιπόν εδώ για να δείξουμε ότι υπάρχουμε και δεν είμαστε αόρατοι. Υπάρχουν πολλές διαφορετικές ομάδες, άθεοι, υποστηρικτές του Κεμάλ, αριστεροί και δεξιοί. Υπάρχουν πολλοί από εμάς από διαφορετικές ομάδες που ενώθηκαν μαζί.' (Jourdan and Maeckelbergh, 2013).

Χάρτης 3 (αριστερά): Χωρική διάταξη των ομαδοποιήσεων στο πάρκο Γκεζί.

Χάρτης 4 (δεξιά): χωρική επέκταση της εξέγερσης στην Τουρκία. Με αστέρι πόλεις στις οποίες έγιναν διαδηλώσεις και διαμαρτυρίες.

Πηγή: ίδια επεξεργασία

Συνεπώς, σύμφωνα με αρκετούς μελετητές και συμμετέχοντες (Bektas, 2013· Jourdan, and Maeckelbergh, 2013· Öncü, 2014) οι διαμαρτυρόμενοι, οι οποίοι κατέλαβαν το πάρκο Γκεζί, το μετέτρεψαν για δυο εβδομάδες σε ένα υβριδικό κοινό χώρο, τον οποίο θα ονομάσουν 'κομμούνα του Γκεζί'. Σύμφωνα με την Έλμα, 'είναι πάνω κάτω σαν μια κομμούνα, δηλαδή ερχόμενος εδώ φέρνεις πράγματα που μπορεί να φανούν χρήσιμα, η πρόσβαση είναι ελεύθερη. Όλες οι πολιτικές ομάδες πριν είχαν το δικό τους χώρο στην πλατεία και μάλλον αν μεταξύ τους και τώρα ξαφνικά είναι όλοι μαζί' (Jourdan and Maeckelbergh, 2013).

Συνοπτικά τα χαρακτηριστικά του αναδυόμενου Κοινού Χώρου της κομμούνας του Γκεζί μπορούν να κωδικοποιηθούν στον παρακάτω πίνακα.

Πίνακας 1. Ο Κοινός Χώρος της Κομμούνας του Γκεζί

	<i>Βιοφυσικός Χώρος</i>	<i>Τρόπος Επικοινωνίας</i>	<i>Κοινότητα</i>
<i>Φύλο</i>	Το πάρκο Γκεζί και η πλατεία Ταξίμ έγιναν για τις μη αρρενωπές υποκειμενικότητες 'ο πιο ασφαλής χώρος' της Ιστανμπούλ (Bektas 2013)	Φεμινιστικές και lgbt ομάδες οργάνωναν σεμινάρια ενάντια στην αρρενωπότητα και την πατριαρχία, καθώς και ενάντια σε σεξιστικά συνθήματα	Ορατότητα lgbt και φεμινιστικών οργανώσεων, ομάδες περιφρούρησης ενάντια σε βιασμούς και σεξουαλική παρενόχληση
<i>Φυλή</i>	Συνυπήρχαν πλήθος εθνοτήτων: Τούρκοι, Κούρδοι, μειονότητες. Επιπλέον η εξέγερση ξεπέρασε τα φυσικά σύνορα της Τουρκίας και δράσεις αλληλεγγύης έγιναν σε αρκετές χώρες σε όλο τον κόσμο	Ο αμοιβαίος σεβασμός και η αλληλεγγύη, ξεπέρασε τα σύνορα των εθνοτήτων	Οι εθνοτικές ομάδες ορισμένες φορές οριοθετούσαν την επικράτειά τους αλλά ως ανοιχτές κοινότητες σε κίνηση
<i>Τάξη</i>	Συμμετείχαν εργάτριες και εργάτες, επισφαλείς εργαζόμενοι και άνεργοι	Τέθηκε υπό αμφισβήτηση η κυκλοφορία του κεφαλαίου	Πέρασμα από την εργατική ταυτότητα στην ανοιχτή κοινότητα της κομμούνας
<i>Κουλτούρα</i>	Μουσικές, χορός, τραγούδι και ποίηση 'βγήκε' στους δρόμους	Σεβασμός στις θρησκευτικές διαφορές, επινοητικότητα, φαντασία, γέλιο, χιούμορ	Η κουλτούρα της αλληλεγγύης δημιούργησε την κοινότητα της κομμούνας

Πηγή: ίδια επεξεργασία

Ο βιοφυσικός χώρος της αποκαλούμενη 'κομμούνας' θα αποτελείται από το πάρκο Γκεζί, την πλατεία Ταξίμ και γρήγορα θα επεκταθεί και σε άλλες γειτονιές της πόλης, αλλά και σε 67 πόλεις της Τουρκίας (Χάρτης 4), καθώς επίσης δράσεις αλληλεγγύης οργανώθηκαν σε συνολικά 35 χώρες και σε περισσότερες από εκατό πόλεις σε όλες τις ηπείρους. Ταυτόχρονα ο τρόπος επικοινωνίας των διαμαρτυρόμενων περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, γιορτές χορού, βραδιές πιάνου, μια αυτοοργανωμένη βιβλιοθήκη, ένα

κοινωνικό ιατρείο, χώρους κοινοβιακής ζωής, καθώς και ένα συλλογικό τραπέζι σε όλο το μήκος της Ιστικλάλ. Τέλος η κοινότητα του κοινού χώρου αποτελούνταν κυρίως από μαθητές και νέους από τα γετζέκοντου, από φεμινίστριες, λεσβίες γκέι, τρανς και queer, από χούλιγκαν ποδοσφαιρικών ομάδων, από επισφαλείς εργαζόμενους και απεργούς, καθώς και από οργανωμένες πολιτικές ομαδοποιήσεις (Χάρτης 3). Ωστόσο πρέπει να τονισθεί ότι οι παραπάνω κατηγορίες της κοινωνικής και πολιτικής σύνθεσης των διαμαρτυρόμενων αναμετρήθηκαν με τα όριά τους, τροποποιήθηκαν, κλονίστηκαν και μετασχηματίστηκαν μέσα στον αναδυόμενο κοινό χώρο της κομμούνας. Η διαδικασία συγκρότησης της κοινότητας των εξεγερμένων βασίστηκε στο πλήθος των αλληλέγγυων χειρονομιών, των συναισθηματικών, επικοινωνιακών και αισθητικών αλληλοεπιδράσεων, οι οποίες αποσταθεροποίησαν τις διπολικές αντιθέσεις Κούρδος-Τούρκος, εργάτης-άνεργος, άνδρας-γυναίκα, γκέι-στρέιτ, αλεβίτης-σουνίτης, μουσουλμάνος-άθεος, κεμαλιστής-ισλαμιστής, κτλ. Κατ' αυτόν τον τρόπο, συγκροτήθηκαν ενδιάμεσες, υβριδικές κοινωνικές σχέσεις, μέσω των οποίων συγκροτήθηκε η κοινότητα του κοινού χώρου του Γκεζί.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η περίπτωση της Ιστανμπούλ, μιας αναδυόμενης παγκόσμιας πόλης, η οποία βρίσκεται στο ενδιάμεσο μεταξύ Δύσης-Ανατολής και Βορρά-Νότου καταδεικνύει τη διαθεματική διασταύρωση των ποικίλων συστημάτων εξουσίας, καταπίεσης και διακρίσεων που επιδιώκουν τον σφετερισμό και την περιφραξη του κοινού χώρου. Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές της δημιουργικής πόλης, του εξευγενισμού, των περικλειστων κοινοτήτων, της κατεδάφισης των αυτοσχέδιων-άτυπων οικισμών και της 'Αγίας Ισλαμικής Οικογένειας' διαρκώς συμπλέκονται και παράγουν ιδιαίτερες και πρωτότυπες χωρικές στον αστικό ιστό της πόλης.

Ωστόσο, οι παραπάνω πολιτικές αμφισβητούνται έντονα από ποικίλα κοινωνικά κινήματα πόλης και ιδιαίτερα η περίπτωση της κοινωνικής εξέγερσης του πάρκου Γκεζί έκανε φανερό ότι η πιθανότητα ανάδυσης του κοινού χώρου εξαρτάται από τις διαδικασίες υβριδοποίησης και τις δυνατότητες υπέρβασης και αποσταθεροποίησης των διαιρέσεων στα πεδία του φύλου (άντρας-γυναίκα-lgbt), της φυλής (Τούρκος-Κούρδος-μειονότητες), της τάξης (εργαζόμενος-άνεργος) και της κουλτούρας. Επομένως η μελέτη της λεγόμενης κομμούνας του Γκεζί κατέδειξε ότι τα υποκείμενα, που δημιουργούν τον κοινό χώρο ως ενότητα του βιοφυσικού χώρου, του τρόπου επικοινωνίας και των κοινοτήτων, είναι εκείνα που διαρκώς αγωνίζονται ενάντια στις σχέσεις της πατριαρχίας, του εθνικισμού και του κεφαλαίου, οι όποιες επιδιώκουν να σφετεριστούν τον κοινό χώρο.

Κλείνοντας με βάση την μελέτη περίπτωσης της Ιστανμπούλ δυο είναι τα κεντρικά συμπεράσματα που είναι σημαντικό να τονιστούν. Πρώτον ο κοινός χώρος δεν

περιορίζεται μόνο στους λεγόμενους κοινούς πόρους (ανθρώπινους ή φυσικούς), αλλά για την εννοιολόγησή του είναι κρίσιμο να τοποθετούνται στο επίκεντρο της έρευνας οι κοινωνικές σχέσεις των υποκειμένων και των κοινοτήτων τους που είτε περιφράσσουν είτε παράγουν τον κοινό χώρο. Δεύτερον ισχυρίζομαι ότι για την πληρέστερη κατανόηση των πολεοδομικών και κοινωνικοχωρικών εξελίξεων είναι σημαντικό να εμπλουτιστεί η χωρική θεωρία με τις αποκαλούμενες διαθεματικές και μεταποικιακές προσεγγίσεις, οι οποίες εστιάζουν στις ενδιάμεσες-υβριδικές διαδικασίες συγκρότησης των κοινωνικών σχέσεων καθώς επίσης και στην αποκαλούμενη ‘διασταύρωση’ των ποικίλων συστημάτων εξουσίας, καταπίεσης και διακρίσεων. Το παρόν άρθρο γράφτηκε με τη φιλοδοξία να συνεισφέρει στη παραπάνω θεωρητική επεξεργασία.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Κωτσάκης, Δ. (2012) *Τρία και ένα κείμενα*, Αθήνα: Εκδόσεις Των Συναδέλφων.
- Μπριασούλη, Ε. (2003) “Τα ‘κοινά’ - πόροι συλλογικής ιδιοκτησίας και συλλογικής ευθύνης: έννοιες, προβλήματα και το ζήτημα της διαχείρισής τους”, *Αειχώρος*, 1(2): 36-57.
- Μουδούρος, Ν. (2013) “Η Τουρκία πριν και μετά το πάρκο Γκεζί: τα όρια της ηγεμονίας Ερντογάν”, *Σύγχρονα Θέματα*, 121: 18-24.
- Τσιγάρα, Μ. και Κουρμάδας Γ. (2006) “Κωνσταντινούπολη: Παράλληλες προβολές μνήμης”, στο Σταυρίδης Στ. (επ.) (2006) *Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 137-64.
- Τσαβδάρογλου, Χ. (2015) “Ο αναδυόμενος κοινός χώρος και οι διαθεματικές πολιτικές περιφραξής του στην Ελλάδα την εποχή της κρίσης”, στο Κ. Αθανασίου, Ε. Βασδέκη, Ε. Καπετανάκη, Μ. Καραγιάννη, Μ. Καψάλη, Β. Μακρυγιάννη, Φ. Μάμαλη, Ο. Πάγκαλος και Χ. Τσαβδάρογλου (επ.) (2015) *Urban Conflicts*, Θεσσαλονίκη: εργαστήριο συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη, 462-75.

Ξενόγλωσση

- Aksoy, A. (2012) “Riding the storm: new Istanbul”, *City*, 16(1-2): 93-111.
- Arthur, Chr. (2002) *The New Dialectic and Marx’s Capital*, Leiden: Brill.
- Balaban, U. (2010) “The Enclosure of Urban Space and Consolidation of the Capitalist Land Regime in Turkish Cities”, *Urban Studies*, 48(10): 2162-2179.
- Beckett, K. και Herbert, S. (2010) *Banished: The New Social Control in Urban America*, Oxford: Oxford University Press.

- Bektas, A. (2013) “Crisis, City and Democracy: notes on the uprising in Turkey”, *Voices of Resistance from Occupied London*, 5: 9-19.
- Brenner, N. και Theodore, N. (2002) “Cities and the geographies of actually existing neoliberalism”, *Antipode*, 34(3): 349-379.
- Caffentzis, G. (2010) “The Future Of 'The Commons': Neoliberalism's 'Plan B' Or The Original Disaccumulation Of Capital?”, *New Formations* 69: 23-41.
- Caffentzis, G. και Federici, S. (2014) “Commons against and beyond capitalism”, *Upping the Anti: Community Development Journal* 49(1): 92-105.
- Cecik, I.T. και Gezici, F. (2009) “Gated communities leading the development on the periphery of Istanbul metropolitan area”, *ITU* 6(2): 73-97.
- Cevic, M. (2011) *Forced Evictions in Istanbul*, Brussels: Urban Economic Geography, ULB.
- Chatterton, P. (2000) “Will the real Creative City please stand up?”, *City*, 4(3): 390-397.
- Collins, P.H. (2009) *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*, New York: Routledge.
- Crenshaw, K. (1991) “Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color”, *Stanford Law Review*, 43(6): 1241-1299.
- De Angelis, M. (2007) *The Beginning of History*, London: Pluto press.
- De Peuter G. και Witherford, N.D. (2010) “Commons and Cooperatives”, *Affinities: A Journal of Radical Theory, Culture, and Action*, 4(1): 30–56.
- Durmaz, B., Platt, St. και Yigitcanlar, T. (2010) “Creativity, culture tourism and place-making: Istanbul and London film industries”, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 4(3): 198-213.
- Enlil, Z.M. (2011) “The Neoliberal Agenda and the changing urban form of Istanbul”, *International Planning Studies*, 16(1): 5-25.
- Federici, S. (2004) *Caliban and the Witch. Women, the body and primitive accumulation*, Brooklyn NY: Autonomedia.
- Florida, R. (2002) *The Rise of the Creative Class. And How It's Transforming Work, Leisure and Everyday Life*, New York: Basic Books.
- Gürcan C.E. και Peker E. (2015) “A class analytic approach to the Gezi Park events: Challenging the ‘middle class’ myth” *Capital & Class*, 39(2): 321-343.
- Hardin, G. (1968) “The tragedy of the commons”, *Science*, 162:1243-1248.
- Hardt, M. και Negri A. (2009) *Commonwealth*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Harvey, D. (2012) *Rebel Cities: from the right to the city to the urban revolution*, London - New York: Verso.
- Hodkinson, St. (2012) “The new urban enclosures”, *City*, 16(5): 500-518.

- Holloway, J. (2010) *Crack Capitalism*, London - New York: Verso.
- Jeffrey, A., McFarlane, C. και Vasudevan, A. (2012) “Rethinking Enclosure: Space, Subjectivity and the Commons”, *Antipode*, 44(4): 1247-1267.
- Karaman, O. (2013a) “Urban Neoliberalism with Islamic Characteristics” *Urban Studies* 50(16): 3412-3427.
- Karaman, O. (2013b) “Defending Future Commons: The Gezi Experience”, *Antipode Intervention*.
- Landry, Ch. (1995) *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*, New York - London: Routledge.
- Lefebvre, A. (1991[1974]) *The Production of Space*, Oxford: Blackwell.
- Ley, D. (1994) “Gentrification and the politics of the new middle class”, *Environment and Planning D: Society and Space* 12: 53-74.
- Lykke, N. (2010) *Feminist Studies: A Guide to Intersectional Theory, Methodology and Writing*, New York - London: Routledge.
- Marx, K. (1976[1867]) *Capital, Vol I*, New York: Penguin.
- McFarlane, C. (2006) “Transnational development networks: bringing development and postcolonial approaches into dialogue”, *The Geographical Journal*, 172(1): 35-49.
- Midnight Notes Collective, (1990) *The New Enclosures*, New York: Autonomedia.
- Müşterekler (2013) *We walk with rebellion and dreams in our minds, we walk with love and courage...*, διαθέσιμο στο: <http://mustereklerimiz.org/>.
- Ong, A. (2006) *Neoliberalism as Exception: Mutations in Citizenship and Sovereignty*, Durham: Duke University Press.
- Öncü, A. (2014) “Turkish Capitalist Modernity and the Gezi Revolt”, *Journal of Historical Sociology*, 27 (2): 151–176.
- Ostrom, E. (1990) *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pasquinelli, M. (2010) “Beyond the Ruins of the Creative City: Berlin’s Factory of Culture and the Sabotage of Rent”, στο KUNSTrePUBLIK (επ.) (2010) *Skulpturenpark Berlin Zentrum*, Berlin: Verlag der Buchhandlung Walther König, 246-59.
- Peck, J. (2005) “Struggling with the Creative Class”, *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(4): 740-770.
- Robinson, J. (2011) “Cities in a World of Cities: The Comparative Gesture”, *International Journal of Urban and Regional Research*, 35(1): 1-23.
- Roy, A. (2011) “Conclusion: Postcolonial Urbanism: Speed, Hysteria, Mass Dreams”, στο A. Roy και A. Ong (επ.) (2011) *Worlding Cities: Asian Experiments and the Art of Being Global*, West Sussex: Blackwell Publishing Limited.

- Sakizlioglu, B. και Uitermark, J. (2014) “The symbolic politics of gentrification. The restructuring of stigmatized neighborhoods in Amsterdam and Istanbul”, *Environment and Planning A*, 46(6): 1369-1385.
- Simone, A.M. (2004) *For the City Yet to Come: Changing African Life in Four Cities*, Durham: Duke University Press.
- Smith, N. (1996) *The New Urban Frontier: Gentrification and the revanchist city*, Oxon: Routledge.
- Stiglitz, J. (2010) *Time for a Visible Hand: Lessons from the 2008 World Financial Crisis*, Oxford: Oxford University Press.
- Tekay, C. and Ustun, Z. (2013) *A Short History of Feminism in Turkey and Feminist Resistance in Gezi*, διαθέσιμο στο: <http://zeynoustun.com/>.
- Yalcintan C.M. και Erbas E.A. (2003) “Impacts of ‘Gecekondu’ on the Electoral Geography of Istanbul”, *International Labor and Working-Class History*, 64: 91-111.

Ντοκιμαντέρ

- Azem, I. (2012) *Ecumenopolis: City Without Limits*, Production Companies, Filmförderung Hamburg Schleswig-Holstein, Kibrit Film, York Street Productions International.
- Jourdan, B. and Maeckelbergh, M. (2013) *Taksim Commune: Gezi Park and the uprising in Turkey*, διαθέσιμο στο www.globaluprisings.org.

Διαδικτυακές πηγές

- Global Power City Index 2014: <http://www.mori-m-foundation.or.jp/gpci/index.html>.
- Mori Memorial Foundation 2014: <http://www.mori-m-foundation.or.jp/gpci/index.html>.

Χαράλαμπος Τσαβδάρογλου

Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Αλ. Μωραϊτίδη 10α, 54655, Θεσσαλονίκη
e-mail: [tsavdaroglou.ch\(AT\)gmail.com](mailto:tsavdaroglou.ch(AT)gmail.com)

Εντοπισμός γεωγραφικά αποκλεισμένων περιοχών και κατοίκων της Περιφέρειας Κρήτης από το αγαθό της υγείας

Νικόλαος Ρεμπής

MSc, Μηχανικός Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Περίληψη

Ο κοινωνικός αποκλεισμός, με τις όποιες εκφάνσεις του, είναι ένα φαινόμενο το οποίο υφίσταται εδώ και πολλά χρόνια και φανερώνει την αδυναμία πρόσβασης ενός ατόμου ή μιας ομάδας σε αγαθά και υπηρεσίες. Τα τελευταία χρόνια το φαινόμενο αυτό, σε όποια μορφή και χωρική κλίμακα εμφανίζεται, αποτελεί αντικείμενο διερεύνησης, στοχεύοντας στην πλήρη κατανόηση, ποσοτικοποίηση και αντιμετώπισή του. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η παρουσίαση της μεθοδολογίας εντοπισμού και των ποσοτικών αποτελεσμάτων των γεωγραφικά αποκλεισμένων περιοχών και κατοίκων της Περιφέρειας Κρήτης από το αγαθό των δημόσιων υπηρεσιών υγείας. Η μέθοδος που χρησιμοποιείται είναι αυτή της ‘ανάλυση δικτύων’ (‘network analysis’), μέσω της οποίας δημιουργούνται ‘ζώνες εξυπηρέτησης’ (‘service areas’). Με βάση τη διεθνή βιβλιογραφία και τις έρευνες που έχουν υλοποιηθεί, ο επιθυμητός χρόνος πρόσβασης σε Γενικό Νοσοκομείο (ΓΝ) είναι μέχρι 60 λεπτά, ενώ για τις Υπηρεσίες Πρωτοβάθμιας Περίθαλψης (ΥΠΠ) είναι μέχρι 30 λεπτά. Όπως προέκυψε από την έρευνα, βάσει της Απογραφής του 2011, το 4,48% του μόνιμου πληθυσμού της περιοχής μελέτης δεν θεωρείται ότι έχει πρόσβαση σε ΓΝ, ενώ το 2,76% του μόνιμου πληθυσμού δεν θεωρείται ότι έχει πρόσβαση σε ΥΠΠ.

Λέξεις κλειδιά

γεωγραφικός αποκλεισμός, ανάλυση δικτύων, ζώνες εξυπηρέτησης, δημόσιες υπηρεσίες υγείας, πρωτοβάθμια περίθαλψη, Περιφέρεια Κρήτης

Identifying geographically isolated areas and residents of Region of Crete from the public healthcare service

Abstract

The social exclusion, as presented in any form, is a phenomenon that exists many years, and it reveals the inaccessibility of a person or group to goods and services. The past few years this phenomenon, in every form and scale that may occur, is a subject of further research, aiming to its successful understanding, quantifying and proper treatment. This work describes the methodology for identifying the geographic areas and the excluded residents from the good of public health services of the Region of Crete using the method of 'network analysis' and the creation of 'service areas'. Based on the international literature and the investigations that have been implemented, the required time of access to General Hospital is up to 60 minutes and to Primary Care Services is up to 30 minute. As resulted from the survey, 4.48% of the population of the study area does not have access to General Hospital, while the 2.76 % of the population does not have access to Primary Care Services.

Keywords

geographical exclusion, network analysis, service areas, public healthcare, primary care service, Region of Crete

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το βιοτικό επίπεδο και η ποιότητα ζωής είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τα αγαθά και τις υπηρεσίες που δύναται να καταναλώσει ο κάθε άνθρωπος είτε πρόκειται για ιδιωτικά αγαθά, όπου ένα σύνολο πολιτών δύναται να αποκλειστεί από την απόλαυσή τους είτε πρόκειται για δημόσια αγαθά, τα οποία διαχέονται στο σύνολο της κοινωνίας. Πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι πλέον, και ειδικά στην Ελλάδα, όλα τα δημόσια αγαθά τείνουν να γίνουν ιδιωτικά, με αποτέλεσμα ορισμένοι άνθρωποι ή ομάδες να αποκλείονται από την κατανάλωσή τους.

Η αποστέρηση ενός ανθρώπου ή μιας ομάδας από ένα σύνολο αγαθών και υπηρεσιών έχει συνήθως ως άμεσο επακόλουθο τον αποκλεισμό και από ένα σύνολο κοινωνικο-οικονομικών διαδικασιών, με αποτέλεσμα αυτά τα άτομα να περνούν στο περιθώριο της κοινωνίας. Αυτή η διαδικασία – φαινόμενο ονομάζεται κοινωνικός αποκλεισμός, ο

οποίος δύναται να έχει διάφορες μορφές (οικονομικός αποκλεισμός ή/και γεωγραφικός αποκλεισμός ή/και πολιτισμικός αποκλεισμός) (Townsend et al., 1992).

Το φαινόμενο αυτό, ειδικά τα τελευταία χρόνια, αποτελεί αντικείμενο διερεύνησης τόσο σε διεθνές επίπεδο, όσο και σε εθνικό. Αυτόν τον σκοπό έχει και η παρούσα έρευνα, μέσω της οποίας επιδιώκεται να εντοπισθούν και να καταγραφούν αποκλεισμένες περιοχές και πληθυσμός από το αγαθό της Υγείας.

Πιο συγκεκριμένα, θα εξετασθεί ο γεωγραφικός αποκλεισμός για την Περιφέρεια Κρήτης από τη δυνατότητα πρόσβασης στις υποδομές δημόσιας περίθαλψης, πράγμα το οποίο αποτελεί θεμελιώδες ατομικό δικαίωμα και αποτελεί προϋπόθεση για την κοινωνικό-οικονομική ανάπτυξη και ευημερία μιας χώρας. Για τη διερεύνηση του φαινομένου εφαρμόστηκε η τεχνική της ανάλυσης δικτύων (network analysis) με τη χρήση της τεχνολογίας των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών (ΓΣΠ).

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

2.1 Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού

Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη, τα πρώτα χρόνια της εμφάνισης του όρου, με τις έννοιες φτώχεια και στέρηση (poverty and deprivation), καθώς η φτώχεια ισοδυναμούσε με έλλειψη πόρων και εισοδήματος, με ό,τι αυτό συνεπάγεται. (Amartya, 2000). Η αποδέσμευση της έννοιας από τη φτώχεια και την κατανομή του εισοδήματος έγινε ουσιαστικά τη δεκαετία του '80, όταν και άρχισε να χρησιμοποιείται ευρύτητα, εμπεριέχοντας μια πληθώρα διαστάσεων (Πανοπούλου, 2012).

Πρόκειται για μια σύνθετη και πολυδιάστατη έννοια, η οποία υποδηλώνει την αποξένωση διαφόρων ατόμων ή κοινωνικών συνόλων από το κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο ενός τόπου (πόλης, περιφέρειας, χώρας, κ.ά.) (Αμίτσης κ.ά., 2005). Υπάρχουν διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις όσον αφορά στο πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, οι οποίες έχουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Πολύ συνοπτικά, θα μπορούσε να οριστεί ως ένας συνδυασμός διαφόρων παραγόντων, όπως είναι η έλλειψη πόρων (οικονομικό πεδίο), η ρήξη των δεσμών με την κοινωνία (απομόνωση) και η άνιση πρόσβαση σε κοινωνικά, πολιτισμικά και πολιτικά δικαιώματα – αγαθά (κοινωνικό και πολιτικό πεδίο) (Duffy, 1999; Πανοπούλου, 2012; Κοντιαδης, 2006).

Τα άτομα ή οι ομάδες, οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως αποκλεισμένοι έχουν ένα βασικό γνώρισμα, το οποίο είναι η απομόνωσή τους από τους βασικούς μηχανισμούς, οι οποίοι παράγουν ή κατανέμουν τους κοινωνικούς πόρους (Κετσετζοπούλου και Μπούζας, 2005). Η λέξη «αποκλεισμός» ισοδυναμεί με τον περιορισμό, την παρεμπόδιση της πρόσβασης ενός ατόμου, ή ενός συνόλου σε αγαθά, θεσμούς, δικαιώματα κ.λπ. Βέβαια, σε

ορισμένες περιπτώσεις ο αποκλεισμός μπορεί να είναι αποτέλεσμα συνειδητής επιλογής των εμπλεκομένων. Όμως, πρέπει να σημειωθεί ότι σε αρκετές περιπτώσεις η συνειδητή επιλογή αποκλεισμού από διάφορες διαδικασίες οφείλεται σε άλλου είδους αποστέρηση η οποία έχει προηγηθεί και είναι είτε σκόπιμη είτε όχι (Καβουνίδη, 2005).

Ο αποκλεισμός δύναται να χωριστεί σε τρεις ευρύτερες κατηγορίες-μορφές, οι οποίες μπορούν είτε να συνδέονται μεταξύ τους, είτε όχι. Τα είδη αυτά είναι: ο οικονομικός αποκλεισμός, ο γεωγραφικός αποκλεισμός και ο πολιτισμικός αποκλεισμός (Townsend et al., 1992). Η πρώτη κατηγορία αποκλεισμού σχετίζεται με την προσφορά και τη διάθεση αγαθών και υπηρεσιών, δίχως να λαμβάνεται υπόψη η οικονομική ευρωστία του αποδέκτη. Ο γεωγραφικός αποκλεισμός συνδέεται κυρίως με τη δυνατότητα μετακίνησης των ατόμων, ώστε να έχουν πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες, ενώ ο πολιτισμικός αποκλεισμός εμπεριέχει τη σχέση μεταξύ των εμπλεκομένων, δηλαδή των αιτούντων και των αποδεκτών της αίτησης. Πιο συγκεκριμένα, αυτό σημαίνει το κατά πόσο η ιδιότητα των ατόμων (φύλο, εθνικότητα, χαρακτήρας, κ.λπ.) αποτελεί τροχοπέδη στην πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες (Ρετινιώτη και Μαντζιου, 2010).

Στην παρούσα εργασία διερευνάται η ύπαρξη γεωγραφικά αποκλεισμένων περιοχών και κατοίκων. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζεται η πιθανή ύπαρξη αποκλεισμού από γεωγραφική άποψη από ένα δημόσιο – κοινωνικό αγαθό, το αγαθό της Υγείας, στην Περιφέρεια Κρήτης.

Τα δημόσια αγαθά εξυπηρετούν κοινωνικές ανάγκες και για αυτόν το λόγο διαχέονται σε όλο το κοινωνικό σύνολο. Το όφελος από τα συγκεκριμένα αγαθά δε δύναται να εξατομικευθεί και να διαιρεθεί, ώστε μόνο μια μερίδα του κοινωνικού συνόλου να επωφελείται από αυτά, δηλαδή η κατανάλωση των αγαθών αυτών δεν είναι συναγωνιστική (η χρήση από ένα άτομο δεν περιορίζει τη δυνατότητα ενός άλλου ατόμου να κάνει την ίδια χρήση). Αντίθετα, είναι διαθέσιμα σε όλους τους πολίτες, είτε οι τελευταίοι διατίθενται να καταβάλουν το αντίτιμο, είτε όχι. Επομένως, θεωρητικά η κατανάλωση ενός δημόσιου αγαθού είναι ίδια για όλους τους χρήστες και δεν διαφοροποιείται ανάλογα με την οικονομική ευρωστία (Γεωργακόπουλος, 2005). Ένα άλλο βασικό γνώρισμα των δημόσιων αγαθών είναι ότι δύναται να εγκατασταθούν οπουδήποτε, σε περιοχές που εμφανίζουν σημαντικές διαφορές, όσον αφορά στο επίπεδο ζωής και ευημερίας. Τα αγαθά αυτά εξαρτώνται από το σύνολο του εθνικού εισοδήματος, καθώς η εθνική κοινότητα στο σύνολό της χρηματοδοτεί μέσω της φορολογίας αυτά τα αγαθά. Επομένως, θα πρέπει να εξυπηρετείται το σύνολο της εθνικής επικράτειας (Αγγελίδης, 2000).

Παρά, όμως, το χαρακτήρα των δημόσιων – κοινωνικών αγαθών, ορισμένα άτομα ή ομάδες αποκλείονται από τη χρήση τους, είτε για οικονομικούς, είτε για πολιτισμικούς, είτε για γεωγραφικούς λόγους. Ο γεωγραφικός αποκλεισμός εμπεριέχει τα φαινόμενα

αποστέρησης, τα οποία οφείλονται σε γεωγραφικούς παράγοντες. Οι κύριοι παράγοντες αυτού του είδους αποκλεισμού είναι δύο: πρώτον, η ανεπάρκεια του συστήματος μεταφορών και δεύτερον ο ορεινός ή νησιωτικός χαρακτήρας ορισμένων περιοχών, με τους δύο αυτούς παράγοντες είτε να είναι αλληλένδετοι, είτε όχι. Βασικό πρόβλημα που δημιουργείται από τα παραπάνω είναι η άνιση χωροθέτηση του κοινωνικού εξοπλισμού, καθώς ο μικρός βαθμός αστικοποίησης των περιοχών αυτών δεν ευνοεί τη δαπάνη μεγάλων χρηματικών πόρων για την κάλυψη όλων των αναγκών (μεγάλο κόστος – μικρή απόδοση) (Οικονόμου, 2005).

2.2 Υγειονομική περίθαλψη στην Ελλάδα

Η παροχή υγείας και, πιο συγκεκριμένα, η πρόσβαση στις υπηρεσίες δημόσιας πρωτοβάθμιας περίθαλψης αποτελεί ένα θεμελιώδες ατομικό δικαίωμα και είναι μια από τις σημαντικότερες προϋποθέσεις για την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη και ευημερία ενός κράτους. Ο αποκλεισμός από τη χρήση του κοινωνικού αγαθού της υγείας συνεπάγεται σημαντικά κόστη τόσο από κοινωνική, όσο και από οικονομική άποψη.

Όσον αφορά στην Ελλάδα, τα κοινωνικά και πολιτικά γεγονότα που σημάδεψαν τη χώρα τον τελευταίο αιώνα επηρέασαν αρνητικά σε πολύ μεγάλο βαθμό την εξέλιξη και τα ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά του συστήματος υγείας. Οι αλλαγές στο σύστημα υγείας άρχισαν ουσιαστικά μετά την πτώση της Δικτατορίας (1974), καθώς η απαίτηση της κοινωνίας για αλλαγές ήταν έντονη (Σισσούρας, 2012). Το 1983 εισάγεται η σημαντικότερη μεταρρύθμιση του υγειονομικού συστήματος της χώρας. Πιο συγκεκριμένα, με τον Ν. 1397/1983 δημιουργείται το Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ), το οποίο στοχεύει στην ισότιμη παροχή των υπηρεσιών σε όλους τους πολίτες, ανεξαρτήτως του κοινωνικό-οικονομικού τους προφίλ, μέσω ενός αποκεντρωμένου και ενιαίου συστήματος υγείας (Βελονάκη και Καλοκαιρινού-Αναγνωστοπούλου, 2006). Με το άρθρο 14 του εν λόγω νόμου ιδρύονται σε όλους τους (τότε) νομούς αστικά και μη αστικά Κέντρα Υγείας (ΚΥ) (αποκεντρωμένες μονάδες των Νοσοκομείων) και Περιφερειακά Ιατρεία (ΠΙ) (αποκεντρωμένες μονάδες των ΚΥ), με στόχο την παροχή πρωτοβάθμιας περίθαλψης στο σύνολο των πολιτών. Η έδρα των δύο παραπάνω μονάδων πρωτοβάθμιας περίθαλψης καθορίζεται με γνώμονα την εξυπηρέτηση του συνόλου της περιοχής που υπάγονται, εξαλείφοντας έτσι τις δύσκολες ειδικές χωροταξικές συνθήκες ορισμένων περιοχών (Ν. 1397/1983).

Πολλά ΚΥ, από αυτά που λειτουργούν ακόμα και σήμερα εμφανίζουν μια ιδιαίτερα προβληματική εικόνα, καθώς παρέχουν χαμηλής ποιότητας υγειονομικές υπηρεσίες (Αντωνοπούλου, 2008). Η κατάσταση τα τελευταία χρόνια επιδεινώνεται και λόγω της οικονομικής συγκυρίας που πλήττει τη χώρα. Τα δημοσιονομικά προβλήματα οδηγούν στην περαιτέρω υποβάθμιση της δημόσιας πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας περίθαλψης. Η

άποψη αυτή επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι το ποσό του κρατικού προϋπολογισμού για την υγεία έχει μειωθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια, πλήττοντας κυρίως τις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές.

3. ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΙΚΤΥΩΝ (NETWORK ANALYSIS)

Τα δίκτυα απεικονίζουν – μοντελοποιούν τη ροή των αγαθών και τη μετακίνηση των ανθρώπων μέσω διαφόρων αγωγών, όπως είναι για παράδειγμα η μετακίνηση των πεζών, των οχημάτων κ.λπ. μέσω των οδών, η ροή του ηλεκτρισμού μέσω των ηλεκτρικών συρμάτων, κ.λπ. (Παπλάς, 2009; Zeiler, 1999). Ένα δίκτυο δεν αποτελεί απλώς ένα σύνολο γραμμών. Οι βασικές διαφορές του πρώτου με το δεύτερο είναι δύο. Πρώτον, το δίκτυο εμπεριέχει πληροφορίες όσον αφορά στη σχέση των τμημάτων των γραμμών (τοπολογία - topology) και δεύτερον, τα τμήματα του δικτύου χαρακτηρίζονται και από μια τιμή τριβής (friction value), η οποία αποτυπώνει το κόστος της μετακίνησης (Eklund 2010; Fischer, 2003).

Ένα δίκτυο πολύ απλουστευμένα θα μπορούσε να ειπωθεί ότι αποτελείται από δύο βασικά στοιχεία. Από τους κόμβους (junctions) και από τις ακμές (edges), τα οποία έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (Zeiler, 1999). Μεγαλύτερη έμφαση δίνεται κυρίως στα γνωρίσματα των ακμών (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι κόμβοι δεν έχουν χαρακτηριστικά), οι οποίες χαρακτηρίζονται από: το μήκος, την κατεύθυνση, τη συνδεσιμότητα και τη μορφή (Trodd, 2005).

Τα διάφορα είδη δικτύων θα μπορούσαν να διαχωριστούν σε δυο μεγάλες γενικές κατηγορίες (Zeiler, 1999):

- Τα δίκτυα μεταφορών (transportation network), όπου τα αγαθά μπορεί να έχουν ‘θέληση’ (π.χ. αυτοκίνητο), δηλαδή η κατεύθυνση δεν είναι πάντα προκαθορισμένη, αλλά επηρεάζεται από ένα σύνολο περιοριστικών παραγόντων, και
- Τα δίκτυα υπηρεσιών (utility network), όπου η κατεύθυνση είναι προκαθορισμένη από το ίδιο το δίκτυο (π.χ. ύδρευση).

Περνώντας, σε μια πιο αναλυτική θέαση των δικτύων μεταφορών, τα οποία αποτελούν έναν από τους βασικότερους παράγοντες της οικονομικής και κοινωνικής ευημερίας ενός τόπου, διαπιστώνεται ότι πέραν από τις ακμές (σύνδεσμοι ροής) και τους κόμβους (σημείο συνάντησης δυο ή περισσότερων ακμών), υπάρχουν και ορισμένα άλλα στοιχεία που επηρεάζουν τη ροή των ανθρώπων και των αγαθών. Πιο συγκεκριμένα, τα στοιχεία αυτά είναι οι τερματικοί σταθμοί (σημεία συνάντησης ακμών δυο ή περισσότερων δικτύων μεταφορών), οι σταθμοί συγκέντρωσης (σημεία κατά μήκος των ακμών όπου μπορεί να πραγματοποιηθεί συγκέντρωση μονάδων ροής) και οι ρυθμιστικοί κανόνες (κανόνες που επηρεάζουν τα λειτουργικά και τοπολογικά χαρακτηριστικά ενός δικτύου)

(Παππάς, 2009). Όλα τα παραπάνω, τα οποία αποτελούν τα δομικά στοιχεία ενός δικτύου μεταφορών, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους, τις ιδιότητές τους, την ένταση εμφάνισής τους κ.λπ. είτε ευνοούν, είτε εμποδίζουν τη ροή των ανθρώπων ή των αγαθών μέσω του δικτύου (Παππάς, 2009).

Τα τελευταία χρόνια η ανάλυση δικτύων χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο σε παγκόσμιο επίπεδο, με στόχο την επίλυση διαφόρων προβλημάτων, την ανάλυση φαινομένων κ.λπ. Η ανάλυση δικτύων δύναται να εφαρμοστεί σε οποιοδήποτε γεωγραφικό επίπεδο. Μπορεί η περιοχή που μελετάται να είναι μια συνοικία, μια πόλη, μια διοικητική ενότητα, μια χώρα ή και ολόκληρος ο κόσμος. Στη αύξηση της χρήσης της συγκεκριμένης ανάλυσης συνέβαλε σε πολύ μεγάλο βαθμό η ανάπτυξη των ΓΣΠ (Geographic Information System (GIS)), όπου με τη χρήση αλγορίθμων πραγματοποιείται μια πληθώρα διαδικασιών και αναλύσεων. Ένας τέτοιος αλγόριθμος, ο οποίος χρησιμοποιείται διαδεδομένα στην ανάλυση δικτύων (network analysis), είναι ο αλγόριθμος Dijkstra¹, ο οποίος είναι σχεδιασμένος ώστε να βρίσκει τη συντομότερη διαδρομή μεταξύ δυο σημείων (Eklund et al, 1996; Trodd, 2005).

Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση δικτύων εφαρμόζεται μέσω ΓΣΠ κυρίως για (Παππάς, 2009; Trodd, 2005; Zhan, 1998):

- Την εύρεση της βέλτιστης διαδρομής από το σημείο Α στο Β (routing).
- Την εύρεση της βέλτιστης διαδρομής από το σημείο Α στο Β με ένα σύνολο διαδοχικών στάσεων ή σημείων (travelling salesman problem).
- Τη βελτιστοποίηση των μοντέλων χωροθετήσεων κατανομών των πόρων (resource allocation – dispatching).
- Τη συσχέτιση χαρτογραφικών σημείων με πραγματικές διευθύνσεις (geocoding).
- Την εύρεση ισόποσων καμπυλών.

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, στη συγκεκριμένη έρευνα θα εξεταστεί η προσβασιμότητα (accessibility) από την σκοπιά του απαιτούμενου χρόνου σε κέντρα περιήλαψης, μέσω της χρήσης της ανάλυσης δικτύων. Αντίστοιχες μελέτες υλοποιούνται τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότερο σε παγκόσμιο επίπεδο. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιείται η μέθοδος των ισοχρονικών ζωνών, απ' όπου προκύπτουν οι ζώνες εξυπηρέτησης των υπηρεσιών που εξετάζονται.

1 Περισσότερες πληροφορίες για τον αλγόριθμο Dijkstra (Eklund κ.ά. (1996).

4. ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

Η περιοχή διερεύνησης του φαινομένου είναι η Περιφέρεια Κρήτης, το μεγαλύτερο νησί της χώρας και το πέμπτο μεγαλύτερο νησί της Μεσογείου, συνολικής έκτασης 8.335,88 τ.χλμ. (6,3% της Ελλάδος) (ΕΛ.ΣΤΑΤ, Απογραφή 2011). Πρόκειται για ένα νησί, το οποίο αποτελείται από τέσσερις ΠΕ, οι οποίες περιλαμβάνουν μεγάλες ορεινές εκτάσεις (49,4% ορεινές και 28,1% ημιορεινές της συνολικής έκτασης) και παρουσιάζουν έντονη ανισότητα ως προς την ανάπτυξη και το ανθρωπογενές περιβάλλον μεταξύ βορρά και νότου. Η επιλογή της συγκεκριμένης γεωγραφικής ενότητας έγινε κυρίως λαμβάνοντας υπόψη τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά, το νησιωτικό χαρακτήρα της και την άνιση ανάπτυξη (βορράς - νότος). Βάσει αυτών των τριών στοιχείων εκτιμάται ότι πιθανότατα υπάρχουν γεωγραφικά αποκλεισμένες περιοχές και κάτοικοι.

Εντός της περιοχής μελέτης υφίστανται συνολικά 1.593 οικισμοί με το μόνιμο πληθυσμό να ανέρχεται σε 623.065 άτομα και τον πραγματικό σε 682.928 (ΕΛ.ΣΤΑΤ, Απογραφή 2011).

Σχήμα 1. Περιοχή μελέτης

Πηγή: geodata.gov.gr, ίδια επεξεργασία

Για την πλήρη κατανόηση της πληθυσμιακής δομής των 4 ΠΕ δημιουργήθηκαν οι πληθυσμιακές πυραμίδες. Η απεικόνιση έγινε με βάση την αναλογία των ηλικιακών ομάδων ανά φύλο στο σύνολο του πληθυσμού, έτσι ώστε να καθίσταται δυνατή η σύγκριση μεταξύ των ΠΕ, οι οποίες έχουν διαφορετικούς πληθυσμιακούς όγκους (Κοτζαμάνης και Ανδρουλάκη, 2009). Από τη 'μορφή' των πυραμίδων προέκυψε ότι όλες οι ΠΕ χαρακτηρίζονται από 'ώριμο' πληθυσμό.

Τέλος, όσον αφορά στις δημόσιες υποδομές υγείας, οι οποίες υφίστανται εντός της περιοχής μελέτης, προκύπτει ότι στις 4 ΠΕ υπάρχουν 8 ΓΝ, 14 ΚΥ και 130 ΠΙ. Σημειώνεται ότι για τη διερεύνηση του φαινομένου δε λήφθηκαν υπόψη τα ΠΙ, καθώς δεν παρέχουν σε καθημερινή βάση υπηρεσίες και δεν υπάρχουν διαθέσιμες πληροφορίες για την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών.

5. ΜΕΘΟΔΟΣ

Βασικός παράγοντας που διερευνάται για τον εντοπισμό γεωγραφικά αποκλεισμένων περιοχών είναι η προσβασιμότητα, η οποία εξαρτάται άμεσα από το υφιστάμενο οδικό δίκτυο. Για τον καθορισμό των περιοχών αυτών χρησιμοποιείται η τεχνική της ανάλυσης δικτύων (network analysis), η οποία τα τελευταία χρόνια χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο σε παγκόσμιο επίπεδο χάρις στην ανάπτυξη των ΓΣΠ.

Αρχικά πραγματοποιήθηκε η καταγραφή των υποδομών που παρέχουν πρωτοβάθμια (ΓΝ και ΚΥ) και δευτεροβάθμια περίθαλψη (ΓΝ). Στη συνέχεια, απαραίτητο είναι το οδικό δίκτυο, βάσει του οποίου θα υπολογιστούν οι χρονοαποστάσεις. Το οδικό δίκτυο που χρησιμοποιήθηκε είναι αυτό του OpenStreetMap (OSM). Στο σημείο αυτό πρέπει να τονισθεί ότι τα δεδομένα OSM δεν εμφανίζουν ομοιογενή κάλυψη, καθώς η πυκνότητα και η επάρκεια των δεδομένων εξαρτάται από το πλήθος και το ενδιαφέρον των χρηστών. Αυτό έχει σαν επακόλουθο οι επαρχιακές περιοχές να υστερούν σε χαρτογράφηση έναντι των αστικών (Κουκουλέτσος, 2014). Για τον λόγο αυτό πραγματοποιήθηκε χειροκίνητη διόρθωση - συμπλήρωση των δεδομένων (στο μέτρο του δυνατού), κυρίως προσθέτοντας κάποιους βασικούς οδικούς άξονες και κατηγοριοποιώντας το οδικό δίκτυο, βάσει αεροφωτογραφιών, ΦΕΚ και υποδείξεων μακροχρόνιων χρηστών του χώρου.

Στη συνέχεια αποδόθηκε η μέση ταχύτητα σε κάθε τμήμα του δικτύου λαμβάνοντας υπόψη την κατηγορία που εντάσσεται κάθε τμήμα, τη μέγιστη επιτρεπόμενη ταχύτητα, την εμπειρία μόνιμων κατοίκων του νησιού και την προσωπική εμπειρία.

Έπειτα, για κάθε τμήμα του οδικού δικτύου, υπολογίστηκε με απλή μέθοδο των τριών, ο χρόνος σε λεπτά που απαιτείται για κάποιον χρήστη, ο οποίος κινείται με τη μέση ταχύτητα που ορίστηκε, να διανύσει το συγκεκριμένο οδικό τμήμα.

Για τον εντοπισμό των γεωγραφικά αποκλεισμένων περιοχών πραγματοποιήθηκε ανάλυση δικτύου (network analysis) με χρήση ΓΣΠ. Αρχικά, από το αρχείο (shapefile: γραμμές) του οδικού δικτύου δημιουργήθηκε ένα σύνολο δεδομένων του δικτύου (network dataset). Στη συνέχεια πραγματοποιείται η ανάλυση δικτύου (network analysis), όπου δημιουργούνται οι ζώνες εξυπηρέτησης (service areas) των υποδομών υγείας (facilities) που έχουν καταγραφεί, ορίζοντας τα επιθυμητά όρια (default breaks).

Πίνακας 1. Κατηγοριοποίηση οδικού δικτύου

Χαρακτηρισμός	Ταχύτητα (Km/h)
Πρωτεύον Εθνικό	75-100
Δευτερεύον Εθνικό	60-70
Τριτεύον Εθνικό	45-60
Πρωτεύον Επαρχιακό	45-60
Δευτερεύον Επαρχιακό	35-40
Λοιπό	35

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Στην παρούσα έρευνα, τα όρια που επιλέγονται ως κρίσιμα - επιθυμητά είναι η μισή ώρα (30 λεπτά) για τις ΥΠΠ και η μία ώρα (60 λεπτά) για τα ΓΝ. Με βάση τη διεθνή βιβλιογραφία και τις έρευνες που έχουν υλοποιηθεί, οι άνθρωποι που χρειάζονται πάνω από 60 λεπτά να φθάσουν σε ένα νοσοκομείο δεν θεωρείται ότι εξυπηρετούνται από τις υποδομές υγείας των ΓΝ. Ο επιθυμητός χρόνος είναι μέχρι 30 λεπτά, ενώ το διάστημα 30 – 60 λεπτά είναι αποδεκτό. Όσον αφορά στην πρόσβαση σε ΥΠΠ, που παρέχονται πέρα από τα νοσοκομεία και από τα κέντρα υγείας, οι κρίσιμες τιμές είναι το ένα τέταρτο (15 λεπτά) και η μισή ώρα (30 λεπτά) (Eklund and Martensson, 2012; Hoen, 2010; Glazier et al, 2011).

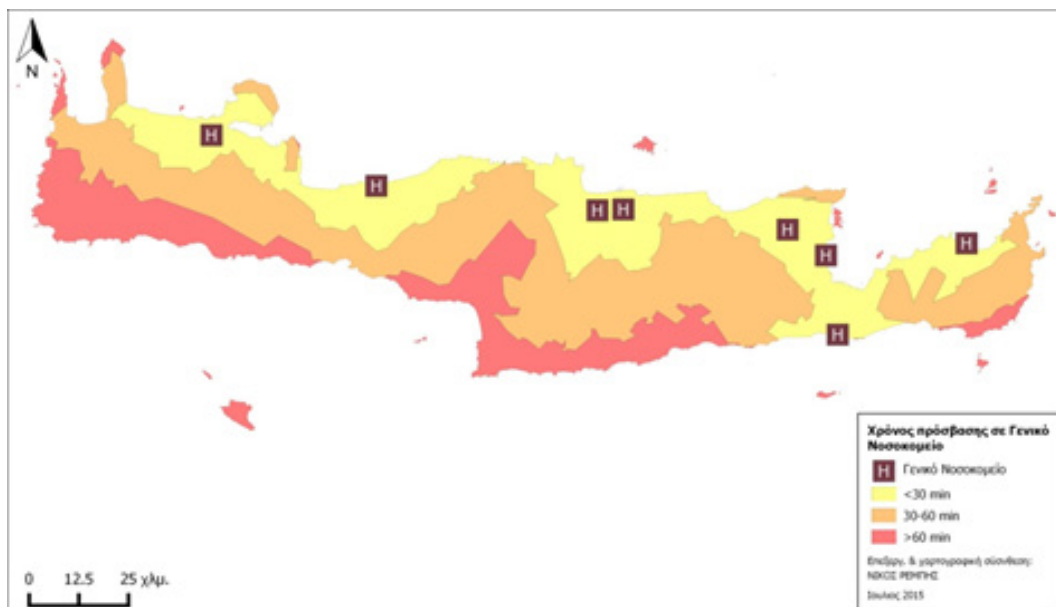
Στη συνέχεια, αφού δημιουργηθούν οι ζώνες εξυπηρέτησης, με βάση τα παραπάνω όρια που παρουσιάστηκαν, πραγματοποιείται ποιοτικός έλεγχος των αποτελεσμάτων και χειροκίνητη διόρθωση ελαττωματικών τμημάτων των ζωνών. Τέλος, για τον υπολογισμό των γεωγραφικά αποκλεισμένων κατοίκων από τις υπηρεσίες υγείας, εντοπίζονται οι οικισμοί οι οποίοι βρίσκονται εντός των παραπάνω ζωνών και με βάση την Απογραφή του 2011 υπολογίζεται ο πληθυσμός.

6. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

6.1. Γεωγραφικός αποκλεισμός από Γενικό Νοσοκομείο

Όπως προέκυψε από την ανάλυση δικτύων (Βλ. Σχήμα 2), ένα αρκετά μεγάλο τμήμα της περιοχής μελέτης εξυπηρετείται άμεσα, καθώς βρίσκεται εντός της ζώνης των 30 λεπτών (32%), η οποία αποτελεί επιθυμητό χρονικό όριο, ενώ σημαντική είναι και η περιοχή που καλύπτεται από τη ζώνη των 30-60 λεπτών (αποδεκτό όριο). Όμως, οι περιοχές οι οποίες θεωρούνται αποκλεισμένες από τις υποδομές των ΓΝ, δηλαδή βρίσκονται στη ζώνη εξυπηρέτησης >60 λεπτά, δεν είναι αμελητέες. Αντίθετα, καταλαμβάνουν το 22% της συνολικής περιοχής.

Σχήμα 2. Γεωγραφικά αποκλεισμένες περιοχές από Γενικά Νοσοκομεία

Πηγή: 7η Υγειονομική Περιφέρεια Κρήτης, geodata.gov.gr, Ιδία επεξεργασία

Οι γεωγραφικά αποκλεισμένες περιοχές εντοπίζονται σχεδόν αποκλειστικά στο νότιο τμήμα της Κρήτης, γεγονός που επιβεβαιώνει την αρχική εκτίμηση, ότι πιθανότατα σε αυτές της περιοχές να υφίσταται γεωγραφικός αποκλεισμός. Βέβαια, αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία να εξετασθεί είναι ο γεωγραφικά αποκλεισμένος πληθυσμός που κατοικεί στις

συγκεκριμένες εκτάσεις. Όπως προκύπτει, το 78,51% του μόνιμου πληθυσμού της περιοχής μελέτης καλύπτεται άμεσα όσον αφορά στην πρόσβαση σε ΓΝ, με την πυκνότητα εντός της πρώτης ζώνης να φθάνει περίπου τους 75 κατοίκους ανά τ.χλμ. Τα νούμερα αυτά φανερώνουν την ανισοκατανομή του πληθυσμού, καθώς περίπου στο 32% της περιοχής μελέτης κατοικεί σχεδόν το 79% του συνολικού πληθυσμού. Επιπλέον, προκύπτει ότι από τα ΓΝ μπορεί να εξυπηρετηθεί (<30 και 30-60 λεπτά) το 95,34% του συνολικού πληθυσμού, πράγμα που υποδηλώνει ότι το επίπεδο κάλυψης είναι σε καλό επίπεδο. Όσον αφορά στο γεωγραφικά αποκλεισμένο πληθυσμό, το 2011 ο μόνιμος πληθυσμός ανέρχεται σε 27.927 κατοίκους, δηλαδή στο 4,48% του συνολικού μόνιμου πληθυσμού της περιοχής μελέτης, ενώ ο πραγματικός πληθυσμός αγγίζει τους 29.296, δηλαδή το 4,29% του πραγματικού πληθυσμού της υπό εξέταση περιοχής.

Συνολικά εντός των εκτάσεων των >60 λεπτών εντοπίστηκαν 229 κατοικημένοι οικισμοί, εκ των οποίων οι περισσότεροι οικισμοί κατοικούνται από 1 έως 100 ανθρώπους, γεγονός που σημαίνει ότι πιθανότατα η πλειοψηφία των κατοίκων είναι άτομα ηλικιωμένα, μεγεθύνοντας έτσι το πρόβλημα, καθώς μεγαλύτερη ανάγκη για περίθαλψη έχουν αυτές οι ηλικιακές ομάδες. Αξιοσημείωτο όμως είναι ότι υπάρχουν 9 οικισμοί οι οποίοι έχουν πάνω από 500 κατοίκους, ενώ 3 έχουν ακόμα και πάνω από 1000 μόνιμους κατοίκους (Τυμπάκι, Παλαιοχώρα, Λυβάδια).

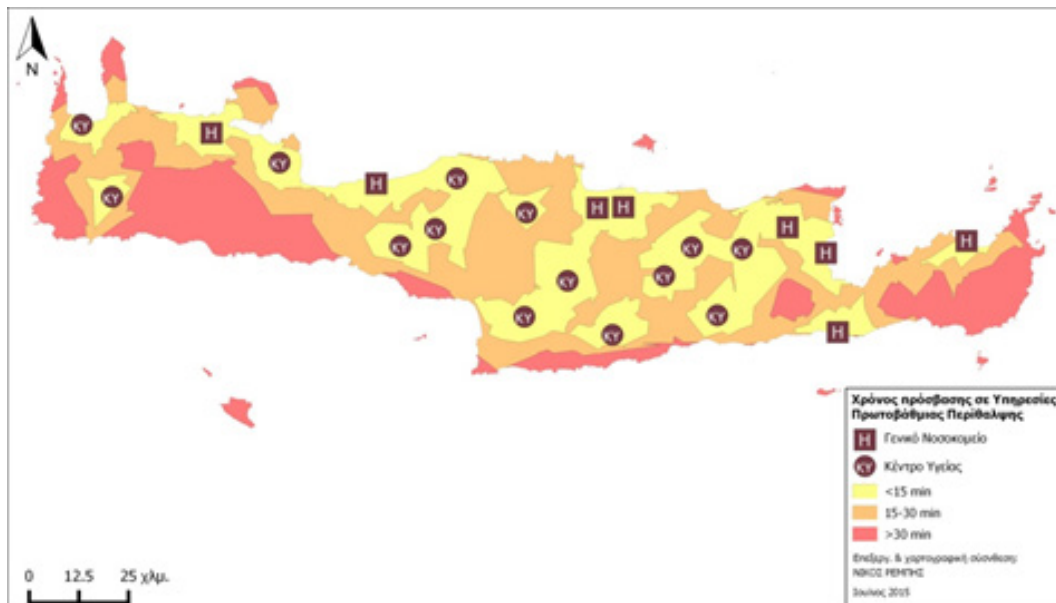
6.2. Γεωγραφικός αποκλεισμός από Πρωτοβάθμια Περιθαλψη

Όπως φαίνεται στο Σχήμα 3, ένα αξιόλογο τμήμα της υπό εξέταση περιοχής (36%) έχει άριστη πρόσβαση στις συγκεκριμένες υπηρεσίες, καθώς βρίσκεται εντός της ζώνης των 15 λεπτών. Συν τοις άλλοις, σημαντική είναι και η περιοχή που καλύπτεται από τη ζώνη των 15-30 λεπτών (αποδεκτό όριο). Επομένως, συνολικά ένα αρκετά μεγάλο τμήμα της Κρήτης καλύπτεται από τις ΥΠΠ, καθώς βρίσκεται εντός του 'κρίσιμου' ορίου των 30 λεπτών (75%). Όμως, οι περιοχές οι οποίες δεν εξυπηρετούνται καταλαμβάνουν ένα σημαντικό τμήμα της περιοχής μελέτης (25%) και εντοπίζονται κυρίως στο νότιο τμήμα της Κρήτης και ειδικότερα στο νότιο τμήμα της ΠΕ Χανίων, όπου δεσπόζουν τα Λευκά Όρη και στο νοτιοανατολικό τμήμα της ΠΕ Λασιθίου, το οποίο δεν είναι ιδιαίτερα αστικοποιημένο.

Όσον αφορά στον πληθυσμό που εντοπίζεται στις αποκλεισμένες εκτάσεις, προκύπτει ότι το 82,18% του μόνιμου πληθυσμού καλύπτεται άμεσα (<15 λεπτά), όσον αφορά στην πρόσβαση σε ΥΠΠ. Ακόμα, ο πληθυσμός ο οποίος θεωρείται ότι εξυπηρετείται (<15 και 15-30 λεπτά) από τις συγκεκριμένες υποδομές αγγίζει το 97,24% του συνολικού πληθυσμού. Εντός των αποκλεισμένων εκτάσεων, βάση της απογραφής του 2011, ο μόνιμος πληθυσμός ανέρχεται σε 17.189 κατοίκους, δηλαδή στο 2.76% του συνολικού μόνιμου πληθυσμού της

περιοχής μελέτης, ενώ ο πραγματικός πληθυσμός αγγίζει τους 19.162, δηλαδή το 2.81% του πραγματικού πληθυσμού.

Σχήμα 3. Γεωγραφικά αποκλεισμένες περιοχές από Υπηρεσίες Πρωτοβάθμιας Περίθαλψης

Πηγή: 7η Υγειονομική Περιφέρεια Κρήτης, geodata.gov.gr, Ιδία επεξεργασία

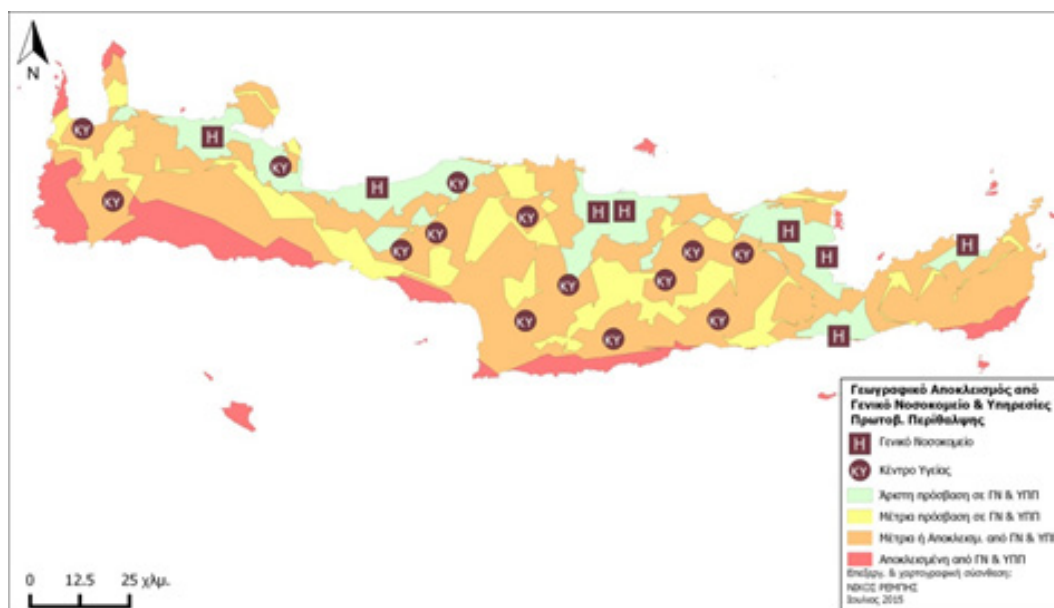
6.3. Γεωγραφικός αποκλεισμός από Γενικά Νοσοκομεία και από Υπηρεσίες Πρωτοβάθμιας Περίθαλψης

Στη συνέχεια πραγματοποιείται συνδυασμός των δυο παραπάνω κατηγοριών γεωγραφικού αποκλεισμού που αναλύθηκαν, ώστε να προκύψουν οι τελικές ζώνες των περιοχών οι οποίες δεν θεωρείται ότι εξυπηρετούνται άμεσα από το αγαθό της δημόσιας υγείας.

Στο Σχήμα 4 παρουσιάζονται οι ζώνες εξυπηρέτησης όσον αφορά στην πρόσβαση τόσο σε ΓΝ, όσο και σε ΥΠΠ. Όπως φαίνεται, το τμήμα της υπό εξέταση περιοχής, το οποίο έχει άριστη πρόσβαση και στις δυο κατηγορίες (<30 λεπτά σε ΓΝ και <15 λεπτά σε ΥΠΠ), δεν έχει αρκετά μεγάλη έκταση (17%). Την μεγαλύτερη έκταση καταλαμβάνει η υβριδική ζώνη (56%), όπου τουλάχιστον μια εκ των δυο κατηγοριών χαρακτηρίζεται ως μέτρια ή αποκλεισμένη. Η περίπτωση που και οι δυο κατηγορίες χαρακτηρίζονται ως μέτριες (30-60 λεπτά σε ΓΝ και 15-30 λεπτά σε ΥΠΠ), θεωρείται ξεχωριστή κατηγορία και όπως φαίνεται

καταλαμβάνει επίσης μικρή περιοχή. Τέλος, εμφανής είναι η παρουσία περιοχών, οι οποίες θεωρούνται αποκλεισμένες από τις υποδομές υγείας (11%) και εντοπίζονται κατά κύριο λόγο στα νότια παράλια του νησιού.

Σχήμα 4. Γεωγραφικά αποκλεισμένες περιοχές από Γενικά Νοσοκομεία και Υπηρεσίες Πρωτοβάθμιας Περίθαλψης

Πηγή: 7ης Υγειονομικής Περιφέρειας, geodata.gov.gr, Ιδία επεξεργασία

Το 70,02% του μόνιμου πληθυσμού της περιοχής μελέτης καλύπτεται άριστα (<15 λεπτά), όσον αφορά στην πρόσβαση σε ΓΝ και ΥΠΠ. Επιπλέον, το 4,82% του μόνιμου πληθυσμού έχει μέτρια-αποδεκτή πρόσβαση, δηλαδή εξυπηρετείται σε αποδεκτό επίπεδο και από τις δυο κατηγορίες. Σημαντικό μέγεθος πληθυσμού εντοπίζεται στην ενδιάμεση ζώνη εξυπηρέτησης, το οποίο αγγίζει το 23,74% του συνολικού μόνιμου πληθυσμού. Τέλος, ο γεωγραφικά αποκλεισμένος πληθυσμός, τόσο από ΓΝ, όσο και από ΥΠΠ, αποτελεί το 1,23% του μόνιμου πληθυσμού, δηλαδή 7.677 κάτοικοι. Συνολικά, εντός των γεωγραφικά αποκλεισμένων ζωνών, εντοπίστηκαν 132 οικισμοί, εκ των οποίων κατοικούνται οι 111.

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ως προς τη μέθοδο που χρησιμοποιήθηκε για την κατανόηση, τη διερεύνηση και την ποσοτικοποίηση του γεωγραφικού αποκλεισμού, κρίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματική. Η χρήση της τεχνολογίας και, πιο συγκεκριμένα, της ανάλυσης δικτύων (network analysis) μέσω της χρήσης ΓΣΠ παρείχαν τη δυνατότητα με σχετικά μεγάλη ευκολία να δημιουργηθούν οι ζώνες εξυπηρέτησης γύρω από τα σημεία ενδιαφέροντος (ΓΝ και ΚΥ), καθιστώντας έτσι ευκολότερο τον εντοπισμό των οικισμών και κατ' επέκταση των κατοίκων οι οποίοι θεωρούνται γεωγραφικά αποκλεισμένοι. Βέβαια, η μέθοδος αυτή χαρακτηρίζεται και από ένα σύνολο αδυναμιών και περιορισμών τα οποία πρέπει να αναφερθούν, έτσι ώστε να αποτελέσουν αντικείμενο μελλοντικής διερεύνησης. Κατ' αρχάς, ο γεωγραφικός αποκλεισμός εξετάστηκε καθαρά και μόνο λαμβάνοντας υπόψη την πρόσβαση μέσω του οδικού δικτύου. Αυτό έχει ως άμεσο αποτέλεσμα η Γαύδος, η οποία δεν διαθέτει υποδομές υγείας, να θεωρείται εξ' αρχής αποκλεισμένη.

Επιπλέον, το οδικό δίκτυο που χρησιμοποιήθηκε παρόλο που χαρακτηρίζεται από ικανοποιητική πληρότητα, δεν εμπεριέχει το σύνολο των οδικών αξόνων του νησιού. Αυτό έχει πιθανότατα ως αποτέλεσμα οι ζώνες εξυπηρέτησης που δημιουργήθηκαν να παρουσιάζουν ορισμένα μικρά σφάλματα ως προς τη μορφή και την έκτασή τους. Αυτό αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι σε ζώνες άμεσης εξυπηρέτησης εμφανίζονταν μικρές γεωγραφικά αποκλεισμένες εκτάσεις. Γι' αυτόν τον λόγο, τα περισσότερα προβληματικά τμήματα που εντοπίστηκαν δια γυμνού οφθαλμού διορθώθηκαν χειροκίνητα, ούτως ώστε να περιοριστούν όσο το δυνατόν περισσότερο τα σφάλματα.

Συν τοις άλλοις, ως προς τη μέθοδο πρέπει να σημειωθεί ότι οι ζώνες εξυπηρέτησης πιθανότατα θα είχαν λίγο διαφορετικότερη μορφή, αν είχαν ληφθεί και άλλοι περιοριστικοί παράγοντες – άλλες αντιστάσεις στην κίνηση. Πέρα από την αντίσταση του χρόνου που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα μελέτη, θα ήταν χρήσιμο να είχε συμπεριληφθεί και η αντίσταση στην κίνηση που προκύπτει από τις ανηφόρες και τις κατηφόρες, καθώς το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής μελέτης χαρακτηρίζεται από ορεινές περιοχές και επομένως οι διαφορές κλίσης αποτελούν κυρίαρχο χαρακτηριστικό στοιχείο του οδικού δικτύου. Βέβαια, οι πληροφορίες αυτές δεν ήταν διαθέσιμες προς το παρόν και δεν επέτρεψαν την σε βάθος παραμετροποίηση του μοντέλου, αλλά πιστεύεται ότι στο μέλλον θα υπάρξουν, ώστε να μπορέσουν να συμπεριληφθούν στο μοντέλο και να προκύψουν ακόμα πιο ακριβή αποτελέσματα.

Τέλος, κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι όλα τα ΓΝ και τα ΚΥ που εντοπίστηκαν και ψηφιοποιήθηκαν σημειακά, θεωρήθηκε ότι λειτουργούν κανονικά και ότι παρέχουν τις απαραίτητες υπηρεσίες στους ασθενείς. Αυτό βέβαια υπάρχει περίπτωση να είναι μια εσφαλμένη υπόθεση, καθώς είναι ευρέως γνωστό ότι στην Ελλάδα πολλές υποδομές υγείας

(και όχι μόνο) υπολειτουργούν εξαιτίας μιας πληθώρας παραγόντων, όπως είναι η έλλειψη υλικοτεχνικού εξοπλισμού, η έλλειψη προσωπικού, κ.λπ. Για τον λόγο αυτό και τα ΠΠ των οποίων ο σκοπός είναι η παροχή ΥΠΠ δεν λήφθηκαν υπόψη στη δημιουργία των ζωνών εξυπηρέτησης, καθώς η εικόνα θα ήταν εντελώς εσφαλμένη.

Ως προς τα ποσοτικά αποτελέσματα που προέκυψαν, κρίνεται ότι η κάλυψη της περιοχής μελέτης από τις δημόσιες υπηρεσίες υγείας είναι ικανοποιητική, καθώς ξεπερνά το 95% του πληθυσμού, τόσο ως προς την πρόσβαση σε ΓΝ, όσο και ως προς την πρόσβαση σε ΥΠΠ. Από το συνδυασμό των δυο παραπάνω κατηγοριών αποκλεισμού προέκυψαν και οι περιοχές και ο πληθυσμός που θεωρούνται ότι δεν εξυπηρετούνται άμεσα από τις δημόσιες υπηρεσίες υγείας, με το ποσοστό αυτό να μην είναι ιδιαίτερα μεγάλο (1,23% του μόνιμου πληθυσμού). Οι περισσότεροι οικισμοί που εντοπίστηκαν, σε όλες τις περιπτώσεις, κατοικούνται το πολύ από 100 κατοίκους, γεγονός που ίσως σημαίνει ότι λόγω του φαινομένου της αστυφιλίας που ήταν έντονη τις τελευταίες δεκαετίες στην Ελλάδα, πιθανότατα στις αποκλεισμένες περιοχές έχουν απομείνει κυρίως άτομα μεγαλύτερων ηλικιών, τα οποία έχουν μεγαλύτερες ανάγκες υγειονομικής περίθαλψης.

Γενικότερα, παρά τους περιορισμούς και τις αδυναμίες που αναφέρθηκαν, κρίνεται ότι η μέθοδος που ακολουθήθηκε οδήγησε στην χωρική αποτύπωση και στην ποσοτικοποίηση του φαινομένου σε ικανοποιητικό επίπεδο, αποκτώντας έτσι μια σημαντική εισροή για την πλήρη κατανόηση και αντιμετώπιση του φαινομένου.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αγγελίδης, Μ. (2000) *Χωροταξικός σχεδιασμός και βιώσιμη ανάπτυξη*. Αθήνα: Συμμετρία
- Αμίτσης, Γ., Βουλγαράκη, Α. και Μαρίνη, Φ. (2005) *Κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα: Διερεύνηση του πεδίου για την αποτελεσματική εφαρμογή πολιτικών με χωρική βάση*. Αθήνα: Ινστιτούτο Κοινωνικής Καινοτομίας.
- Αντωνοπούλου, Α. (2008) «Ρύθμιση και μεταρρυθμίσεις του εθνικού συστήματος υγείας στην Ελλάδα: Συγκρίσεις με την ευρωπαϊκή εμπειρία». *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 3 (2) σελ. 109-120.
- Βελονάκη, Β.-Σ. και Καλοκαιρινού-Αναγνωστοπούλου, Α. (2006) «Ιστορική εξέλιξη υγειονομικού συστήματος και νοσηλευτική στην Ελλάδα». *Νοσηλευτική 2006*, 45 (4), σελ. 491-499.
- Γεωργακόπουλος, Θ. (2005) *Εισαγωγή στη δημόσια οικονομική*. Αθήνα: Ε. Μπένου.
- Καβουνίδη, Τ. (2005) «Κοινωνικός αποκλεισμός: Έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής». Στο: Καραντινός, Δ., Μαράτου-

- Αλιπράντη, Λ. και Φρονίμου, Έ. (επιμ.) *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*. Τόμος Α'. 4η έκδ. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σελ. 47-79.
- Κετσετζοπούλου, Μ. και Μπούζας, Ν. (2005) «Λειτουργίες της αγοράς εργασίας και κοινωνικός αποκλεισμός». Στο: Καραντινός, Δ., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. και Φρονίμου, Έ. (επιμ.) *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*. Τόμος Α'. 4η έκδ. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σελ. 137-170.
- Κοντιάδης, Ξ. (2006) «Η δικτύωση των κοινωνικών υπηρεσιών και ο ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης». *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη 2006*, 1 (1), σελ. 49-66.
- Κοτζαμάνης, Β. και Ανδρουλάκη, Ε. (2009) *Στοιχεία δημογραφίας*. Διδακτικές σημειώσεις. ΤΜΧΠΠΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Κουκουλέτσος, Θ (2014) «Διαχρονική σύγκριση οδικών δικτύων OpenStreetMap και Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού σε 3 περιοχές της Ελλάδας με αυτοματοποιημένη μεθοδολογία». Στο: *13^ο Εθνικό Συνέδριο Χαρτογραφίας. Η Χαρτογραφία στο Διαδίκτυο Σύγχρονες Τάσεις και Προοπτικές*. Πάτρα, 22-24 Οκτωβρίου.
- Οικονόμου, Δ. (2005) «Γεωγραφικός αποκλεισμός». Στο: Καραντινός, Δ., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. και Φρονίμου, Έ. (επιμ.) *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*. Τόμος Α'. 4η έκδ. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σελ. 171-196.
- Πανοπούλου, Μ. (2012) «Κοινωνικός αποκλεισμός: Θεωρητικές προσεγγίσεις και προτεραιότητες πολιτικής». Στο: *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Θεωρητική προσέγγιση και Κατάρτιση Δεικτών*. Τεύχος 20 του Προγράμματος: 'Ανάπτυξη περιφερειακών δεικτών κοινωνικού αποκλεισμού και μεθόδων μέτρησης της κοινωνικής ανισότητας για τη Δυτική Ελλάδα, Πελοπόννησο και τα Ιόνια Νησιά' (ΕΣΠΑ 2007 – 2013, «Συνεργασία»). Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, σ. 2 -11.
- Παππάς, Β. (2009) *Η τεχνολογία των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών: Βασικά στοιχεία ανάλυσης δικτύων*. Διδακτικές σημειώσεις. Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Εργαστήριο Πολεοδομικού και Χωροταξικού Σχεδιασμού του Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Ρετινιώτη, Α. και Μάντζιου, Ι. (2010) *Η πρόσβαση των φτωχών και κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων που ζουν στο κέντρο της Αθήνας, στους τομείς της υγείας, της εκπαίδευσης και της εργασίας*. Αθήνα: Κοινωνική Υπηρεσία Γιατρών του Κόσμου.

- Σίσσυρας, Α. (2012) Τα μετέωρα βήματα του ΕΣΥ: *Τριάντα χρόνια Εθνικού Συστήματος Υγείας: Ανάλυση της υλοποίησης και μαθήματα πολιτικής υγείας*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Duffy, K. (1999) «Ευκαιρία και κίνδυνος: Οι δύο κεντρικές απόψεις που ανακύπτουν από τα αποτελέσματα της πρώτης φάσης της πρωτοβουλίας Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός». Στο: *Ανθρώπινη, αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 69-103.

Ξενόγλωσση

- Amartya, S. (2000) “Social exclusion: Concept, application, and scrutiny”. *Social Development Papers*, 1. Manila: Asian Development Bank. Available at: <http://www.adb.org/sites/default/files/pub/2000/social-exclusion.pdf>
- Eklund, L. (2010) “Accessibility to health services in the West Bank, Occupied Palestinian territory”. *Seminar Series*, 184. Lund University. Available at: http://www.arij.ps/new/Accessibility_HealthCare_WB.pdf
- Eklund, L. and Martensson, U. (2012) “Using geographical information systems to analyse accessibility to health services in the West Bank, Occupied Palestinian Territory”. *Eastern Mediterranean Health Journal: La Revue de Santé de la Méditerranée Orientale 2012*, 18 (8), pp. 796-802.
- Eklund, P.W., Kirkby, S. and Pollitt, S. (1996) “Dynamic multi-source Dijkstra’s algorithm for vehicle routing”. In: *Australian and New Zealand Conference on Intelligent Information Systems*. Adelaide, 18-20 November. New Jersey: IEEE, p. 329-333.
- Fischer, M. (2003) “GIS and network analysis”. In: Hensher, D., Button, K., Haynes, K. and Stopher, P. (eds.) *Handbook of transport geography and spatial systems: Volume 5*. Oxford: Pergamon, pp. 391-408.
- Glazier, R., Gozdyra, P. and Yeritsyan, N. (2011) *Geographic access to primary care and hospital services for rural and northern communities: Report to the Ontario Ministry of Health and Long-Term Care, Toronto*. Canada: Institute for Clinical Evaluative Sciences.
- Towensend, P., Davidson, N. and Whitehead, M. (1992) *Inequalities in health: The black report and the health divide*. London: Penguin Social Sciences.
- Trodd, N. (2005) *Network analysis*. Available at: http://gisknowledge.net/topic/spatial_operations/trodd_network_analysis_05.pdf
- Zhan, B. (1998) “Representing networks”. In: *NCGLA Core Curriculum in Geographic Information Science*. Santa Barbara: National Center for Geographic Information and Analysis. Available at: <http://www.ncgia.ucsb.edu/giscc/units/u064/u064>

Zeiler, M. (1999) *Modeling our world: The ESRI guide to geodatabase design*. Redlands, California: Environmental Systems Research Institute, Inc.

Διαδικτυακές πύλες

Δημόσια Δεδομένα, Ανοικτά Δεδομένα (GEODATA) <http://geodata.gov.gr/>

Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ) <http://www.statistics.gr>

7η Υγειονομική Περιφέρεια Κρήτης <http://www.hc-crete.gr/>

Open Street Map <https://www.openstreetmap.org/>

Νικόλαος Ρεμπής

Εμ. Βεϊσάκη 46, 71307, Ηράκλειο Κρήτης

e-mail: [ni.rempis\(AT\)gmail.com](mailto:ni.rempis(AT)gmail.com)

Κοινωνική δυναμική και χωρικές μεταλλάξεις: Το παράδειγμα του Μεταξουργείου

Μαγδαληνή Ντούρα

Αρχιτέκτονας Μηχανικός, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Ήρα Παπαδάκη-Μαραγκού

Αρχιτέκτονας Μηχανικός, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Περίληψη

Το παρόν άρθρο διερευνά την αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στην πόλη και την κοινωνία, μέσα από τη μελέτη του φαινομένου του εξευγενισμού. Ως πεδίο έρευνας επιλέχθηκε η περιοχή του Μεταξουργείου, μια περιοχή στην οποία τα τελευταία χρόνια παρατηρείται σταδιακή εμφύτευση ξένων στοιχείων ως προς τα μέχρι τώρα χωρικά και κοινωνικά δεδομένα. Με την αναφορά στα στάδια εξέλιξης και στις προϋποθέσεις εμφάνισης του εξευγενιστικού φαινομένου θα πραγματοποιηθεί μια λεπτομερής καταγραφή των κινήσεων και των διαδικασιών που υποβοηθούν την εξέλιξη του στο Μεταξουργείο. Τα στοιχεία αυτά θα αναλυθούν σε κατηγορίες, ανάλογα με το υποκείμενο από το οποίο προέρχονται. Θα σκιαγραφηθεί το ανθρώπινο «μωσαϊκό» που συνθέτει την τοπική κοινότητα κυρίως μέσα από συνεντεύξεις και έρευνα πεδίου, με στόχο την ανάδειξη του ρόλου της κοινωνικής δυναμικής στη δημιουργία ενός πλαισίου αντίδρασης και σύγκρουσης με τις κυρίαρχες χωρικές πρακτικές. Αποτιμώντας τη σημερινή κατάσταση, θα επιχειρηθεί να προσδιοριστεί το μέλλον της περιοχής λαμβάνοντας υπόψη τη διεθνή βιβλιογραφία, αλλά κυρίως τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου χωρικού πεδίου έρευνας.

Λέξεις κλειδιά

ιστορικό κέντρο, αστικές αναπλάσεις, Μεταξουργείο, εξευγενισμός, κοινωνική δυναμική

Social Dynamics and Urban Mutations: The example of Metaxourgeio

Abstract

This article investigates the bidirectional relationship between city and society, through the phenomenon of gentrification. As case study, we have chosen the region of Metaxourgeio where, during the last few years, foreign elements have been implemented as far as the existing spatial and social organization is concerned. Through the evolutionary phases and the conditions required for the appearance of gentrification, we will realize a systematic analysis of the procedures which contribute in its evolution in Metaxourgeio. This analysis will be presented in different parts according to the subject of which is derived. We will outline the human “mosaic” of the local community through interviews and constant survey onto the region. Our aim is to point out the role of social dynamics into the formulation of a frame opposed to the dominant spatial strategies. Estimating the current conditions, we will attempt to designate the future of Metaxourgeio taking into account the international bibliography, but mostly the spatial and social characteristics of this particular region.

Keywords

historical centre, urban renewal, Metaxourgeio, gentrification, social dynamics

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το φαινόμενο του εξευγενισμού είναι ένα φαινόμενο που αποδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο την αναπόδραστη σχέση μεταξύ κοινωνίας και πόλης, τη συνεχή ανατροφοδότηση μεταξύ τους και έρχεται να δικαιώσει τον ισχυρισμό του Lefebvre (2007) για το χώρο ως κοινωνικά πραγματοποιούμενο, αλλά και ως κοινωνικά διαχωριζόμενο.

Το παρόν άρθρο προσεγγίζει τη διαδικασία του εξευγενισμού μέσω των ορισμών που διατυπώθηκαν από το Smith και την Zukin. Σύμφωνα με τον πρώτο, «ο όρος *gentrification* αποδίδει τη διαδικασία κατά την οποία οι γειτονιές της εργατικής τάξης αναμορφώνονται από νέους μεσοαστούς αγοραστές κατοικιών, από τους ιδιοκτήτες γης και κατοικίας και από τους εκφραστές του κατασκευαστικού κεφαλαίου» (Smith, 1996: 139). Η Zukin με τη σειρά της προτείνει σαν ορισμό του φαινομένου τη «*μετατροπή ορισμένων κοινωνικά περιθωριακών εργατικών περιοχών του κέντρου της πόλης σε περιοχές κατοικίας των μεσαίων τάξεων*» (Zukin, 1987: 129).

Το πλαίσιο εκδήλωσης του φαινομένου είναι εφικτό να καθοριστεί μέσω της αναφοράς στις δύο διαφορετικές ερμηνείες για τα αίτια εμφάνισής του που έχουν αναπτυχθεί τις τελευταίες δεκαετίες. Σύμφωνα με το διαχωρισμό που επικρατεί στις επιστημονικές έρευνες, διακρίνουμε δύο τάσεις: Η πρώτη σχετίζει τον εξευγενισμό με τις θεωρίες για την άνιση ανάπτυξη και τα κυκλώματα συσσώρευσης κεφαλαίου από τον Harvey (1982), και η οποία δίνει έμφαση σε παράγοντες προσφοράς, όπως είναι η κατάλληλη επένδυση στο κτισμένο περιβάλλον (θεωρία της προσφοράς). Η δεύτερη θεωρεί ότι το φαινόμενο είναι άμεσα συσχετισμένο με *«την ατομική επιλογή και τη μεταλλαγή των αντιλήψεων των υποκειμένων για την πόλη»* (θεωρία της ζήτησης) (Μουκούλης, 2008: 17).

Ωστόσο, η πλήρης κατανόησή του μοιάζει πιο ολοκληρωμένη αν λάβουμε υπόψη μας και τις δύο θεωρίες. Σύμφωνα με τον Smith, *«όλες οι καταναλωτικές προτιμήσεις του κόσμου παραμένουν και θα εξακολουθούν να παραμένουν ασημαντες χωρίς την αναγκαία χρηματοδότηση από χρηματοπιστωτικά ιδρύματα»* (Smith, 1982: 68). Από την άλλη πλευρά, όμως, η επένδυση στο αστικό περιβάλλον της μεταβιομηχανικής κοινωνίας «οφείλει» να ανταποκρίνεται τόσο στα καταναλωτικά πρότυπα, όσο και στις επιταγές της αγοράς ακινήτων, καθώς *«μια ουσιαστική προϋπόθεση για τη συγκέντρωση της αστικής τάξης είναι η διαδικασία όπου η πολιτισμική πρωτοπορία μετακινείται σε μια περιοχή για να της δώσει πολιτισμική νομιμότητα»* (Savage and Warde, 2005: 158-9). Αντισταθμιζόμενα λοιπόν, ότι η μια οπτική συμπληρώνει την άλλη.

Στο συγκεκριμένο άρθρο θα αναλύσουμε εν συντομία τις θεωρίες που μελετούν τις κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις που έχουν έμφυτες τα αστικά ζητήματα, και θέτουν τον αστικό σχεδιασμό σε ένα ευρύτερο πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο. Στη συνέχεια, θα αναζητήσουμε απτά παραδείγματα που καταδεικνύουν την εκδήλωση του εξευγενιστικού φαινομένου στο Μεταξουργείο, βάση των θεωριών που αναπτύχθηκαν.

2. ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ.

Ο χώρος, και ειδικότερα το αστικό περιβάλλον, είναι αποτέλεσμα της κοινωνικής δυναμικής και της αλληλεπίδρασης των υποκειμένων που δρουν στο χώρο. Σύμφωνα με τον Lefebvre (2007), η αστική πραγματικότητα μπορεί να αναγνωστεί σε δύο διαφορετικά επίπεδα. Σε πρώτο επίπεδο, διακρίνεται το πρακτικό-αισθητό, δηλαδή το αντιληπτό, το κατανοητό. Είναι αυτό που αντιλαμβάνεται ο οποιοσδήποτε περιπατητής μέσα στην πόλη, δηλαδή το δομημένο περιβάλλον. Σε δεύτερο επίπεδο, τοποθετείται το αστικό, το οποίο εμπεριέχει την κοινωνική πραγματικότητα, δηλαδή, τις σχέσεις των υποκειμένων που δρουν στο χώρο. Πραγματώνεται μέσα από την αρχιτεκτονική και την πολεοδομική πρακτική, άρα μέσα από το πρακτικό-αισθητό. Ασφαλώς, η κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι ένα

ομογενές σύνολο. Αποτελείται από επιμέρους πραγματικότητες, όπως τις ζουν και τις διαμορφώνουν οι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες που συνυπάρχουν στο χώρο: κάθε μια με τα δικά της οικονομικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά, κάθε μια με τη δική της οπτική για την παραγωγή και διαχείριση του χώρου. Όπως αναφέρει ο Halbwachs, «μέσα στον αστικό ιστό, μπορούμε να εντοπίσουμε τόσες διαφορετικές χωρικές εκφράσεις όσες είναι και οι κοινωνικές ομάδες που δρουν σε αυτό» (Halbwachs, 1980: 14). Οι διαφορετικές χωρικές εκφράσεις αντιστοιχούν στις επιμέρους κοινωνικές πραγματικότητες. Συνθέτουν το όλο, δηλαδή το σύνολο της πόλης και διαμορφώνουν το πεδίο κοινωνικών και πολιτικών αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων.

Οι παραπάνω σκέψεις συνδέονται άμεσα με την αντιμετώπιση της πόλης, ως «έργο χεριών του ανθρώπου» (Rossi, 1991: 31). Ως ζωντανό κομμάτι της κοινωνικής πραγματικότητας, η πόλη τροφοδοτεί την κοινωνία με εικόνες και σύμβολα, την ίδια στιγμή που τροφοδοτείται και εκείνη από τις κοινωνικοοικονομικές μεταβολές. Ο αστικός χώρος είναι το πεδίο ζύμωσης και συνάντησης των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, καθώς και το βασικότερο πεδίο ανάπτυξης της οικονομικής δραστηριότητας και του καπιταλιστικού ανταγωνισμού. «Κινητοποιεί τις αρχές και τις αξίες της αστικής κοινωνίας και πρώτα από όλα, την αξία ανταλλαγής και το εμπόρευμα» (Lefebvre, 2007: 216). Αυτό, βέβαια, σημαίνει και τον παραγκωνισμό της αξίας χρήσης του χώρου και, ειδικότερα, του αστικού περιβάλλοντος, από την αξία ανταλλαγής που αποκτά ως εμπόρευμα, διαθέσιμο στην αγορά ακινήτων. Στις σημερινές μετα-βιομηχανικές πόλεις, όπου ο τριτογενής τομέας έχει κερδίσει το μεγαλύτερο έδαφος, «οι αξίες της κατανάλωσης και όχι της παραγωγής καθοδηγούν τις αποφάσεις για την πόλη και τις χρήσεις γης της» (Ley, 1978: 52). Αντιλαμβανόμαστε την ανάδειξη μιας θεώρησης, όπου το αστικό περιβάλλον χρησιμοποιείται ως σύμβολο και μέσο για την ανάδειξη πλούτου και εξουσίας. «Σήμερα, πόλεις και τόποι φροντίζουν πολύ περισσότερο να δημιουργήσουν μια θετική και υψηλής ποιότητας εικόνα του τόπου και επιδιώκουν αρχιτεκτονική και μορφές πολεοδομικού σχεδίου που να ανταποκρίνονται σε αυτή την ανάγκη» (Harvey, 2009: 134). Αυτή η ανάγκη οδηγεί στην προσπάθεια οργάνωσης του χώρου με όρους κέρδους (οικονομικού, πολιτικού και κοινωνικού), αγνοώντας ηθελημένα την κοινωνική δυναμική που εμπεριέχεται σε αυτόν.

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να εξετάσουμε πιο προσεκτικά τη θεώρηση του αστικού περιβάλλοντος ως εμπόρευμα. Το κτισμένο περιβάλλον αποτάσσεται την πραγματική του φύση, δηλαδή, την αξία χρήσης και συντάσσεται με τους όρους της καταναλωτικής κοινωνίας. Η αξία χρήσης έπεται της ανταλλακτικής, ενώ αποκτά και μία τρίτη μορφή αξίας: τη συμβολική, η οποία κρίνεται απαραίτητη για την επιτυχή ένταξη του στην καταναλωτική αγορά. Ένας τόπος παρουσιάζεται ως μοναδικός, ως ανεπανάληπτος, ως ένα θέαμα που αξίζει να επισκεφθείς. Προβάλλεται σαν ένα σκηνικό, σαν μια σειρά από επιλεγμένες

εικόνες χωρίς περιεχόμενο, χωρίς την κοινωνική δυναμική που τον διαμορφώνει και τον καθορίζει. Η προβολή αυτή πραγματώνεται μέσα από την κατάλληλη ενορχήστρωση των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. Ο τύπος με τα ανάλογα περιοδικά lifestyle κατέχει ρόλο-κλειδί στην κατασκευή αυτής της αντίληψης. Μέσα από τα δημοσιεύματα τους, έχουν τη δύναμη να κατευθύνουν τις προτιμήσεις του κοινού προωθώντας το συμβολικό κεφάλαιο της περιοχής. Διαφημίζουν και θεαματικοποιούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Ο δημόσιος χώρος, το κτισμένο περιβάλλον και οι άνθρωποι του προσφέρονται για κατανάλωση στον επισκέπτη-τουρίστα.

Ο Debord (1986) στο βιβλίο του «Η Κοινωνία του θεάματος», αναγνωρίζει στην πόλη δύο ιδιότητες. Από τη μία, αποτελεί πεδίο κυκλοφορίας εμπορευμάτων, το οποίο αναδομείται και τροποποιείται ανά πάσα στιγμή, ώστε να επιβεβαιώσει την εξουσία της κυρίαρχης τάξης. Από την άλλη, χρησιμοποιείται η ίδια ως τουριστικό θέαμα, αποκρύπτοντας την κοινωνική και ιστορική της υπόσταση. Η συμβολική αξία που αποκτά ο αστικός χώρος, αλλά και η ιδιότητα του ως θέαμα συγκλίνουν στον προσδιορισμό της ανταλλακτικής του αξίας. Οι δύο ιδιότητες που αποδίδει ο Debord στον αστικό χώρο θα μας απασχολήσουν καθ' όλη τη διάρκεια της παρούσας εισήγησης και θα αναζητήσουμε παραδείγματα για την περαιτέρω κατανόησή τους.

2.1. Ο ρόλος των ιστορικών κέντρων

Η περιοχή μελέτης εντάσσεται στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας, ο μετασχηματισμός του οποίου, τις τελευταίες δεκαετίες, αποτελεί αντικείμενο έρευνας και αιτία πολιτικών και επιστημονικών αντιπαραθέσεων. Ως αποτέλεσμα πολιτικής απόφασης, το ιστορικό κέντρο επιλέγεται ως το ισχυρότερο στοιχείο για την προβολή της οικονομικής και πολιτισμικής δύναμης της πρωτεύουσας, μέσα από μια νέα διαχείριση της ιστορικής και συλλογικής μνήμης. Σύμφωνα με την κυρίαρχη στα μέσα ενημέρωσης ρητορική, ο μετασχηματισμός του κέντρου της πρωτεύουσας στοχεύει στο να καταστήσει την πόλη ανταγωνιστική σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο μέσα από την αναθέρμανση της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Τις τελευταίες δεκαετίες, πραγματοποιούνται μια σειρά δράσεων από ιδιωτικούς και κρατικούς φορείς προς αυτή την κατεύθυνση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το πρόγραμμα Rethink of Athens, ως μέρος της προσπάθειας για «*την ανασυγκρότηση του κέντρου της Αθήνας*» (Επίσημη ανακοίνωση της έκθεσης του προγράμματος, Μάρτιος 2013), ώστε να τοποθετήσει το αθηναϊκό κέντρο στο επίκεντρο του επενδυτικού ενδιαφέροντος.

Για να κατανοήσει κανείς τους στόχους τέτοιου είδους προγραμμάτων, είναι χρήσιμο να σταθεί στη ρητορική που αναπτύσσει η τακτική προώθησής τους. Λέξεις και φράσεις όπως ανακατασκευή (reconstruction), νοητική ανακατασκευή (rethink), αναγέννηση

(regeneration), αναχαρτογράφηση (remap) συνοδεύουν όλες τις μεγάλες επιχειρήσεις αναδιάρθρωσης των ιστορικών κέντρων των δυτικών πόλεων που κρίνεται ότι μπορούν να συμβάλλουν στην ανταγωνιστικότητά τους. Επιστρατεύονται για να παρουσιάσουν αυτή την ανακατασκευή ως κοινό στόχο όλης της κοινωνίας, αποκρύπτοντας ουσιαστικά τις πραγματικές κοινωνικές και χωρικές επιπτώσεις. Σε αυτές συγκαταλέγονται η βίαιη ανακατανομή χρήσεων και η παρέμβαση στην κοινωνική σύνθεση των υπό ανάπλαση περιοχών, με την επιλογή των κοινωνικών ομάδων που προνομιακά θα κατοικήσουν και θα στελεχώσουν τις νέες δραστηριότητες. Όπως μας δείχνει και η διεθνής εμπειρία, τα συγκεκριμένα προγράμματα διαμορφώνονται με βάση το πλαίσιο που τίθεται από το marketing των πόλεων. Στην διάλεξη του Δελαγραμμάτικα (2004) παρουσιάζονται με ιδιαίτερα σαφή τρόπο το πλαίσιο αυτό, καθώς και οι ρόλοι που μπορεί να αναλάβει το ιστορικό κέντρο μιας πόλης:

- Μουσειακό είδος, ιστορικό απομεινάρι που πρέπει να διασωθεί με μόνο κριτήριο τη διδακτική του αξία και την ανάδειξή του για τον επισκέπτη
- Αντικείμενο εκμετάλλευσης και «marketing», με σκοπό το οικονομικό όφελος
- Υποδοχέας και σύμβολο μιας ενδιαφέρουσας αστικής κοινωνικής ζωής στην οποία τη συνέχιση και τόνωση αποβλέπει η ανάπλαση
- Υποβαθμισμένο κομμάτι της πόλης, του οποίου η αναβάθμιση θα λύσει επιτακτικά προβλήματα και θα αναζωογονήσει την οικονομική και κοινωνική ζωή.

Στις διάφορες περιοχές του κέντρου της Αθήνας μπορούμε να αναγνωρίσουμε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις. Η Ακρόπολη και η Πλάκα αναλαμβάνουν το μουσειακό ρόλο, ο Ψυρρής και το Γκαζοχώρι αποτελούν τον υποδοχέα μιας νέας αστικής ζωής, ενώ το Μεταξουργείο είναι μια υποβαθμισμένη περιοχή του ιστορικού κέντρου, της οποίας η αναβάθμιση έπεται.

3. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΞΟΥΡΓΕΙΟΥ

3.1. Ιστορικά χαρακτηριστικά

Μέσα στο πλαίσιο που αναλύθηκε παραπάνω, την τελευταία δεκαετία, το Μεταξουργείο, ως κομμάτι του αθηναϊκού κέντρου, φαίνεται να αλλάζει. Τα χαρακτηριστικά αυτής της μετάλλαξης παραπέμπουν στις διαδικασίες του εξευγενισμού.

Η «επιλογή» της περιοχής για την εμφάνιση των πρώτων σταδίων του φαινομένου δεν είναι τυχαία. Διαθέτει μια σειρά χαρακτηριστικών που από τη μία, την καθιστά «ευάλωτη» σε κοινωνικές και χωρικές ανακατατάξεις, και από την άλλη είναι ικανή να προσελκύσει το ενδιαφέρον κρατικών και ιδιωτικών φορέων. Ο χαρακτηρισμός «ευάλωτη» έγκειται στην ύπαρξη κυρίως δύο χαρακτηριστικών: το εγκαταλελειμμένο κτιριακό απόθεμα δημιουργεί

ευκαιρίες για την εγκατάσταση νέων χρήσεων, ενώ τα χαμηλά οικονομικά στρώματα που τη στελεχώνουν είναι πιο ευαίσθητα σε επικείμενους εκτοπισμούς.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα τη σημερινή συγκρότηση της περιοχής, οφείλουμε να αναφερθούμε στις κυριότερες διαδικασίες που συντελέστηκαν σε αυτή τις τελευταίες δεκαετίες. Ως τέτοιες αναγνωρίζονται:

- η απουσία κατασκευής πολυκατοικιών την περίοδο '60-'70, λόγω των μικρών ιδιοκτησιών και της πιθανότητας εύρεσης αρχαίων κατά την κατασκευή,
- η αυξανόμενη συγκοινωνιακή σημασία που δόθηκε σε οδούς της περιοχής, όπως η διάνοιξη της λεωφόρου Αθηνών και Λένορμαν και η προσέλκυση επιπλέον οχλουσών χρήσεων,
- η εγκατάλειψη της περιοχής λόγω της προαστιοποίησης του πληθυσμού τη δεκαετία του '80 και το κλείσιμο των βιοτεχνικών-βιομηχανικών επιχειρήσεων την ίδια δεκαετία.
- η εγγύτητα της περιοχής με το υποβαθμισμένο τμήμα του εμπορικού τριγώνου, νότια και δυτικά της Ομόνοιας.

Επήλθε απαξίωση του κτιριακού αποθέματος και υποβάθμιση του δημόσιου χώρου, καθώς δεν υπήρξε κανένα κίνητρο από κρατικό ή ιδιωτικό φορέα για συντήρηση αυτού του αποθέματος. Τη δεκαετία του '80, η γειτονιά διέθετε όλα τα χαρακτηριστικά για την προσέλκυση δυσμενέστερων οικονομικά ομάδων, αστέγων, τοξικομανών, ιεροδούλων, και μεταναστών: χαμηλή αξία γης και ακινήτων, φτηνά ενοίκια, εγκαταλελειμμένα/κενά κτίρια.

Σήμερα, συνεχίζει να αποτελεί μία κατεξοχήν λαϊκή συνοικία, μία περιοχή-καταφύγιο για οικονομικούς μετανάστες, χρήστες ναρκωτικών και άλλες ευαίσθητες κοινωνικά ομάδες. Η κατάσταση, ωστόσο, φαίνεται να αλλάζει. Ήδη, δείγματα νέων χωρικών και κοινωνικών προτύπων έχουν εμφυτευθεί σε διάφορα σημεία της περιοχής.

3.2 Ο ρόλος της αστικής πολιτικής στη σημερινή εικόνα του Μεταξουργείου

Αρχή για τον αστικό μετασχηματισμό του αθηναϊκού κέντρου, από πλευράς κρατικής παρέμβασης, αποτέλεσε η σύνταξη του προγράμματος ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων σε ένα ενιαίο λειτουργικό σύνολο, από το υπουργείο ΠΕΧΩΔΕ, πρόγραμμα στο οποίο εντάχθηκε και το Μεταξουργείο, το 1985. Στο πρόγραμμα αυτό είναι η πρώτη φορά που γίνεται λόγος για την εγκατάσταση δραστηριοτήτων πολιτισμού και αναψυχής σε πρώην βιοτεχνικές και εργατικές συνοικίες, όπως στου Ψυρρή και στο Μεταξουργείο, αντίστοιχα. *«Είναι χαρακτηριστικό ότι από το 1989- 1996 εκπονούνται 21 μελέτες αναβάθμισης σε κεντρικές αστικές περιοχές, εκ των οποίων 2 από τις 3 αφορούν τις περιοχές Ψυρρή και Μεταξουργείο»* (Δημητριάδης, 1993). Αποκλειστικά για την περιοχή μελέτης, μέχρι σήμερα

έχουν εκπονηθεί 2 μελέτες, ενώ συμπεριλαμβάνεται σε όλα τα σχέδια αναβάθμισης που αφορούν το κέντρο της Αθήνας.

Μελετώντας λίγο πιο προσεκτικά τους παρακάτω πίνακες, μπορούμε να προβούμε σε ορισμένες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με τους στόχους που τέθηκαν ανά διαστήματα, το βαθμό παρέμβασης των κρατικών μηχανισμών, όπως και για τις δράσεις που εν τέλει πραγματοποιήθηκαν.

Πίνακας 1Α. Συγκενρωτικός πίνακας κρατικών μελετών-προτάσεων-παρεμβάσεων 1993-2015

	Μέτρα	Αποσπάσματα- Σχόλια
Μελέτη αναβάθμισης της εταίριας Περιβάλλοντος Ε.Π.Ε., 1993	α. Παρεμβάσεις που αποσκοπούν στη σύνδεση του Δημόσιου Σήματος με τον Αρχαίο Κεραμικό και την Ακαδημία Πλάτωνος. β. Πεζοδρόμηση των οδών Σαλαμίνος και Πλαταιών, καθώς και διαμόρφωση ελεύθερων χώρων για την αναδείξη του αρχαιολογικού χώρου. γ. Διαμόρφωση της πλατείας, η αποκατάσταση της ιστορικής οικίας Μπότσαρη που βρίσκεται επί της πλατείας και η στέγαση σε αυτή του Μικρού Δημαρχείου του διαμερισματος δ. Αποκατάσταση του παλιού εργοστασίου για τη στέγαση πολιτιστικών δραστηριοτήτων.	« Με την πάροδο του χρόνου και με την επιδιωκόμενη εισροή κατοίκων υψηλότερου οικονομικού επιπέδου, αναμένεται να αυξηθεί σημαντικά ο αριθμός των Ι.Χ. που ανήκουν στην περιοχή» . σελ.86 « Ο μελλοντικός αυτός πληθυσμός αναμένεται να είναι σταθερότερος και ομοιογενέστερος από τον σημερινό, δεδομένου ότι η αναβάθμιση είναι φυσικό να οδηγήσει σταδιακά στην απομάκρυνση σημαντικού αριθμού μεταναστών, κυρίως των εξωτερικών που η εγκατάστασή τους είναι προσωρινή, αλλά και στην αφομοίωση εκείνων που θα απομείνουν ως μόνιμοι κάτοικοι. Θα πρέπει πάντως να ληφθεί υπόψη, λόγω της κεντρικότητάς της, η περιοχή θα προσελκύσει μεγαλύτερο του συήθους ποσοστό ολιγομελών νοικοκυριών» . σελ. 90
Π.Δ. 1998,2003	Το Π.Δ. 23/7-12/8/1998 περί καθορισμού γης και ειδικών όρων δόμησης (ΦΕΚ 616' Δ) όριζε: την απομάκρυνση οχλοσυνών λειτουργιών από την περιοχή με εξαίρεση εκείνες των οδών Θερμοπυλών, Αχιλλεύς, Κωνσταντινουπόλεως και Κολοκυνθούς.	Εγκαταστάθηκαν νέες οχλοσύνες χρήσεις(κέντρα διασκέδασης) και συγκεκριμένα στα οικοπέδα που έχουν πρόσωπο στην Ιερά Οδό, και τα οποία έχουν οριστεί σύμφωνα με την τελευταία τροποποίηση του Π.Δ. (ΦΕΚ 883Δ'/14-8-2003) ως τμήματα αμιγούς κατοικίας.
Προτεινόμενες παρεμβάσεις Ε.Α.Χ.Α.Ε. 2001	α. Καθορισμός χρήσεων γης, β. καθορισμός πέντε τομέων συντελεστών δόμησης με σημαντική μείωση των ισχυόντων, γ. καθορισμός υψών με μείωση των ισχυόντων, δ. πεζοδρομήσεις ε. αποκαταστάσεις όψεων διατηρητέων και αξιόλογων κτιρίων, στ. άλλες σημειακές παρεμβάσεις.	«Στόχος είναι η ανανέωση και επανάχρηση της περιοχής, μέσω του μηχανισμού της αγοράς, ώστε αυτό να ανταποκριθεί στο στόχο ανάδειξης της ιστορίας και της κεντρικότητας, ... σε μία ανταγωνιστικότητα που απαιτεί προβολή και κινητοποίηση από τους δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς. ... μια αναθέρμανση της αγοράς με νέες χρήσεις που εγγυώνται την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη. ... Η εμμονή στην επανάχρησή του, ως τόπου κατοικίας, δεν πρέπει να αποτελέσει μονοκαλλιέργεια. Νέες υπηρεσίες-πόλοι έλξης νέας ζήτησης θα χρειαστεί να εγκατασταθούν προσβλέποντας σε μια κατ' αρχήν υπερτοπική πελατεία. ... Διαφαίνεται η αναγκαιότητα κάποιου προωθητή στη διαχείριση της επανάχρησης, μέσω της προβολής και ίσως της προώθησης του marketing της περιοχής για νέες επενδύσεις».

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

Σε πρώτο επίπεδο ανάγνωσης, παρατηρούμε ότι οι μελέτες συγκλίνουν σε κάποιους κοινούς στόχους και οπτικές. Σε όλες τις μελέτες, το Μεταξουργείο θεωρείται δυναμικό κομμάτι του ιστορικού κέντρου. Ως κεντρικός στόχος τίθεται, από τη μία, η διατήρηση και η ενίσχυση της κατοικίας, και από την άλλη, η επανακατοίκηση της περιοχής από ανώτερα οικονομικά και κοινωνικά στρώματα. Χαρακτηριστικά, στη μελέτη του 1993 αναφέρεται ότι, επιδιώκεται η «εισροή κατοίκων υψηλότερου οικονομικού επιπέδου», ενώ στη μελέτη του 2011, αναφέρεται ότι πρέπει «να στηριχθεί και να συγκρατηθεί ο υγιής πληθυσμός που έχει απομείνει». Ο τελευταίος χαρακτηρισμός αποκαλύπτει με τον πιο κυνικό τρόπο, το πώς οι κρατικοί μηχανισμοί αντιμετωπίζουν την παρουσία ευαίσθητων κοινωνικά ομάδων στην περιοχή. Ουσιαστικά, αποτελούν «εμπόδιο» για την αναβάθμιση της περιοχής.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης, μπορούμε να εξάγουμε κάποια συμπεράσματα σχετικά με την ευθύνη των κρατικών παρεμβάσεων στη δημιουργία της σημερινής εικόνας της περιοχής. Σύμφωνα με την μελέτη αναβάθμισης του 1993, η ύπαρξη οχλουσών χρήσεων, δηλαδή βιοτεχνιών και επαγγελματικών εργαστηρίων στην περιοχή δεν συνάδει με τη «νέα γειτονιά» που οραματίζονται. Η απομάκρυνσή τους αποτελεί κεντρικό ζήτημα και εν τέλει υλοποιείται με το Π.Δ. του 1998. Ως αποτέλεσμα «300 βιοτεχνίες απομακρύνθηκαν και 2.000 περίπου άτομα εκδιώχθηκαν από τα επαγγελματικά τους εργαστήρια έως το 2002, χωρίς να έχει προβλεφθεί η μετεγκατάστασή τους σε άλλη περιοχή» (Δημητριάδης, 1993). Το γεγονός αυτό αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για την εκδίωξη σημαντικού αριθμού κατοίκων, καθώς και για την εγκατάλειψη, εξίσου σημαντικού αριθμού κτιρίων, στοιχείο της κρατικής παρέμβασης προς την κατεύθυνση της υποβάθμισης. Ειρωνεία αποτελεί το γεγονός ότι το 2003 εγκαθίστανται στην περιοχή οι πραγματικά «οχλούσες» χρήσεις, αυτές της βιομηχανίας του θεάματος με τα μεγάλα κέντρα διασκέδασης, σε οικόπεδα που είχαν χαρακτηριστεί ως περιοχές αμιγούς κατοικίας.

Πίνακας 1B. Συγκενρωτικός πίνακας κρατικών μελετών-προτάσεων-παρεμβάσεων 1993-2015.

	Μέτρα	Αποσπάσματα- Σχόλια
Σχέδιο δράσης για το κέντρο της Αθήνας, 2011 σε συνεργασία με την τοπική αυτοδιοίκηση	<p>Φορολογική απαλλαγή για το κόστος αποκατάστασης των κατοικιών. Προϋποθέσεις: Το ακίνητο πρέπει να ιδιοκατοικηθεί ή να ιδιοχρησιμοποιηθεί από τον κύριο αυτού ή από μέλος της οικογένειάς του ή εάν εκμισθωθεί, να εκμισθωθεί σε πρόσωπα που το δηλούμενο εισόδημά τους είναι 3πλάσιο του νοικοκυρίου. Ανάλογη ρύθμιση γίνεται και για τον εκσυγχρονισμό και την αποκατάσταση διατηρητέων κτιρίων.</p> <p>Χορήγηση κινήτρου για τις αγοραπωλησίες ακινήτων που θα γίνουν στην περιοχή για χρονικό διάστημα 2 ετών. Συγκεκριμένα, ο φόρος μεταβίβασης από 10%, μειώνεται σε 3% .</p>	<p>Το ΥΠΕΚΑ σε συνεργασία με το ΥΠΠΟΤ προτείνει για την περιοχή τη σήμανση της διαδρομής του «Δημόσιου Σήματος». Εντός του Σχεδίου επισημαίνεται η πρωτοβουλία «Το Δημόσιο Σήμα Μάς Ενώνει!», που αφορά την προσωρινή διαμόρφωση από κατοίκους και άλλες εθελοντικές οργανώσεις σε προς απαλλοτρίωση οικόπεδα στην περιοχή του Δημόσιου Σήματος, τονίζοντας ότι η χρηματοδότηση της δράσης έγινε αποκλειστικά από ιδιώτες χορηγούς και εθελοντική εργασία.</p>
Ρ.Σ.Α. 2012		<p>Απόσπασμα της μελέτης για τις δυτικές περιοχές του κέντρου αναφέρει την ανάδυση σε αυτές «μικρών τόπων αξιολόγησης και πρωτοποριακής δημιουργίας νέων καλλιτεχνών», που επωφελούνται από το άδειο απόθεμα και τον ιδιότυπο, αλλά πλούσιο αστικό ιστό που κληροδότησε η απομάκρυνση και συρρίκνωση της μικρομεσαίας μεταποιητικής δραστηριότητας».</p>
Παρεμβάσεις 2013		<p>Σύμφωνα με ανακοίνωση του Υπουργείου Ανάπτυξης, στις 16-04-2013, πραγματοποιήθηκε συνάντηση όλων των αρμόδιων φορέων από τον ιδιωτικό και το δημόσιο φορέα. Στη συνάντηση αποφασίστηκε η ένταξη του «KM Properties» στο πρόγραμμα ταχείας αδειοδότησης (Fast Track) καθώς και η πρόταση ένταξής του στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα δανειοδότησης Jessica.</p>

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Εν συνεχεία, σε ένα τρίτο και τελευταίο επίπεδο ανάγνωσης, αξίζει να παρατηρήσουμε τη μείωση του κρατικού παρεμβατισμού στην υλοποίηση των αναπλάσεων. Παρατηρούμε ότι με την πάροδο του χρόνου, αυξάνεται ο ρόλος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, ενώ οι κρατικές παρεμβάσεις περιορίζονται στη δημιουργία επιχειρηματικών κινήτρων μέσα σε ένα ευνοϊκό οικονομικό, φορολογικό και κοινωνικό περιβάλλον. Όσον αφορά το «κατάλληλο» κοινωνικό περιβάλλον, εννοείται η απομάκρυνση των φαινομένων

«κοινωνικής παθογένειας» με τις λεγόμενες επιχειρήσεις «σκούπα». Ήδη από το 2009, πραγματοποιούνται ανά διαστήματα ανάλογες επιχειρήσεις για την απομάκρυνση τοξικοεξαρτημένων και μεταναστών (Πηγή: <http://www.tanea.gr>).

Παρ' όλα αυτά, η κρατική παρέμβαση για την ανάπλαση της περιοχής δεν περιορίζεται στην εκπόνηση μελετών και στην θέσπιση μέτρων. Πιο συγκεκριμένα, σημειώνουμε τη μεταφορά της Ταινιοθήκης της Ελλάδος στα σύνορα με το Γκάζι (Ιερά Οδός και Μ. Αλεξάνδρου), την ανακαίνιση του παλιού εργοστασίου μεταξιού και τη μετατροπή του σε Δημοτική Πινακοθήκη (μελέτη 1993) και τις αναπλάσεις των πλατειών Αυδή και Δουρούτη. Αποσπασματικές παρεμβάσεις που δεν εντάσσονται στα πλαίσια ευρύτερων προγραμμάτων για την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και για την επίλυση φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού, παρά στοχεύουν στην ένταση των πολιτιστικών δραστηριοτήτων και στην ανάδειξη της περιοχής σε τόπο καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Ολοκληρώνοντας τις παρατηρήσεις μας, αντιλαμβανόμαστε ότι το κράτος, ως ρυθμιστής των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών, κατέχει ρόλο-κλειδί στη διαδικασία μετάλλαξης της περιοχής. Οι ρυθμίσεις και τα μέτρα που θεσμοθετεί δημιουργούν το πλαίσιο και θέτουν τους όρους και τα όρια των αναπλάσεων, ενώ είναι ο μόνος παράγοντας που μπορεί να συγκρατήσει την ολοκλήρωση του φαινομένου του εξευγενισμού και την οριστική εκδίωξη των παλαιών κατοίκων.

3.3. Το φαινόμενο του εξευγενισμού στο Μεταξουργείο

3.3.1. Θεωρία της ζήτησης

Οι λαϊκές κατοικίες με τις εσωτερικές αυλές, τα μισογκρεμισμένα νεοκλασικά, τα στενά δρομάκια ανάμεσα από τα χαμόσπιτα της παλιάς λαϊκής συνοικίας, τα αποτυπώματα των διαφόρων εθνοτικών μικρο-κοινοτήτων που βρίσκουμε διάσπαρτα στο χώρο συνθέτουν το σκηνικό που ταιριάζει στο κοινωνικό προφίλ των ομάδων που έχουν εγκατασταθεί στο Μεταξουργείο, τα τελευταία χρόνια. Ανταποκρίνεται απόλυτα στη φολκλορ ατμόσφαιρα, στη θεατρικότητα, στο μποέμ χαρακτήρα που αναζητούν εκείνοι που ανήκουν στη φερόμενη ως «δημιουργική τάξη». Αμφισβητώντας το συμβατικό τρόπο ζωής και προσπαθώντας να ξεφύγουν από τη «μάζα», υιοθετούν συγκεκριμένα σύμβολα και αισθητικά πρότυπα. Αναζητούν και οικειοποιούνται εικόνες και στοιχεία, ικανά να υποδηλώσουν τη διαφορετικότητά τους, καθώς και την πολιτισμική τους ανωτερότητα. Διεκδικούν το «δικαίωμά» τους να επανακατοικήσουν το κέντρο της Αθήνας, ως οι μόντοι που διαθέτουν την απαραίτητη πολιτισμική παρακαταθήκη για να εκτιμήσουν το «αυθεντικό», το «σπάνιο», το «ιδιαιτερο», ως οι «γενναίοι πρωτοπόροι της νέας αστικής ζωής» (Smith,

1982: 11). Η υιοθέτηση εξειδικευμένης αισθητικής και εκλεπτυσμένου γούστου αποτελεί ουσιώδη επιλογή για την εδραίωση της κοινωνικής και πολιτισμικής τους ταυτότητας.

Μέσα σε αυτό πλαίσιο, τα τελευταία χρόνια, ολοένα και περισσότερες μικρές καλλιτεχνικές και πολιτιστικές ομάδες δραστηριοποιούνται στην περιοχή. Θέατρα, θεατρικές σκηνές, πολυχώροι, εργαστήρια ζωγράφων και αρχιτεκτόνων, εκθεσιακοί χώροι και γενικότερα κάθε είδος πολιτιστικής δραστηριότητας αναζητά το δικό του χώρο έκφρασης στο Μεταξουργείο, συνθέτοντας ένα ιδιαίτερο συνονθύλευμα υποκειμένων που δρουν στην περιοχή, ως προς την ταξική, οικονομική και κοινωνική τους προέλευση.

Φαινομενικά, η συνύπαρξη αυτή εκδηλώνεται πλήρως αρμονικά. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Γάλλο κοινωνιολόγο Bourdieu, οι αισθητικές επιλογές των ατόμων είναι έκφραση ταξικού διαχωρισμού, καθώς και εργαλείο ταξικών συγκρούσεων (Bourdieu, 2002). Το πολιτισμικό κεφάλαιο που διαθέτει το άτομο δεν ανάγεται αποκλειστικά στην προσωπικότητα και στις προσωπικές του ιδιαιτερότητες. Συνδέεται άμεσα με την κοινωνική του προέλευση και την ανάλογη δυνατότητα πρόσβασής του σε κοινωνικές δομές. Συνεπώς, το εξειδικευμένο γούστο και το υψηλό πολιτισμικό κεφάλαιο προϋποθέτει την ύπαρξη υψηλού οικονομικού και κοινωνικού κεφαλαίου, καθώς τα δύο τελευταία εξασφαλίζουν την ακώλυτη πρόσβαση σε υλικά, κοινωνικά και πολιτισμικά αγαθά. Γι' αυτό το λόγο, *«οι υψηλές ποσότητες, τόσο του οικονομικού, όσο και του πολιτισμικού κεφαλαίου αποτελούν μέσο διαχωρισμού σε έναν κοινωνικά κατασκευασμένο χώρο. Ακόμα και τα άτομα που κατέχουν υψηλό πολιτισμικό κεφάλαιο και παράλληλα χαμηλό οικονομικό μπορούν να θεωρηθούν ως κυρίαρχη/ εξουσιαστική τάξη»* (Bourdieu, 2002).

Υπό αυτή την οπτική, η εγκατάσταση στην περιοχή ομάδων υψηλού πολιτισμικού κεφαλαίου και η συνύπαρξη τους με ευαίσθητες κοινωνικά ομάδες, όπως είναι οι μετανάστες, οι άστεγοι και οι χρήστες ουσιών, ασκεί πιέσεις σε βάρος των τελευταίων. Η γειτονιά αλλάζει ώστε να ικανοποιήσει τις ανάγκες του νέου κοινωνικού δυναμικού σε υπηρεσίες, εγκαταστάσεις και κάθε είδους δομή. Ειδικότερα, η συγκέντρωση καλλιτεχνών σε μια περιοχή αποτελεί, ανέκαθεν, πόλο έλξης για τη βιομηχανία του θεάματος για την οποία το θέαμα *«είναι το κεφαλαίο σε έναν τέτοιο βαθμό συσσώρευσης, ώστε να μετατρέπεται σε εικόνα»* (Debord, 1986: 35). Στην εικόνα αυτή περιλαμβάνονται τα υποκείμενα που δρουν στο χώρο, αλλά και η ιστορία με τις μνήμες του τόπου, τα οποία μετατρέπονται σε θέαμα προς κατανάλωση, και σε εμπόρευμα προς πώληση. Όπως σημειώνει ο Harvey, στη σημερινή καπιταλιστική κοινωνία, *«η εμπορευματοποίηση έχει εξαπλωθεί σε δομές και σχέσεις που είχαν μείνει ανεπηρέαστες, με αποτέλεσμα μια εμπορευματοποίηση της αισθητικής, αλλά και μια αισθητικοποίηση των εμπορευμάτων»* (Harvey, 2009). Πρόκειται, ουσιαστικά, για την μετατροπή του πολιτισμικού κεφαλαίου σε εν δυνάμει εμπόρευμα, με την έννοια της θεαματικοποίησης των χαρακτηριστικών της

περιοχής για την προσέλκυση, αρχικά, του καταναλωτή- συμβόλων και προϊόντων- και της βιομηχανίας της διασκέδασης στη συνέχεια.

Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις, στο Μεταξουργείο, η παρουσία μεταναστών και καλλιτεχνών, η πορνεία, το εμπόριο ναρκωτικών, αλλά και η ιστορική διαδρομή της περιοχής θεαματικοποιούνται και προβάλλονται στον επισκέπτη ως μοναδική εμπειρία.

Με αυτόν τον τρόπο, μετά την εμφάνιση των «εναλλακτικών», της τέχνης και της διανοήσης, έχει αρχίσει να εκδηλώνεται ενδιαφέρον από τη βιομηχανία της διασκέδασης. Παλιά εγκαταλελειμμένα νεοκλασικά και αποθήκες ανακαινίζονται και μετατρέπονται σε gourmet εστιατόρια, εκθεσιακούς χώρους, εναλλακτικά μπαρ και καφενεία προσθέτοντας το Μεταξουργείο στο χάρτη της αθηναϊκής διασκέδασης.

Παρατηρούμε, λοιπόν, την πρακτική εφαρμογή της πολιτισμικής θεώρησης (θεωρία της ζήτησης) του εξευγενισμού, σύμφωνα με την οποία η προσωπική επιλογή, αυτής της νέας «δημιουργικής τάξης» να ζήσει στο κέντρο της πόλης, αποτελεί προπομπό για την εμφάνιση του φαινομένου και για την εισβολή του κτηματικού κεφαλαίου. Είναι ενδιαφέρον να τονιστεί αυτό το ιδιαίτερα οξύμωρο στοιχείο: η προσέλκυση της αγοράς και η διαδικασία μετάλλαξης της περιοχής έχουν την αφετηρία τους στην παρουσία και δράση ομάδων, οι οποίες αποστρέφονται σε μεγάλο βαθμό, τους νόμους της καπιταλιστικής κοινωνίας και της αγοράς. Άλλωστε, όπως αναφέρθηκε, κύριος λόγος εγκατάστασής τους στην περιοχή ήταν η προσπάθεια αμφισβήτησης, μέσω της χωρικής διαφοροποίησης.

Στην παρακάτω εικόνα, αναφέρονται οι σημαντικότερες καλλιτεχνικές δραστηριότητες που έχουν λάβει χώρα στην περιοχή με πρωτοβουλία ιδιωτικών φορέων. Η κριτική που ασκείται στις συγκεκριμένες διοργανώσεις έγκειται στο γεγονός ότι, ενώ φαινομενικά επιχειρούν να θέσουν κάποιους προβληματισμούς, σχετικά με ζητήματα πόλης, στην πραγματικότητα δεν θίγουν κανένα από τα ουσιαστικά προβλήματα της γειτονιάς. Πρόκειται για πρωτοβουλίες άκαιρες και άτοπες ως προς τις ανάγκες του ήδη υπάρχοντος κοινωνικού δυναμικού. Αντιμετωπίζουν τη γειτονιά ως ένα σκηνικό για την παρουσίαση της καλλιτεχνικής δημιουργίας, πλήρως αποκομμένες από τα προβλήματα του κοινωνικού πλαισίου. Αντίθετα, τα προβλήματα αυτά είτε αποκρύπτονται, είτε προβάλλονται ως φολκλορικά στοιχεία στα πλαίσια ενός θεάματος. Η οικονομική κρίση και η πολιτική αβεβαιότητα των τελευταίων χρόνων έχει αναστείλει τη συνέχιση αυτών των διοργανώσεων, όπως αναφέρουν και οι επίσημες ιστοσελίδες τους.

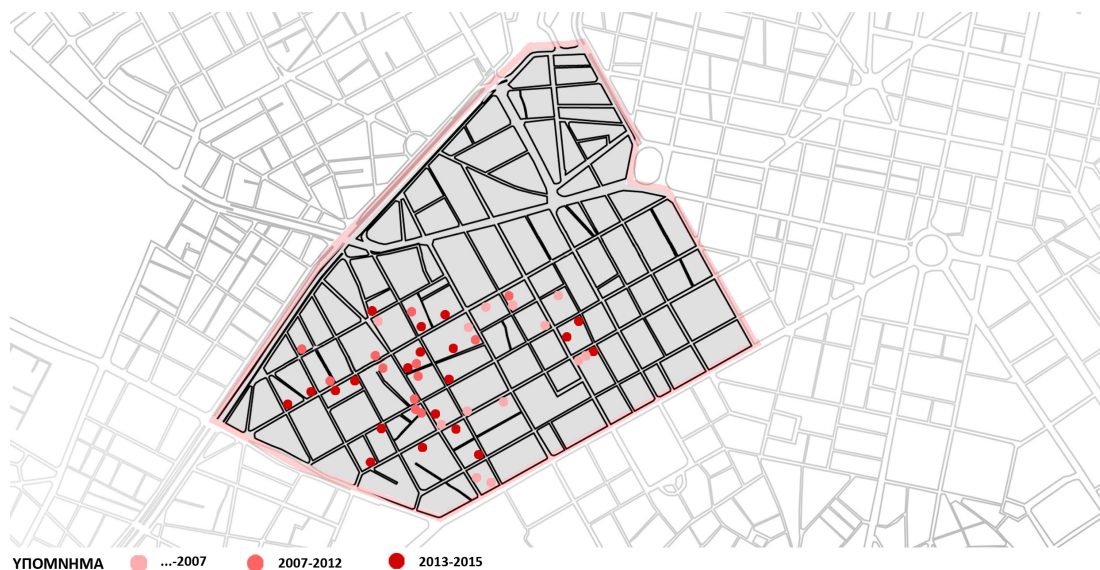
Όπως μπορούμε να διαβάσουμε στον χάρτη παρακάτω, η οικονομική κρίση δεν έχει επηρεάσει τον τομέα της διασκέδασης. Την τελευταία διετία, οι χώροι διασκέδασης στην περιοχή έχουν πολλαπλασιαστεί, γεγονός που συμβάλλει στην μεταλλαγή του χαρακτήρα της περιοχής, ως προς τον κόσμο που την επισκέπτεται, τα ωράρια που η γειτονιά είναι «ζωντανή», καθώς και την ποιότητα του αστικού περιβάλλοντος στην ολότητά του.

Σχήμα 1. Καλλιτεχνικές εκδηλώσεις στο Μεταξουργείο (2007-2015)

	ReMap	Km Public Murals
Περιγραφή	Διεθνές πρόγραμμα σύγχρονης τέχνης. Εγκαταλελειμένα κτίρια της περιοχής μετατρέπονται σε χώρους τέχνης.	Δημόσιως εκτεθειμένοι, κενοί πλευρικοί τοίχοι πολυώροφων κτιρίων του '60 και του '70 μετατρέπονται σε γκαλερί δημόσιων τοιχογραφιών.
Διοργάνωση	RemapKM	Οίλιος, ReMapKM
Ημερομηνία Διεξαγωγής	2007, 2009, 2011 2013, 2017	2010-2012
		

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Σχήμα 2: Χώροι διασκέδασης στο Μεταξουργείο

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Ολοκληρώνοντας αυτό το κομμάτι της έρευνας, τίθεται ένα βασικό ζήτημα: το πώς η τέχνη και γενικότερα η διοργάνωση πολιτιστικών δραστηριοτήτων σε μία περιοχή

χρησιμοποιούνται ως θέαμα για το καταναλωτικό κοινό και εργαλείο για την προσέλκυση του επενδυτικού κεφαλαίου, ερώτημα που αφορά άμεσα και την περιοχή μελέτης.

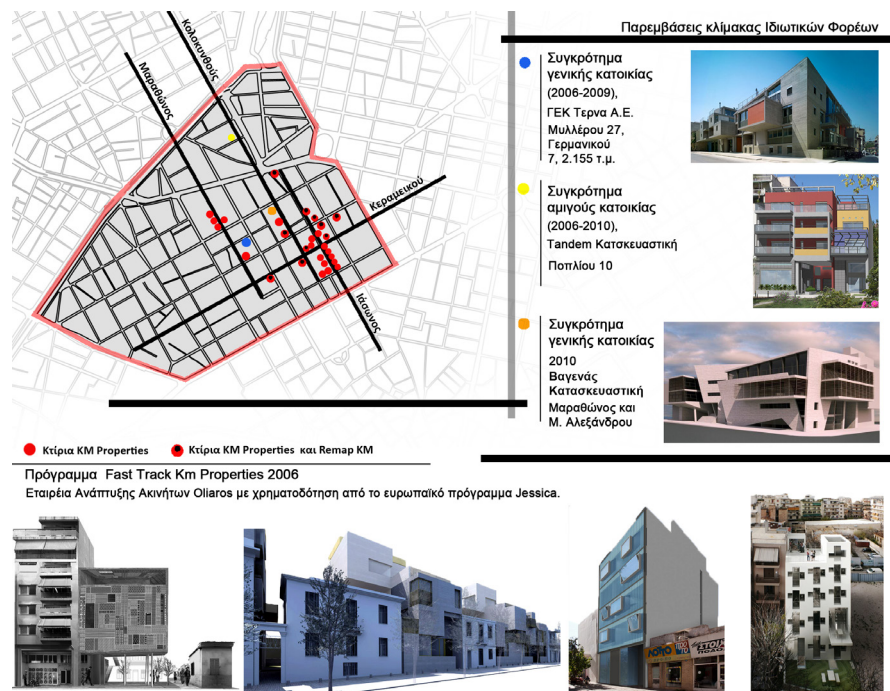
3.3.2. Θεωρία της προσφοράς

Σύμφωνα με τον Harvey, «μετά το 1973, η διαμόρφωση των πόλεων μέσα από την οργάνωση θεαματικών χώρων έγινε μέσο για να προσελκύνονται κεφάλαια και άνθρωποι (του σωστού είδους) σε μία περίοδο έντονου ανταγωνισμού μεταξύ των πόλεων και πολεοδομικής επιχειρηματικότητας» (Harvey, 2009: 135). Σε μια τέτοια κατεύθυνση, στο Μεταξουργείο, σε μία περιοχή ανέχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, προαλείφεται μια εξευγενισμένη ζώνη κατοικίας.

Από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιοχής, το βασικότερο είναι το μεγάλο ποσοστό διαθέσιμων ακινήτων σε συνδυασμό με την υποβάθμιση του ίδιου και του δημόσιου χώρου. Ο Harvey τονίζει ότι, «η εμφύτευση νέων συστημάτων πρέπει είτε να περιμένει να περάσει ο «φυσικός» χρόνος ζωής του παλιού συστήματος, είτε να προωθήσει τη διαδικασία της «δημιουργικής» καταστροφής, η οποία στηρίζεται στη βίαιη υποτίμηση ή καταστροφή περιουσιακών στοιχείων του παρελθόντος προκειμένου να ανοίξει ο δρόμος για το καινούργιο» (Harvey, 2009: 135). Υπό αυτή την έννοια, η υποβάθμιση της περιοχής, η περιφνημη «γκετοποίηση» στην οποία επανέρχονται συστηματικά τα μέσα ενημέρωσης τα τελευταία χρόνια, ανοίγει το δρόμο για την εγκαθίδρυση νέων κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών. Σύμφωνα με τον Smith και τη θεωρία του σχετικά με τα στάδια εκδήλωσης του εξευγενισμού, «η φυσική φθορά και η οικονομική ύφεση στο κέντρο της πόλης είναι ένα αυστηρά λογικό, “ορθολογικό” αποτέλεσμα της λειτουργίας των αγορών της γης και της κατοικίας» (Smith, 1996). Το ενδιαφέρον των επενδυτών εκδηλώνεται λόγω της πιθανότητας ύπαρξης τεράστιων ποσοστών κερδοφορίας μέσω της εντατικότερης και αποδοτικότερης εκμετάλλευσης της γης και των κτιρίων. Σύμφωνα με τον Smith (1996), «το χάσμα προσόδου (*rent gap*), η διαφορά δηλαδή, ανάμεσα στην πραγματική πρόσοδο, την περίοδο της απαξίωσης, και στην εν δυνάμει πρόσοδο, που μπορεί να αποφέρει η αξιοποίηση γης και ακινήτων, αποτελεί κρίσιμη συνθήκη για τη δημιουργία φαινομένων *gentrification*», καθώς αποτελεί «την απαραίτητη προϋπόθεση για την επιστροφή του κεφαλαίου και των επενδύσεων στην πόλη» (Smith, 1996).

Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι σημαντικό ρόλο στην επιστροφή του κεφαλαίου κατέχει και το γεγονός ότι το Μεταξουργείο γειτνιάζει με τις περιοχές του Γκαζοχωρίου και του Ψυρρή, περιοχές, οι οποίες έχουν ήδη υποστεί παρεμβάσεις «αναβάθμισης» και ήδη θεωρούνται κορεσμένες από τις χρήσεις της διασκέδασης και της αναψυχής. Το γεγονός αυτό οδηγεί στην αναζήτηση γειτονικών περιοχών, οι οποίες παρέχουν διαθέσιμο χώρο, όπως είναι η περίπτωση του Μεταξουργείου.

Σχήμα 3. Σημειακές παρεμβάσεις στο Μεταξουργείο

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

Όπως παρατηρούμε, οι σημαντικότερες επεμβάσεις στην περιοχή έχουν πραγματοποιηθεί από ιδιωτικούς φορείς και κυρίως την περίοδο 2006-2012, οι οποίοι διέβλεπαν την άνοδο της αξίας των ακινήτων μέσα από την ανάδειξη του Μεταξουργείου σε θύλακα εξευγενισμένης κατοικίας. Η άνοδος αυτή επιβάλλει μια πολιτική προώθησης που δεν περιορίζεται στο ίδιο το ακίνητο αλλά επεκτείνεται στον τόπο, στην ατμόσφαιρά του, στον τρόπο ζωής και εν τέλει στους ανθρώπους που τον βιώνουν.

Σε αυτά τα πλαίσια, το Μεταξουργείο προβάλλεται ως περιοχή προικισμένη με ορισμένες ιδιότητες, με ένα συγκεκριμένο στυλ: είναι η νέα γειτονιά εναλλακτικών. «Δίνεται ένα νέο νόημα στο κτισμένο περιβάλλον, το οποίο καθορίζει την κοινωνική και φυλετική αναδιάταξη του χώρου» (Smith, 1996, σελ.14). Επιδιώκεται μέσα από αυτό, η κοινωνική καταξίωση και η προσωπική προβολή, ενώ «αρχιτέκτονες και πολεοδόμοι, διερευνώντας τα πεδία των διαφοροποιημένων γούστων και αισθητικών προτιμήσεων, δίνουν εκ νέου έμφαση στη συσσώρευση του κεφαλαίου που ο Bourdieu αποκαλεί συμβολικό κεφάλαιο» (Harvey, 2009: 308). Ως συμβολικό κεφάλαιο μπορούμε να ορίσουμε τη «συγκέντρωση αγαθών πολυτελείας που μαρτυρούν το γούστο και την ανωτερότητα του ιδιοκτήτη

τους» (Harvey, 2009: 308). «*Το συμβολικό κεφάλαιο είναι μετασηματισμένο χρηματικό κεφάλαιο*» (Harvey, 2009: 308), το οποίο αποκρύπτει την πραγματική του φύση, κάτω από το μανδύα της κουλτούρας και της αισθητικής. Υπό αυτή την οπτική, αντικείμενα, εικόνες και σύμβολα χρησιμοποιούνται για να υποδηλώσουν την οικονομική και κοινωνική ανωτερότητα του κατόχου τους. Η αξία χρήσης του κτιρίου, έρχεται σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με τη συμβολική του αξία και την εν δυνάμει ανταλλακτική αξία, η οποία καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τη συμβολική. Ένα μεγάλο ποσοστό των κινήσεων που έχουν πραγματοποιηθεί με στόχο την ανάπλαση της περιοχής του Μεταξουργείου τίθενται στα πλαίσια του συγκεκριμένου τρόπου σκέψης και η κριτική που δέχονται έγκειται ακριβώς σε αυτό το γεγονός.

Ειδικότερα, πρόκειται για πολυτελείς κατασκευές με αξίες διαμερισμάτων πολύ μεγαλύτερες από αυτές που υπάρχουν στην ευρύτερη περιοχή. Επιδιώκεται η «εμφύτευση» ανώτερων οικονομικών τάξεων σε μία λαϊκή συνοικία μεσαίων και χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων. Απευθύνονται σε «άλλους» κατοίκους: σε μία ανώτερη οικονομική τάξη, διαφορετική από το υπάρχον κοινωνικό δυναμικό, με ιδιαίτερα πολιτιστικά χαρακτηριστικά.

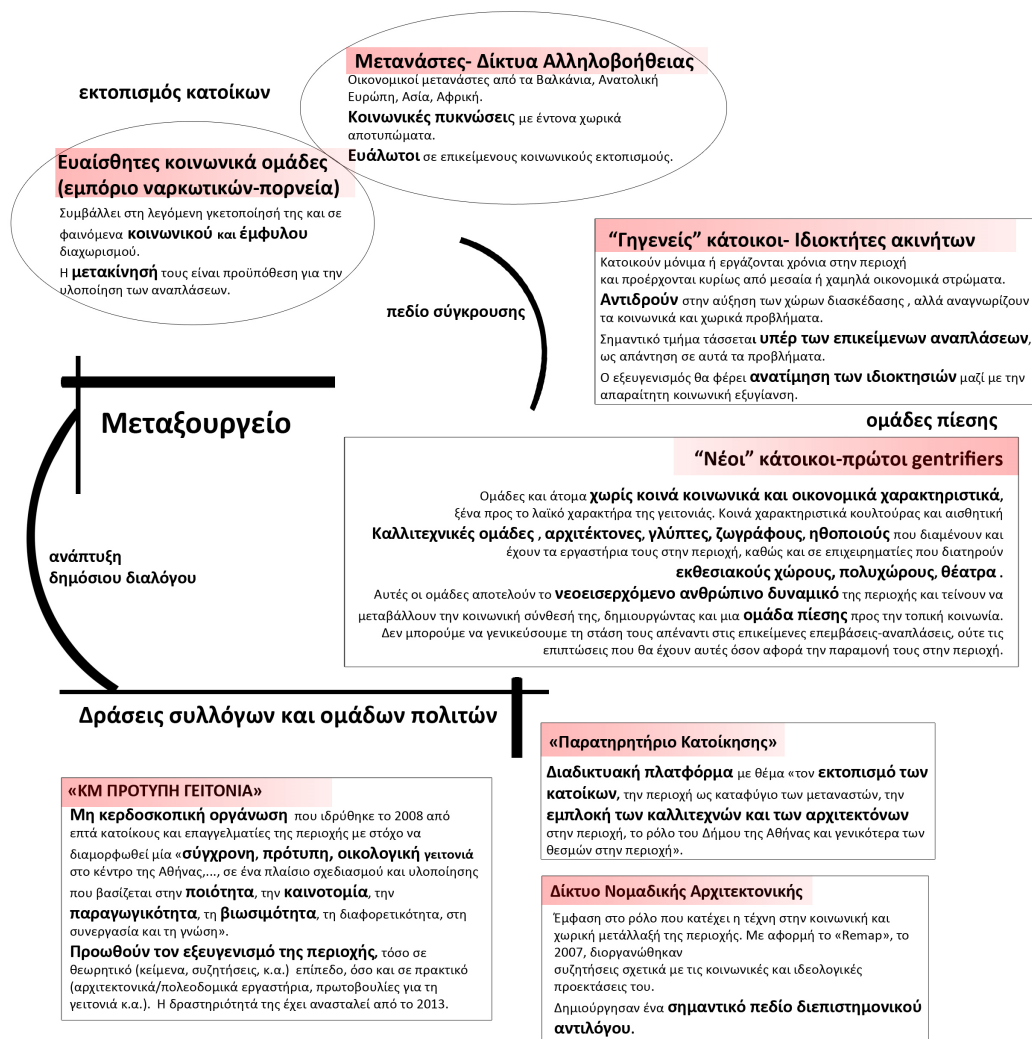
Όπως αναφέρεται στην επίσημη ιστοσελίδα κατασκευαστικής εταιρείας που συμμετέχει στα σχέδια ανάπλασης, στόχος είναι «*η περιοχή να εξελιχθεί σε μια βιώσιμη και ελκυστική, νέα γειτονιά στο κέντρο της πόλης, με δυνατότητα να επεκτείνει τα χαρακτηριστικά της και να φιλοξενήσει μια νέα γενιά Αθηναίων, με ισορροπημένο συνδυασμό παραγωγικών και δημιουργικών χρήσεων που θα προσελκύσουν τους πολίτες πίσω στο κέντρο*» (Πηγή: <http://www.oliaros.com>). Η ανακοίνωση αυτή προσποιείται ότι η περιοχή είναι ακατοίκητη. Αγνοεί, ηθελημένα, τις μικροαστικές οικογένειες, τα χαμηλά οικονομικά στρώματα, τους επαγγελματίες και τις κοινωνικά ευαίσθητες ομάδες, οι οποίες αποτελούν το σημερινό πληθυσμό της. Ουσιαστικά, παραβλέπει τις ανάγκες των σημερινών κατοίκων και τα προβλήματα της σημερινής περιοχής. Αντίθετα, οραματίζεται μια νέα περιοχή, με διαφορετικούς κατοίκους και άλλες ανάγκες.

Ολοκληρώνοντας, η οικονομική κρίση των τελευταίων πέντε χρόνων, λειτούργησε ως τροχοπέδη για την υλοποίηση των αναπλάσεων και γενικότερα, για την εισροή του real estate στην περιοχή. Από το 2012 και μετά παρατηρείται μια μεγάλη μείωση της οικοδομικής δραστηριότητας στην περιοχή. Η αλλοίωση των υφιστάμενων χρήσεων και της σύνθεσης του πληθυσμού εντοπίζεται, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, κυρίως στην αύξηση των χώρων διασκέδασης.

3.3.3 Ο ρόλος της κοινωνικής δυναμικής στην εξέλιξη του εξευγενισμού

Σε αυτό το κεφάλαιο, θα σκιαγραφήσουμε την κοινωνική δυναμική της περιοχής. Θα καταγράψουμε τις ομάδες που δραστηριοποιούνται στην περιοχή και των οποίων η ζωή θα επηρεαστεί άμεσα από τις επικείμενες αναπλάσεις. Είναι οι άνθρωποι που επηρεάζουν

Σχήμα 4. Κοινωνική Δυναμική

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

και διαμορφώνουν την εικόνα της πόλης, ενώ, την ίδια στιγμή η μορφολογία της πόλης επηρεάζει και διαμορφώνει τις ζωές τους. Ο κοινωνιολόγος Halbwachs αναφέρει, «και οι δύο(η πόλη και η κοινωνία) φέρουν η μια το αποτύπωμα της άλλης. ... Κάθε όψη της πόλης έχει ιδιαίτερη σημασία για τα άτομα που τη βιώνουν και αυτή η σημασία αντιστοιχεί σε διαφορετικές όψεις της δομής της κοινωνίας» (Halbwachs, 1980: 2). Στο παρακάτω διάγραμμα επιχειρείται μια σχηματική απεικόνιση της κοινωνικής δυναμικής, με στόχο να κατανοηθεί ο πολύμορφος χαρακτήρας της περιοχής αλλά και η πρακτική εφαρμογή των θεωριών που αναπτύχθηκαν.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο παρόν άρθρο έγινε μια προσπάθεια καταγραφής των κοινωνικών και πολιτικών πιέσεων που ασκούνται για την συνολική μετάλλαξη (χωρική και κοινωνική) μιας περιοχής του ιστορικού κέντρου της Αθήνας, του Μεταξουργείου. Οι κινήσεις που καταγράφονται τείνουν προς την ολοκλήρωση της εξευγενιστικής διαδικασίας, όπως αυτή περιγράφεται στη διεθνή βιβλιογραφία. Μέσα από τη συλλογιστική διαδικασία που ακολουθήσαμε, διαπιστώνουμε ότι η ανάπλαση του Μεταξουργείου πραγματοποιείται με σαφείς εξευγενιστικούς όρους, ενώ καταγράφονται παραδείγματα και των δύο θεωριών ερμηνείας του φαινομένου.

Το Μεταξουργείο, από μια περιοχή «γκέτο», μετατρέπεται στη νέα εναλλακτική γειτονιά της Αθήνας, όπου καλλιτέχνες και δημιουργοί αναζητούν το δικό τους χώρο έκφρασης. Η μεταλλαγή των αντιλήψεων των υποκειμένων για αυτή την άλλοτε περιθωριοποιημένη περιοχή, συμβάλλουν με το δικό τους τρόπο στη συγκέντρωση του επενδυτικού ενδιαφέροντος και στην μετέπειτα χωρική και κοινωνική μετάλλαξη της περιοχής. Καθοριστικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία προβολής κατέχουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης με τα διάφορα περιοδικά lifestyle. Κατασκευάζουν μια νέα αντίληψη για την περιοχή ως έναν προνομιακό τόπο για να ζει κάποιος, ως ένα στοιχείο που θα «σε ξεχωρίσει» από τη μάζα, ως έναν τρόπο αμφισβήτησης του κυρίαρχου συστήματος, αποκρύπτοντας την πραγματική φύση αυτής της προβολής, δηλαδή την όψη του οικονομικού κέρδους. Στη συγκεκριμένη διαδικασία μπορούμε να αντιληφθούμε την θεωρία της ζήτησης που αντιλαμβάνεται ως κεντρικό μοχλό για την εξευγενιστική διαδικασία τις ατομικές επιλογές και αντιλήψεις των υποκειμένων για την πόλη.

Τη θεωρία της προσφοράς στο πλαίσιο του εξευγενιστικού φαινομένου μπορούμε να εντοπίσουμε αν αναλύσουμε τις μέχρι τώρα παρεμβάσεις και προτάσεις από ιδιωτικούς και κρατικούς φορείς. Πρόκειται για κινήσεις που στοχεύουν στην κοινωνική και οικονομική μετάλλαξη της περιοχής μέσω αστικών αναπλάσεων. Η κριτική που ασκείται, έγκειται στο γεγονός ότι ενώ, αναγγέλλουν τη βελτίωση της ποιότητας ζωής στην περιοχή, δεν

προσπαθούν να λύσουν τα προβλήματα που την καθιστούν «γκέτο». Αντίθετα, προσπαθούν να τα εκτοπίσουν με βίαιες πρακτικές, απουσία οποιασδήποτε κοινωνικής μέριμνας.

Η πόλη δεν είναι ένα λευκό χαρτί που επιδέχεται την οποιαδήποτε αλλαγή. Η κοινωνική δυναμική που εμπεριέχεται σε αυτή, με τις εκάστοτε συγκρούσεις και συμμαχίες, είναι αυτή που τη διαμορφώνει και την καθορίζει. Ακριβώς για αυτό το λόγο, «οι χωρικές πρακτικές δεν είναι ποτέ ουδέτερες στις κοινωνικές υποθέσεις» (Harvey, 2009: 321). Με την επίκληση στις θεωρίες του εξευγενισμού, κινδυνεύουμε να θεωρητικοποιήσουμε το αστικό φαινόμενο και να το εντάξουμε σε ένα πλήρες κλειστό κατασκευασμένο πλαίσιο θεώρησης και εξέλιξης. Κάτι τέτοιο θα μας οδηγήσει σε απλουστευμένες και βεβιασμένες γενικεύσεις, οι οποίες αγνοούν την κοινωνική και ατομική δυναμική. Ο De Certeau αναφέρεται στην μοναδικότητα του ατόμου μέσα στην πόλη με ένα ιδιαίτερα ρομαντικό τρόπο που, όμως, αντισταθμίζει την αυστηρή ορθολογικότητα των παραπάνω θεωριών: «*το πλήθος των βημάτων δίνουν στους χώρους το σχήμα τους. Υφαίνουν τόπους και έτσι δημιουργούν την πόλη μέσα από τις καθημερινές δραστηριότητες*» (De Certeau, 2010: 253). Υποστηρίζει ότι το περπάτημα του κάθε ατόμου ξεχωριστά ορίζει ένα χώρο έκφρασης. Το κάθε άτομο με την καθημερινή του παρουσία και δράση στο χώρο, διαμορφώνει τη δική του πραγματικότητα και μπορεί να ασκήσει πίεση για μια διαφορετική εξέλιξη.

Η εξέλιξη του Μεταξουργείου παραμένει μετέωρη. Οι θεωρίες που μελετούν τα φαινόμενα της πόλης μπορούν να μας προϊδεάσουν για το τι μπορεί να ακολουθήσει. Οι πολεοδομικές παρεμβάσεις και η εισροή νέων χρήσεων έχουν αλλάξει τον χαρακτήρα της περιοχής, χωρίς όμως να μπορούμε να μιλήσουμε για εξευγενισμό της περιοχής. Ανασταλτικό ρόλο στη διαδικασία κατέχει αναμφίβολα η εκδήλωση της οικονομικής κρίσης το 2012. Παρ' όλα αυτά, η συνεχής αύξηση των χώρων διασκέδασης σε συνδυασμό με τη δυνατότητα επίτευξης *rent gap* (χάσμα προσόδου), μας επιτρέπει να ισχυριστούμε ότι με τις κατάλληλες οικονομικές και πολιτικές συνθήκες, υπάρχουν όλες οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την ολοκλήρωση του φαινομένου.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Bourdieu, P. (2002) *Η διάκριση: Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*. Αθήνα: Πατάκης.
- De Certeau, M. (2010) *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική*. Αθήνα: Σμίλη.
- Debord, G. (1986) *Η κοινωνία του θεάματος*. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.
- Δελαγραμμάτικας, Θ. (2004) *Αστική ανάπτυξη και ιστορικό κέντρο: Πέντε ευρωπαϊκά παραδείγματα*. Διάλεξη, 2004/137. Ε.Μ.Π.

- Δημητριάδης, Ι. (1993) *Μεταξουργείο: Μελέτη αναβάθμισης, Γ' φάση*. Τεύχος Παρουσίασης του Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας-Αττικής 2021. Αθήνα: Υπουργείο Περιβάλλοντος Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής, Ιούνιος 2011.
- Δρίτσα, Α. (2009) *Αναπλάσεις αστικών περιοχών: Φαινόμενα gentrification: Το παράδειγμα του Μεταξουργείου*. Μεταπτυχιακή διατριβή. Ε.Μ.Π.
- Harvey, D. (2009) *Κατάσταση της μετανεωτερικότητας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Καούνη, Δ. (2012) Ο μετασχηματισμός του κέντρου της Αθήνας την εποχή της οικονομικής κρίσης: Το παράδειγμα του Μεταξουργείου. Μεταπτυχιακή διατριβή. Ε.Μ.Π.
- Lefebvre, H. (2007) *Το δικαίωμα στην πόλη*. Αθήνα: Κουκκίδα.
- Μουκούλης, Π. (2007) *Φαινόμενα gentrification στην Αθήνα: Θεωρητικές προσεγγίσεις για τη δημιουργία, την εξέλιξη και τις επιπτώσεις τους στον αστικό χώρο*. Διπλωματική εργασία. Ε.Μ.Π.
- Μουκούλης, Π. (2008) *Φαινόμενα "Gentrification" στην Αθήνα; Διερεύνηση των χωρικών, λειτουργικών και κοινωνικών αναδιαρθρώσεων και σύγκριση με τη διεθνή εμπειρία*. Μεταπτυχιακή εργασία. Ε.Μ.Π.
- Πατατούκα, Ε. (2010) *Real estate και το ζήτημα της στέγης στην ελληνική πόλη: Μεταξουργείο και λαχανόκηποι Μενεμένης*. Διπλωματική εργασία: Ε.Μ.Π.
- Rossi, A. (1991) *Η αρχιτεκτονική της πόλης*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών.
- Savage, M. and Warde, A. (2005) *Αστική κοινωνιολογία, καπιταλισμός και νεωτερικότητα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- ΦΕΚ 616 Δ'/1998, Π.Δ. 23-7-98 «Καθορισμός χρήσεων της γης και ειδικών όρων και περιορισμών δόμησης στην περιοχή του Μεταξουργείου».
- ΦΕΚ 883 Δ'/2003, Τροποποίηση του Π.Δ/τος της 23.7/19.8.1998 περί καθορισμού χρήσεων της γης και ειδικών όρων και περιορισμών δόμησης στην περιοχή του Μεταξουργείου.

Ξενόγλωσση

- Halbwachs, M. (1980) *The collective memory*. New York: Harper & Row Colophon Books.
- Harvey, D. (1982) *The limits to the capitals*. Oxford: Blackwell.
- Ley, D. (1981) "Inner-city revitalization in Canada: A Vancouver case study". *Canadian Geographer*, 25 (2), pp. 124-148.
- Smith, N. (1996) *The new urban frontier: Gentrification and the revanchist city*. London: Routledge.
- Smith, N. (1982) "Gentrification and uneven development". *Economic Geography*, 58 (2), pp. 139-155.

- Zukin, S. (1982) *Loft living: Culture and capital in urban change*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Zukin, S. (1987) "Gentrification: Culture and capital in the urban core". *Annual Review of Sociology*, 13, pp. 129-147.

Δικτυακοί τόποι

- Δίκτυο Νομαδική Αρχιτεκτονική (c2015) <http://nomadikiarxitektoniki.net/> [τελευταία επίσκεψη: 20/06/2013].
- Ελληνική Δημοκρατία. Υπουργείο Οικονομίας, Ανάπτυξης & Τουρισμού (c2016) <http://www.mindev.gov.gr/?p=10566> [τελευταία επίσκεψη: 20/06/2013].
- <http://www.kmprotypigeitonias.org> [τελευταία επίσκεψη: 15/05/2013].
- <http://www.menometaxourgeio.gr/Content/Idea.asp> [τελευταία επίσκεψη: 20/06/2013].
- Oliaros (2015) <http://www.oliaros.com/> [τελευταία επίσκεψη: 20/06/2013].
- ReMap 4 (2013) <http://remapkm.com/4/> [τελευταία επίσκεψη: 20/06/2013].

Ντούρα Μαγδαληνή
 Αρχιτέκτονας Μηχανικός, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
 e-mail: mntoura(AT)gmail.com

Παπαδάκη-Μαραγκού Ήρα
 Αρχιτέκτονας Μηχανικός, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
 e-mail: papadakiira(AT)gmail.com

Προσεγγίζοντας τη λειτουργία του δημόσιου αστικού χώρου με γνώμονα τις τοπικές παραμέτρους: Συγκριτική μελέτη μεταξύ Λάρισας και Νότινχαμ

Χαράλαμπος Κυριακίδης

Υποψ. Δρ. Σχολής Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών,
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Περίληψη

Η παραγωγή επιτυχημένου δημόσιου χώρου, σε μια περίοδο όπου ο ανταγωνισμός των πόλεων εντείνεται, σχετίζεται με την μεταγραφή επιτυχημένων σχεδιαστικών προτύπων. Η πρακτική αυτή στηρίζεται στην άποψη πως η ανθρώπινη συμπεριφορά είναι κοινή και ανεξάρτητη των τοπικών, ιστορικών και κλιματικών συνθηκών. Η αντίθετη άποψη είναι, επίσης, βάσιμη. Με αφορμή το δίλλημα αυτό, ο σκοπός της παρούσας ερευνητικής εργασίας είναι η διερεύνηση πιθανής συσχέτισης μεταξύ του τρόπου λειτουργίας των πλατειών σε δύο διαφορετικές χώρες. Το ερευνητικό ερώτημα που διερευνήθηκε ήταν ο τρόπος χρήσης των πλατειών σε δύο ενδεικτικές πόλεις μεσαίου μεγέθους στην Ελλάδα και το Ηνωμένο Βασίλειο και οι αιτίες που τον προκαλούν. Οι πόλεις που επιλέχτηκαν είναι η Λάρισα και το Νότινχαμ. Η μεθοδολογική προσέγγιση εστίασε στην αξιοποίηση της θεωρητικής γνώσης και στην ανάλυση ποιοτικών πρωτογενών στοιχείων που προήλθαν από έρευνα πεδίου. Το πόρισμα της μελέτης αποτυπώνει μια παρόμοια λειτουργία των πλατειών και στις δύο πόλεις, υπογραμμίζοντας πως η αιτία λειτουργίας τους είναι οι ανθρώπινες κοινωνικές ανάγκες (επικοινωνία, ανάπαυση, αναψυχή, κ.λπ.), οι οποίες δεν εξαρτώνται από γεωγραφικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές παραμέτρους. Έτσι, η μεταγραφή «καλών πρακτικών» από το εξωτερικό και η αξιοποίηση ξενικών στοιχείων μπορεί, υπό προϋποθέσεις, να είναι μια ρεαλιστική επιλογή των μελετητών του αστικού χώρου για τον ελληνικό χώρο.

Λέξεις κλειδιά

αστική πλατεία, μελέτη συμπεριφοράς, συγκριτική μελέτη, Λάρισα, Νότινχαμ

The function of urban public space in relation to local parameters: Comparative study between Larisa and Nottingham

Abstract

In an era where many cities compete with each other, the imitation and implementation of successful design examples is frequently observed through the world. This fact is based on the idea that the way squares function is the same everywhere because it is a direct result of the human needs which are the same regardless of the place, culture and natural conditions. However, the opposite view could be a valid opinion. This dilemma comprised the trigger for the realization of the present study, whose aim is the correlation of the way that urban squares function in two different countries. The research question aimed to be answered was: How people use the urban squares in medium size cities in the UK and in Greece and why? Larisa and Nottingham were chosen as case studies. Using qualitative data collection methods, it was concluded that although human needs (communication, relaxation, recreation, etc) are the same everywhere, parameters like weather, culture and history are significant to everyday people's actions. Thus, adoption of specific successful ideas in other places is something realistic that may be successful only by paying attention to the application of the "foreign" elements according to the special characteristic of the place.

Keywords

urban square, behavioral study, comparative study, Larisa, Nottingham

«Όλες οι ανθρώπινες πράξεις έχουν ως αίτιο ένα από τα εξής επτά: τύχη, φύση, παρόρμηση, συνήθεια, λογική, πάθος, πόθος».
Αριστοτέλης

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διερεύνηση χωρικών ζητημάτων και, ιδιαίτερα, στην κλίμακα της πόλης και του αστικού δημόσιου χώρου δε νοείται χωρίς την εξέταση της ανθρώπινης συμπεριφοράς (Webb, 1990) που, κατά τον Αριστοτέλη, διαπλάθεται από τα παραπάνω κίνητρα. Παρότι τα επτά αίτια αυτά είναι κοινά σε όλους τους ανθρώπους, ο τρόπος και ο βαθμός στον οποίο εκδηλώνονται φαίνεται πως ποικίλλει, γεγονός που μερικώς οφείλεται σε ιδιαιτερότητες, τοπικές, πολιτισμικές και ιδεολογικές. Ο Moughtin (2003) μάλιστα, υποστηρίζει πως οι παραδοσιακές και πολιτισμικές αξίες είναι αυτές που αναπτύσσουν ιδιαίτερες συνήθειες

και σε συνδυασμό με κλιματικούς παράγοντες συμβάλλουν στην ανάπτυξη συγκεκριμένης τυπολογίας δημόσιου αστικού χώρου και για το λόγο αυτό, ο κάθε χώρος οφείλει να σέβεται τις παραπάνω ιδιαιτερότητες. Και ενώ τα παραπάνω έχουν μια εμπειρική και συλλογιστική βάση, η σύγχρονη πρακτική μεταφοράς «επιτυχημένων» παραδειγμάτων (καλών πρακτικών) ανά τον κόσμο κερδίζει συνεχώς έδαφος, στο μεταμοντέρνο πλαίσιο των πόλεων που, με βάση τις αρχές του καπιταλισμού, ανταγωνίζονται με σκοπό την προσέλκυση κεφαλαίου (Gospodini, 2002).

Με δεδομένη αυτήν την αντίφαση, μπορεί κανείς να αναρωτηθεί ποια από τις δύο πρακτικές αποτελεί την επιστημονικά ορθότερη επιλογή. Αυτό το δίλημμα αποτέλεσε αφορμή για τη διεξαγωγή της παρούσας ερευνητικής εργασίας, που εστιάζει στο δημόσιο χώρο της (αστικής) πλατείας σε μεσαίου μεγέθους πόλεις και συγκεκριμένα στον τρόπο με τον οποίο αυτές λειτουργούν σε δύο χώρες: την Ελλάδα και το Ηνωμένο Βασίλειο (ΗΒ). Η συγκριτική μελέτη μεταξύ αστικών πλατειών δύο χωρών του ευρωπαϊκού βορρά και νότου αποτελεί καινοτόμο στοιχείο, μιας που οι περισσότερες αντίστοιχες ερευνητικές εργασίες εστιάζουν είτε: (α) στην ενδελεχή εξέταση αστικών χώρων συγκεκριμένης πόλης ή πόλεων της ίδιας χώρας, είτε (β) στη συνοπτική παρουσίαση και επιφανειακή σύγκριση διαφόρων αστικών χώρων ως προς κάποιο στοιχείο και όχι συνολικά. Το πόρισμα της έρευνας σχετικά με παρόμοιο ή όχι τρόπο λειτουργίας του αστικού χώρου μπορεί να αιτιολογήσει κατά πόσο είναι δυνατή η μεταφορά καλών πρακτικών από χώρες με έντονες διαφοροποιήσεις (παρατηρούνται κυρίως ως προς την αντίληψη περί του αστικού και του δημόσιου χώρου, τη νοοτροπία κατοίκων και τις καιρικές συνθήκες), όπως οι συγκρινόμενες.

Οι πόλεις που επιλέχθηκαν από τις δύο χώρες είναι η Λάρισα στην Ελλάδα και το Νόττινχαμ στο ΗΒ, δεδομένων των πληθυσμιακών και μορφολογικών ομοιοτήτων τους και της κεντροβαρούς γεωγραφικής θέσης στο δίκτυο των πόλεων της κάθε χώρας. Η έρευνα περιελάμβανε τέσσερα στάδια: (α) τη βιβλιογραφική επισκόπηση για θεωρητικά ζητήματα ως προς το σχεδιασμό και τη λειτουργία των πλατειών (Ενότητα 2) και τη διερεύνηση μεθοδολογικών εργαλείων (Ενότητα 3), (β) την ιστορική και πολιτισμική θεώρηση των δύο πόλεων που συνέβαλε στην επιλογή συγκεκριμένων πλατειών για μελέτη, (γ) την ανάλυση και κατανόηση των πλατειών (Ενότητα 4) και (δ) τη διατύπωση συγκριτικών συμπερασμάτων που επιτρέπουν στην απάντηση του ερευνητικού ερωτήματος (Ενότητα 5).

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η πλατεία θεωρείται ένα από τα κύρια συστατικά της πόλης μιας που γίνεται αντιληπτή ως η σκηνή που διαδραματίζεται το έργο της αστικής ζωής. Αυτός είναι ο λόγος που η πλατεία χαρακτηρίζεται από την αίσθηση της κεντρικότητας, γεγονός που δεν είναι αποτέλεσμα, μόνο της μορφολογικής και γεωμετρικής διάταξής της, που αποτελούν τα βασικά στοιχεία ορισμού της (Sitte, 1945; Moughtin, 2003; Carmona, 2003; Corbett, 2004). Κυρίαρχος λόγος είναι ο δημόσιος χαρακτήρας της πλατείας (Webb, 1990; Cohen, 2001; Childs, 2004) και η ζωτικότητα των όμορων, σε αυτή, χρήσεων γης που, συνήθως, είναι δημοσίου χαρακτήρα και ιδιαίτερου κοινωνικού ενδιαφέροντος (Moughtin, 2003).

Η επιχειρηματολογία αυτή τεκμηριώνεται από το γεγονός πως πολλές πλατείες σχηματοποιήθηκαν στον αστικό ιστό, σε σχέση με το κτισμένο δυναμικό, για την εξυπηρέτηση εμπορικών, πολιτικών, πολιτισμικών και θρησκευτικών αναγκών. Μάλιστα, παρότι ορισμένοι ερευνητές (Σαρηγιάννης, 1999; Loukaitou-Sideris και Banerjee, 1998) κάνουν λόγο για την παρακμή του δημόσιου χώρου στις μέρες μας, υπάρχουν μελετητές (Whyte, 1980; Kelbaugh, 1997 σε Carmona, 2003) που υποστηρίζουν πως οι ανάγκες αυτές είναι ίδιες ακόμη και σήμερα και έτσι οι πλατείες εξυπηρετούν παρόμοιες λειτουργίες. Στην άποψη αυτή συγκλίνουν οι Gehl και Gemzøe (2003), τονίζοντας πως η βασική ιδέα σχηματισμού των πλατειών είναι η αναντικατάστατη λειτουργία τους ως κόμβοι επικοινωνίας, ως βαλβίδες ανάμιξης και διάδρασης των πολιτών (Garvin, 1997), παρότι οι επιμέρους λειτουργίες¹ μπορεί να διαφοροποιούνται ανά χρονική περίοδο.

Η διερεύνηση των επιμέρους λειτουργιών των πλατειών είναι σημαντική, δεδομένου του ότι οι πλατείες αποτελούν παράγοντες χωρικής οργάνωσης του αστικού χώρου (Moughtin, 2003; Merleau-Ponty, 1962). Κατ' άλλους (Ghel, 2006; Στεφάνου και Στεφάνου, 1999; Κυριακίδης και Σιόλας, 2014), η διερεύνηση του συγκεκριμένου ζητήματος έγκειται στο γεγονός πως οι επιμέρους λειτουργίες αποτελούν απόρροια της μορφολογίας του αστικού χώρου, ο οποίος επηρεάζει τις αισθήσεις, τη ψυχολογία και το χαρακτήρα των ανθρώπων. Ανεξαρτήτως οπτικής, η σχέση μορφολογίας και λειτουργίας είναι δεδομένη και για το λόγο αυτό, αρκετές κατηγοριοποιήσεις συνηθίζεται να γίνονται με βάση το συνδυασμό των δύο αυτών παραγόντων. Χαρακτηριστική είναι η προσέγγιση του Zucke (πρβλ σε Michael, 1968) ο οποίος παρουσιάζει πέντε (5) τύπους πλατειών με βάση τη μορφολογική τους διάταξη και τις παρατηρούμενες κιναισθητικές σχέσεις.

1 Κοινός παρονομαστής για τη δημιουργία των πλατειών είναι η ανάγκη του ανθρώπου για επικοινωνία. Στη βάση της επικοινωνίας, η πλατεία αναλαμβάνει εξ ίσου σημαντικές λειτουργίες, όπως η λειτουργία της ως χώρος πολιτικής έκφρασης και διαλόγου, θρησκευτικότητας και πολιτισμού. Κατά καιρούς, κάποια από τις παραπάνω λειτουργίες υπερτερούσε (πχ. η πολιτική στην αρχαία Αθήνα, η θρησκευτική στο Μεσαίωνα, κ.ο.κ.) και για το λόγο αυτό, η δομή της πλατείας μετασχηματιζόταν αναλόγως των συμβολισμών που έπρεπε να φέρει. Άλλωστε, η συμβολικότητα μπορεί να αποτελέσει μια ακόμη λειτουργία της πλατείας.

Τα παραπάνω ζητήματα οριοθετούν το θεωρητικό πλαίσιο το οποίο αξιοποιείται για τη διενέργεια της παρούσας εργασίας. Ζητήματα κεντρικότητας, μορφολογίας και λειτουργίας αποτελούν το βασικό κορμό της μελέτης τόσο στην πόλη της Λάρισας, όσο και στην πόλη του Νότινχαμ, που διερευνούνται βάσει του μεθοδολογικού πλαισίου που παρουσιάζεται στην επόμενη ενότητα.

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η ερευνητική διερεύνηση του θέματος (Ιούνιος-Αύγουστος 2011) πραγματοποιήθηκε μέσα από τη συγκριτική εξέταση μελετών περίπτωσης που στηρίχτηκε στη συγκέντρωση και αξιολόγηση ποιοτικών δεδομένων, κατ' αναλογία αντίστοιχων μελετών (Whyte, 1980; Travlou, 2007; Mehta, 2009; Sepe, 2009). Οι δύο διακριτές ενότητες της έρευνας περιλαμβάνουν τη βιβλιογραφική επισκόπηση και την έρευνα πεδίου. Η τελευταία περιελάμβανε τη διενέργεια συνεντεύξεων και την παρατήρηση, δύο μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν από σημαντικούς ερευνητές όπως οι Lynch (1960), Whyte (1980) και Wilson and Anderson (σε LeGates, 2011). Ο λόγος που η έρευνα στηρίχτηκε σε μεγάλο βαθμό σε αυτές τις μεθόδους έγκειται στο γεγονός πως μέσω των συνεντεύξεων διευκολύνεται, ανεξαρτήτως πολυπλοκότητας καταστάσεων, η διατύπωση αντικειμενικής γνώμης (LeGates, 2011) που επιβεβαιώνεται από την παρατήρηση της καθημερινής ζωής και της κοινωνικής συμπεριφοράς (Jorgensen, 1989; Mehta, 2009; Ranjit, 2011).

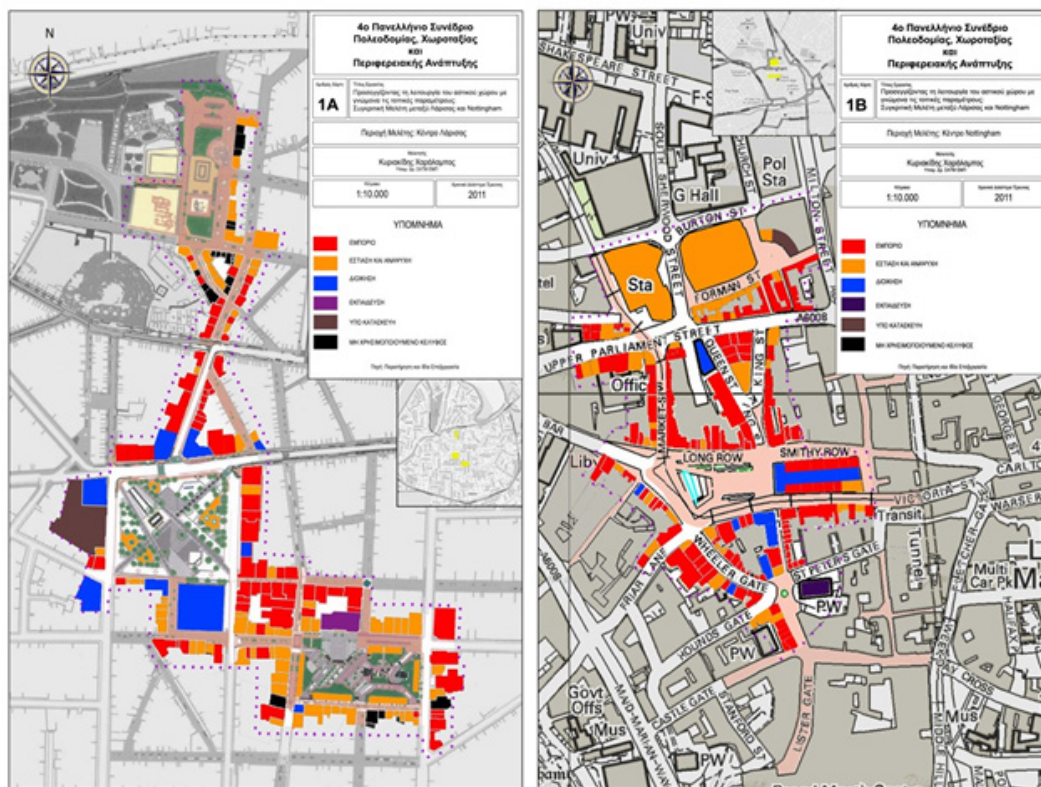
Ως προς την παρατήρηση, αξιοποιήθηκε τόσο η μέθοδος της συμμετοχικής (participant observation), όσο και της μη-συμμετοχικής παρατήρησης (non-participant observation). Σε πρώτη φάση πραγματοποιήθηκε συμμετοχική παρατήρηση σε συνδυασμό με την τήρηση ημερολογίου όπου σημειώνονται παρατηρήσεις στο πλαίσιο ενός ωριαίου προγράμματος. Σε δεύτερη φάση, πραγματοποιήθηκε μη-συμμετοχική παρατήρηση, που συνδυάστηκε με φωτογράφιση συγκεκριμένων περιοχών των πλατειών ανά 15 λεπτά. Η παρατήρηση λάμβανε χώρα σε συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο κατά τη διάρκεια της ημέρας και συγκεκριμένα μεταξύ: 8.00-10.00 π.μ., 12.00 – 15.00 μ.μ., 17.00-19.00 μ.μ. και 21.00-23.00 μ.μ., έτσι ώστε να είναι δυνατή η σύγκριση μεταξύ των πλατειών στις δύο πόλεις.

Αναφορικά με τη διενέργεια των συνεντεύξεων, συνδυάστηκε με τη μέθοδο του flâunering, με στόχο την κοινωνικοποίηση και την αυθόρμητη επικοινωνία με τους χρήστες των πλατειών (Matos-Wunderlich, 2011), ώστε να προκύψουν απαντήσεις που να ικανοποιούν κυρίως το «γιατί» οι χρήστες βρίσκονται στις πλατείες και όχι τόσο στο «πώς», «πότε», «πού» και «από ποιους» χρησιμοποιείται ο αστικός χώρος, γεγονός που προκύπτει εύκολα από την παρατήρηση (Mehta, 2009). Ο συνολικός αριθμός των συνεντευξιαζομένων ήταν 47 άτομα (21 συμμετέχοντες στη Λάρισα και 26 στο Νότινχαμ), σε σύνολο 64 που ερωτήθηκαν. Η διάρκεια της κάθε συνέντευξης κυμαινόταν, στην πλειονότητά τους μεταξύ

2-3 λεπτών, ενώ μερικές άγγιξαν και τα 15 λεπτά. Αξίζει να σημειωθεί πως ένα μέρος αυτών ηχογραφήθηκε με τη συγκατάθεση των συνεντευξιαζομένων, ενώ σε άλλες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκε η τήρηση σημειώσεων.

Τέλος, βασικό μεθοδολογικό εργαλείο για την παρουσίαση των συλλεχθέντων στοιχείων και την εξαγωγή συμπερασμάτων κατέστη η χαρτογράφηση, που πραγματοποιήθηκε με τη χρήση των λογισμικών AutoCad και Adobe Photoshop.

Χάρτες 1 Α και Β. Οριοθέτηση των Περιοχών Μελέτης (από βόρεια προς νότια: Πλατεία Λαμπρούλη, Κεντρική Πλατεία, Πλατεία Ταχυδρομείου στη Λάρισα [Χάρτης 1 Α] και Trinity Square, Old Market Square, St. Peter's Square στο Νότινχαμ [Χάρτης 1 Β]) και Χρήσεις Γης των όμορων κτιρίων.

Πηγή: Ιδία Επεξεργασία.

4. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ: ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

4.1 Επιλογή Περιοχών Μελέτης (ΠΜ)

Οι πόλεις που επιλέχθηκαν ως μελέτες περίπτωσης ήταν η Λάρισα στην Ελλάδα και το Νόττινχαμ στο ΗΒ, δεδομένων των πληθυσμιακών και μορφολογικών ομοιοτήτων τους και της κεντροβαρούς γεωγραφικής θέσης στο δίκτυο των πόλεων της κάθε χώρας. Παρά τις διαφοροποιήσεις τους (ως προς την οργάνωση της οικονομικής τους βάσης, τα ποσοστά απασχόλησης και ανεργίας, η παρουσία ή μη πολυπολιτισμικότητας και το σύστημα πολεοδομικής οργάνωσης), οι δύο πόλεις χαρακτηρίζονται από μακράιωνη ιστορία, αριθμούν παρόμοια πληθυσμιακά μεγέθη και παρουσιάζουν έντονη αστική ζωή με επίκεντρο τις κεντρικές πλατείες τους.

Με γνώμονα τόσο την ιστορικότητα² και την κεντρικότητά τους, όσο και τη λειτουργική ένταση και το μέγεθός τους, επιλέχθηκαν τρεις πλατείες του ιστορικού και εμπορικού κέντρου για την κάθε πόλη και συγκεκριμένα: (α) η Πλατεία Σάπκα (Κεντρική Πλατεία), η Πλατεία Εθνάρχου Μακαρίου (Πλατεία Ταχυδρομείου) και η Πλατεία Λαμπρούλη (Πλατεία Φρουρίου) στη Λάρισα και (β) η Πλατεία της Παλιάς Αγοράς (Old Market Sq.), η Πλατεία της Αγίας Τριάδος (Trinity Sq.) και η Πλατεία του Αγίου Πέτρου (St. Peter's Sq.) στο Νόττινχαμ.

4.2 Πορίσματα για τη χρήση των πλατειών στη Λάρισα

Η Λάρισα αποτελεί μια μεγάλη ελληνική πόλη με πραγματικό πληθυσμό 143.848 κατοίκων (Απογραφή 2011) που παρουσιάζει ιδιαίτερη δυναμική στο σύνολο των παραγωγικών τομέων, με έμφαση, ωστόσο, στον πρωτογενή τομέα. Στην ελληνική επικράτεια αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα πόλης με έντονη αστική ζωή κατά το μεγαλύτερο μέρος του εικοσιτετάρου, γεγονός που, ενδεχομένως, αιτιολογείται από τη νεανικότητα του πληθυσμού της (Δ.Λαρισαίων, 2011) και το υψηλό ποσοστό ενεργών ατόμων και απασχολουμένων (Δ.Λαρισαίων, 2015).

² Αξίζει να σημειωθεί πως οι κεντρικές πλατείες των πόλεων ιστορούν αρκετούς αιώνες ύπαρξης με κύρια λειτουργία αυτήν της αγοράς. Στη μεν Λάρισα, η αγορά χαρακτηριζόταν από την πολιτική λειτουργία της, στο δε Νόττινχαμ από την εμπορική λειτουργία της. Οι δύο πλατείες μετασηματίστηκαν μορφολογικά με την πάροδο των αιώνων αποκτώντας περισσότερο ορθοκανονική διάταξη, ενώ κατά τις τελευταίες δεκαετίες αναπλάστηκαν όπως και οι όμοροι τους δρόμοι. Ανάλογα έργα ανάδειξης έγιναν και στις λοιπές πλατείες πριν τη διεξαγωγή της έρευνας. Ωστόσο, η Trinity Sq. αναπλάστηκε μετά το πέρας της έρευνας ώστε να προσελκύει μεγαλύτερο αριθμό χρηστών και για περισσότερο χρόνο, τροποποιώντας τη μορφή του δημόσιου χώρου και δημιουργώντας μια ζώνη αναψυχής, μέσα από την ανάπτυξη ανάλογων χρήσεων σε όλες τις πλευρές της πλατείας.

Πράγματι, οι μελετώμενες πλατείες παρουσιάζουν μεγάλο αριθμό χρηστών, καθημερινά. Ωστόσο, η πλατεία που είναι περισσότερες ώρες πιο ζωντανή είναι η Πλατεία Ταχυδρομείου, με μεγάλο αριθμό χρηστών, τόσο κατά τη διάρκεια της ημέρας όσο και της νύχτας. Η Κεντρική Πλατεία αποτελεί χώρο ιδιαίτερα ζωντανό κατά τη διάρκεια της ημέρας, ενώ συμπληρωματικά φαίνεται να λειτουργεί η Πλατεία Λαμπρούλη, με εντονότερη ζωή κατά τις απογευματινές και νυχτερινές ώρες. Η παραπάνω παρατήρηση σχετίζεται με το ζήτημα της ηλικιακής διαφοροποίησης των χρηστών των μελετώμενων πλατειών, γεγονός αναμενόμενο, μιας που οι χρήστες του αστικού χώρου επιδιώκουν την κοινωνικοποίηση με άτομα παρόμοιων ηλικιακών ομάδων, όπως παρατηρεί η Travlou (2007). Πράγματι, η Κεντρική Πλατεία παρουσιάζει τάσεις για συγκέντρωση ηλικιωμένων ατόμων (Εικόνες 2α,γ,δ και Εικόνα 6), κατά το πλείστον, σε αντίθεση με τις Πλατείες Ταχυδρομείου και Λαμπρούλη (Εικόνα 3), όπου ο μέσος όρος ηλικίας είναι μικρότερος. Βέβαια, ακόμη και στο εσωτερικό των πλατειών παρατηρήθηκε ηλικιακή διαφοροποίηση που σε ορισμένες περιπτώσεις είναι ιδιαίτερα αυστηρή.

Εικόνα 2. Η Κεντρική Πλατεία της Λάρισας λειτουργεί, σε καθημερινή βάση, ως κοινωνικός κόμβος κυρίως για ηλικιωμένα άτομα (2α, 2γ και 2δ). Λόγω της συγκοινωνιακής κομβικότητάς της, αλλά και των όμορων εμπορικών χρήσεων, αποτελεί σημείο για προγραμματισμένες και τυχαίες συναντήσεις αλλά και χώρο με έντονες ροές ατόμων (2β). Οι περιοδικές λειτουργίες της περιλαμβάνουν πολιτιστικές (2στ και 2ζ) και θρησκευτικές (2η) εκδηλώσεις και ταυτόχρονα αποτελεί χώρο πολιτικές έκφρασης (2ε).

Πηγή: Προσωπικό Φωτογραφικό Αρχείο (2α-2ε), Larisanet.gr, 2011 (2στ), Εφημερίδα Ελευθερία, 2008 (2ζ) και Ιερά Μητρόπολη Λαρίσης, 2011 (2η).

Άλλη μια σχετική παρατήρηση έγκειται στην αναλογία του φύλου των χρηστών των πλατειών. Η παρατήρηση κατέδειξε πως στις Πλατείες Ταχυδρομείου και Λαμπρούλη η παρουσία των γυναικών είναι εντονότερη, σε σχέση με την Κεντρική Πλατεία. Κατά τον Whyte (1980), μια τέτοια παρατήρηση αποτελεί δείκτη της ποιότητας του αστικού χώρου,

δεδομένης της τάσης του γυναικείου πληθυσμού να χρησιμοποιεί περισσότερο χώρους με έντονο αίσθημα ασφάλειας και ελευθερίας που ανταποκρίνονται στις ανάγκες και τις προσδοκίες τους. Ωστόσο, το τεκμήριο αυτό είναι σχετικό και όχι απόλυτο, μιας που η φυλετική κατανομή μπορεί σε μεγάλο βαθμό να σχετίζεται με τις όμορες χρήσεις γης, όπως διαφάνηκε σε ορισμένες συνεντεύξεις. Αντίστοιχο δείκτη αποτελεί και ο αριθμός των ζευγαριών που στην περίπτωση της Λάρισας συγκλίνει στο πρότυπο που περιγράφηκε για την αναλογία του φύλου των χρηστών.

Εικόνα 3: Η Πλατεία Ταχυδρομείου αποτελεί ιδιαίτερα ζωντανό αστικό χώρο της Λάρισας, γεγονός που οφείλεται κυρίως στα καταστήματα υγειονομικού ενδιαφέροντος που την περιβάλλουν (3α). Τα άτομα που την επισκέπτονται είναι κυρίως παιδιά, νέοι και άτομα μέσης ηλικίας (3β-δ). Χαμηλός είναι και ο μέσος όρος ηλικίας των ατόμων που επισκέπτονται την Πλατεία Λαμπρούλη, η οποία χρησιμοποιείται κατά τις νυχτερινές κυρίως ώρες (3ε-η).

Πηγή: gia-peshblogspot.com, 2011 (3α), facebook.com (2009) και Προσωπικό Φωτογραφικό Αρχείο (3 β, γ και ε-η).

Η έννοια της λειτουργίας των πλατειών σχετίζεται τόσο με τις καθημερινές, όσο και με τις περιστασιακές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα σε αυτές. Σύνηθες πλεονέκτημα αποδίδεται, συνήθως, στις πρώτες, λόγω συχνότητας. Στη γνώμη αυτή συγκλίνει και ο Gehl (2006), ο οποίος σημειώνει πως σε αυτές οι δραστηριότητες πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση, γιατί αποτελούν καίρια παράμετρο για τη βελτίωση των σύγχρονων πόλεων. Η καθημερινή χρήση των Πλατειών Ταχυδρομείου και Λαμπρούλη εστιάζει σε δραστηριότητες αναψυχής και ειδικότερα στην κοινωνικοποίηση στο δημόσιο χώρο και στις καφετέριες (Εικόνα 3), που αποτελούν μετεξέλιξη του «αστικού καφενείου». Τόσο η παρατήρηση, όσο και οι συνεντεύξεις υποστήριξαν πως κομβικό σημείο χρήσεις των πλατειών είναι η αξιοποίησή τους ως σημεία συνάντησης και διεξαγωγής συζητήσεων και σχολιασμού της καθημερινότητας, αλλά και παρατήρησης ατόμων που άλλου φύλου και την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων. Είναι χαρακτηριστικό, βέβαια, πως ενώ στην Πλατεία Ταχυδρομείου

η χρήση της πλατείας επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τις χρήσεις των περιβαλλόντων κτιρίων (Εικόνα 3α), στην περίπτωση της Πλατείας Λαμπρούλη παρουσιάζεται μια σχετική ανεξαρτητοποίηση παρά τον παρόμοιο χαρακτήρα δραστηριοτήτων. Το μεγαλύτερο μέρος των χρηστών χρησιμοποιεί αντικείμενα του αστικού χώρου (παγκάκια, πεζούλια) (Εικόνες 3ε-η) και όχι χώρο των όμορων καταστημάτων υγειονομικού ενδιαφέροντος. Το γεγονός αυτό φαίνεται να σχετίζεται με τη μνημειακότητα του τοπίου της Πλατείας Λαμπρούλη, αλλά και το μέσο όρο ηλικίας των χρηστών της.

Εικόνα 4. Η Old Market Sq. αποτελεί ασφαλή χώρο χαλάρωσης (4 α και δ), αναψυχής (4 β, γ και ε) και πολιτικής έκφρασης (4 στ).

Πηγή: Προσωπικό Φωτογραφικό Αρχείο (4 α-ε) και Indymedia.org.uk, 2008.

Αντιθετικά με τις προηγούμενες, η Κεντρική Πλατεία παρουσιάζει χαρακτηριστικά μιας πολύ-λειτουργικής πλατείας (πρβλ σε Michael, 1968) με κεντρικό ρόλο (πρβλ σε Gehl και Gemzøe, 2003) γιατί: (α) λειτουργεί ως συγκοινωνιακός και κοινωνικός κόμβος, ενώ η χρήση είναι τόσο (β) ανεξάρτητη όσο και (γ) εξαρτώμενη από τις χρήσεις των

όμορων κτιρίων. Παρότι το βασικό κίνητρο των χρηστών είναι και στην περίπτωση αυτή η κοινωνική συναναστροφή και η χαλάρωση, ωστόσο, παρουσιάζει χαρακτηριστικά κινητικότητα σε σχέση με τις άλλες δύο πλατείες. Κυρίαρχες δραστηριότητες είναι οι μικρής διάρκειας συζητήσεις που γίνονται συνήθως σε όρθια στάση (Εικόνες 2β-γ) ή σε παγκάκια παραπλεύρως (Εικόνα 6), κυρίως, της κεντρικής ροής της πλατείας και το περπάτημα στην περιφέρειά της.

Αναφορικά με τις έκτακτες δραστηριότητες, η Κεντρική Πλατεία αποτελεί το χώρο με την πιο έντονη δραστηριότητα με πολιτικές (Εικόνα 2ε), πολιτιστικές (Εικόνα 2στ-ζ) και θρησκευτικές (Εικόνα 2η) εκδηλώσεις να λαμβάνουν χώρα ιδιαίτερα συχνά κατά τη διάρκεια του χρόνου. Παρόμοια αξιολογούν οι συνεντευξιζόμενοι, αλλά σε μικρότερη ένταση, την Πλατεία ταχυδρομείου, ενώ λόγω του χρονικού προτύπου (time pattern) λειτουργίας της, η Πλατεία Λαμπρούλη συγκεντρώνει συνηθέστερα πολιτιστικές εκδηλώσεις κατά τις νυχτερινές ώρες (Εικόνα 3) και μόνο κατά τους θερινούς μήνες.

4.3 Πορίσματα για τη χρήση των πλατειών στο Νότινχαμ

Το Νότινχαμ αποτελεί μια μεγάλη πόλη του ΗΒ με πληθυσμό που ανέρχεται σε 305,680 κατοίκους (Απογραφή 2011) (NCCa, 2015), η οποία παρουσιάζει ιδιαίτερη δυναμική στο σύνολο των παραγωγικών τομέων, με έμφαση στο εμπόριο και τον τριτογενή τομέα (NBS, 2012). Συγκριτικά με λοιπές βρετανικές πόλεις, αποτελεί ένα αστικό κέντρο με έντονη αστική ζωή, δεδομένης της νεανικότητας του πληθυσμού (NCCb, 2015), όπως και η Λάρισα. Σε αντίθεση, όμως, με τη συμπληρωματική λειτουργία των πλατειών στη Λάρισα, η έρευνα πεδίου κατέδειξε μια πόλωση γύρω από την Old Market Sq.

Η έντονη λειτουργία της εν λόγω πλατείας καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας δίνει την αίσθηση πως οι άλλες δύο πλατείες λειτουργούν υποστηρικτικά³ της Old Market Sq. και πως, ενδεχομένως, οι καταβολές σχεδιασμού τους έγκειντο σε λόγους υγιεινής ή αισθητικής σχεδιαστικής πρακτικής. Η κεντρικότητα της Old Market Sq. αποτελεί αιτία απουσίας έντονης ηλικιακής διαφοροποίησης στις πλατείες. Ο ηλικιακός διαχωρισμός είναι μικρής έντασης και σχετίζεται με την επιλογή διαφορετικών σημείων της Old Market Sq. από διαφορετικές ηλικιακές ομάδες που επιδιώκουν τη συναναστροφή των συνομηλίκων τους (Travlou, 2007).

3 Ο όρος «υποστηρικτικά» αναφέρεται στο ότι οι St. Peter's Sq. και Trinity Sq. καλύπτουν μικρής διάρκειας και ιδιαίτερα τοπικής εμβέλειας δραστηριότητες σε περιπτώσεις που η Old Market Sq. φιλοξενεί δραστηριότητες που καταλαμβάνουν σημαντικό μέρος της επιφάνειάς της ή παρουσιάζει μεγάλο αριθμό χρηστών, ή σε περιπτώσεις που προσωπικοί λόγοι των χρηστών (πχ. ολιγόλεπτη στάση για γεύμα, στο πλαίσιο της εργασίας, στάση για ξεκούραση κατά τη διάρκεια αγορών στα όμορα των πλατειών καταστήματα) δεν επιτρέπουν την μετακίνηση.

Ως προς τους κοινωνικούς δείκτες, αξίζει να σημειωθεί πως η αναλογία των δύο φύλων κυμαίνεται σε παρόμοια επίπεδα στην Old Market Sq., ενώ η μη εκτεταμένη χρήση των Trinity Sq. και St. Peter's Sq., με εξαίρεση το διερχόμενο κοινό, δεν επιτρέπει την εξαγωγή αντίστοιχων ασφαλών συμπερασμάτων. Ωστόσο, παρατηρήθηκε μεγάλος αριθμός ζευγαριών, γεγονός που, όπως σημειώθηκε στην Ενότητα 4.2., αποτελεί δείκτη ασφαλούς χώρου με δυνατότητα ελεύθερης έκφρασης. Η παρουσία, επίσης, πολλών μεμονωμένων ατόμων αποτελεί έναν ακόμη δείκτη κοινωνικότητας, αποδεικνύοντας πως η συγκεκριμένη πλατεία λειτουργεί ως επιλεγόμενο σημείο συνάντησης (Whyte, 1980).

Εικόνα 5. Η St. Peter's Sq. και η Trinity Sq. αποτελούν κομβικά σημεία που λειτουργούν, επίσης, ως χώροι στάσης για ξεκούραση και πρόχειρο φαγητό.

Πηγή: Προσωπικό Φωτογραφικό Αρχείο.

Η κοινωνικοποίηση, όμως, δεν αποτελεί μοναδικό κίνητρο για τους χρήστες των πλατειών του Νότινχαμ. Λόγω του τρόπου ζωής, των συνηθειών και του θεσμοθετημένου ωραρίου των εργαζομένων, η χαλάρωση (Εικόνα 4α) αποτελούσε τη δημοφιλέστερη αιτία επίσκεψης των χρηστών στο χώρο. Η έρευνα με τις συνεντεύξεις κατέδειξε πως το

ιδιαίτερο τοπίο της Old Market Sq. την καθιστά κατάλληλο χώρο για ολιγόλεπτη στάση και ξεκούραση (Εικόνα 6). Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από την παρατήρηση των καθημερινών λειτουργιών που περιλαμβάνει τόσο την κοινωνικοποίηση (τυχαίες ή προγραμματισμένες συναντήσεις, συζητήσεις σε όρθια ή καθιστή στάση στα αντικείμενα του αστικού χώρου, ολιγόλεπτες στάσεις για φαγητό, κατά ομάδες), όσο και την μεμονωμένη δραστηριότητα ατόμων (ξεκούραση, παρατήρηση άλλων ατόμων, ολιγόλεπτες στάσεις για φαγητό, ατομικά) (Εικόνα 4). Σημαντικό είναι το γεγονός πως μια από τις δημοφιλέστερες δραστηριότητες της πλατείας είναι η παρατήρηση ανθρώπων (people [boy/girl] watching) (Whyte, 1980). Η έρευνα κατέδειξε πως η δραστηριότητα αυτή, η μέση διάρκεια της οποίας δεν ξεπερνά τα 30 λεπτά, είναι πιο δημοφιλής στις περιπτώσεις μεμονωμένων ατόμων τα οποία με τον τρόπο αυτό επιδιώκουν, περισσότερο, μια άτυπη κοινωνική ένταξη, παρά μια σεξουαλική κοινωνικοποίηση.

Αντίστοιχες, αλλά μικρότερης έντασης, είναι οι παρατηρήσεις στην St. Peter's Sq. Όπου, πέραν των διερχομένων, η πλατεία λειτουργεί ως κοινωνικός κόμβος και σημείο στάσης για ξεκούραση και φαγητό κατά τις μεσημβρινές ώρες. Σύντομες στάσεις (10 λεπτών, περίπου) για φαγητό παρατηρήθηκαν κατά τις μεσημβρινές ώρες και στην Trinity Sq. Οι χρήστες του χώρου χρησιμοποιούσαν, μεμονωμένα συνήθως, τα αντικείμενα της πλατείας (πεζούλια) (Εικόνα 5) αποκλειστικά για την εξυπηρέτηση της συγκεκριμένης ανάγκης και στην πορεία αποχωρούσαν από αυτήν κατευθυνόμενοι, πιθανότατα, προς το χώρο εργασίας τους. Η παρουσία πολλών μεμονωμένων ατόμων κατά τη διάρκεια της ημέρας επιτρέπει την υπόθεση πως η συγκεκριμένη πλατεία απευθύνεται σε περισσότερο εσωστρεφή άτομα στο χρονικό αυτό πλαίσιο. Αντιθετικά, κατά τις νυχτερινές ώρες, λόγω των όμορων καταστημάτων υγειονομικού ενδιαφέροντος συγκέντρωνε μεγαλύτερο αριθμό κοινού. Άμεσης εξάρτησης από τα όμορα καταστήματα είναι η χρήση της St. Peter's Sq., επιβεβαιώνοντας την παρατήρηση των Os και Tiesdell (1997) για τη σχέση των εμπορικών χρήσεων με τη ζωή στον αστικό χώρο.

Αντιθετικά με τις προηγούμενες, η Old Market Sq. παρουσιάζει, πέραν του κεντρικού ρόλου της (πρβλ σε Gehl, 2006), χαρακτηριστικά μιας πολύ-λειτουργικής πλατείας (πρβλ σε Michael, 1968) παρουσιάζοντας τόσο εξάρτηση, όσο και ανεξαρτησία στη λειτουργία της σε σχέση με τις όμορες χρήσεις.

Ως προς τις έκτακτες περιοδικές δραστηριότητες, σχεδόν το σύνολό τους παρουσιάζεται στην Old Market Sq. Οι περισσότερες από αυτές σχετίζονται με την αναψυχή (Εικόνα 4), ενώ είναι χαρακτηριστικός ο πολιτικός ρόλος της, όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις και την αποδελτίωση του τοπικού τύπου. Μάλιστα, είναι χαρακτηριστική η άτυπη οριοθέτηση σημείου της πλατείας ως «Η Γωνία του Ομιλητή» (The Speaker's Corner)

(BBC, 2009) (Εικόνα 4στ), όπου λαμβάνουν χώρα οι περισσότερες καμπάνιες ενημέρωσης και πολιτικής έκφρασης.

Εικόνα 6. Η Κεντρική Πλατεία της Λάρισας (α, β, γ – αριστερά) και η Old Market Square του Νότινχαμ (α, β, γ – δεξιά), κατά τη διάρκεια της ημέρας (α: πρωί, β: μεσημέρι και γ: βράδυ).

Πηγή: Προσωπικό Φωτογραφικό Αρχείο.

4.4 Συγκριτική μελέτη των πλατειών της Λάρισας και του Νότινχαμ

Τα πορίσματα στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη Λάρισα και το Νότινχαμ ήταν συγκρίσιμα. Οι πλατείες παρουσίαζαν αρκετά κοινά στοιχεία στον τρόπο λειτουργίας τους με ορισμένες διαφοροποιήσεις που έγκεινται στα εξής σημεία:

- Η λειτουργική πόλωση που παρατηρείται στο Νότινχαμ σε σχέση με τη συμπληρωματικότητα των πλατειών στη Λάρισα σχετίζεται με την ιστορική διαδρομή των πόλεων.
- Η πλατεία στο Νότινχαμ αποτελεί, πράγματι, χώρο ελεύθερης έκφρασης μιας που οι χρήστες του αστικού χώρου εκφράζονται με μεγαλύτερη ελευθερία (παρατηρήθηκε μεγάλος αριθμός ατόμων που ξαπλώνουν στα παγκάκια, περπατούν μη φορώντας παπούτσια, διέρχονται στο εσωτερικό των συντριβανιών με σκοπό το παιχνίδι), σε σχέση με τη Λάρισα όπου η συμπεριφορά ακολουθεί περισσότερο τα κοινωνικά πρότυπα.
- Ο χρόνος παραμονής στην πλατεία είναι μεγαλύτερος για τους Λαρισαίους σε σχέση με τους κατοίκους του Νότινχαμ. Αυτό αποδίδεται, μερικώς, στην εξωστρεφή κοινωνική στάση των Μεσσογειακών λαών (Moughtin, 2003). Παρά ταύτα, οι πρώτοι βρίσκονται, κυρίως, σε (ημι-)ιδιωτικούς χώρους, ενώ οι δεύτεροι παραμένουν στο δημόσιο χώρο της πλατείας.
- Ο χώρος των πλατειών αποτελεί σημείο συνάντησης (Lynch, 1960) και για το λόγο αυτό τα κοινωνικά του χαρακτηριστικά είναι ιδιαίτερα σημαντικά για τους περισσότερους

χρήστες. Στην περίπτωση των πλατειών της Λάρισας, τα βασικά κίνητρα των χρηστών έγκεινται στην κοινωνική αλληλεπίδραση, ενώ στην περίπτωση του Νότινχαμ τα κίνητρα ποικίλλουν και σε ένα βαθμό έγκεινται στην προσωπική ικανοποίηση (π.χ. ξεκούραση).

- Παρότι οι πλατείες των δύο πόλεων είναι καθημερινά επισκέψιμες από μεγάλο αριθμό ατόμων, οι χρήστες των πλατειών στη Λάρισα προτιμούν την καθημερινή επίσκεψη και κοινωνική αλληλεπίδραση, σε αντίθεση με τις πλατείες του Νότινχαμ που παρουσιάζουν εντονότερη ζωή κατά την περίοδο περιστασιακών ή έκτακτων εκδηλώσεων.
- Στο Νότινχαμ, όπου οι καιρικές συνθήκες είναι δυσμενέστερες από τη Λάρισα, δε φαίνεται να επιδρούν σημαντικά στις αποφάσεις των κατοίκων για να επισκεφτούν τις πλατείες. Αντίθετα, στη Λάρισα, οι καιρικές συνθήκες επηρεάζουν, περισσότερο, την απόφαση του κοινού να επισκεφτεί αστικούς χώρους.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παραγωγή επιτυχημένων αστικών χώρων αποτελεί ένα διαχρονικό ζητούμενο για τους μελετητές του πολεοδομικού χώρου. Το γεγονός αυτό αποδικνύεται από την έκταση που έχει πάρει το ζήτημα στη διεθνή βιβλιογραφία με πολλούς μελετητές (Loukaitou-Sideris και Banerjee, 1998; Σαρηγιάννης, 1999; Carmona, 2003) να διερωτώνται για το βαθμό στον οποίο διαχρονικά εγκαθιδρυμένοι αστικοί χώροι που σχηματοποιήθηκαν για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων αναγκών στο παρελθόν, μπορούν να λειτουργήσουν εξ ίσου ικανοποιητικά και σήμερα, ανταποκρινόμενοι στις σύγχρονες ανάγκες (Webb, 1990). Τις αναδυόμενες σύγχρονες ανάγκες (Webb, 1990) εξειδικεύει ο Moughtin (2003) σε τοπικές ανάγκες που ανακύπτουν βάσει των πολιτιστικών και κλιματικών δεδομένων και έτσι θέτει στη συζήτηση το ζήτημα της διαφοροποίησης ως προς τη λειτουργία του αστικού χώρου με βάση αυτές τις τοπικές παραμέτρους. Έτσι, προέκυψε το ερώτημα κατά πόσο αυτές οι παράμετροι μπορούν να επηρεάσουν τη λειτουργία των πλατειών σε χώρες με διαφορετική κουλτούρα και νοοτροπία πολιτών, αλλά και με διαφορετικές κλιματολογικές συνθήκες; Είναι δυνατή, και εάν ναι, σε ποιο βαθμό, η αξιοποίηση καλών πρακτικών από διάφορες χώρες ώστε οι προκύπτοντες σχεδιασμοί να καθίστανται καρποφόροι;

Στα παραπάνω επιχείρησε να απαντήσει η εν λόγω ερευνητική εργασία, επιλέγοντας τρεις αστικούς χώρους σε δύο πόλεις μεσαίου μεγέθους (Λάρισα και Νότινχαμ) στην Ελλάδα και το ΗΒ, ώστε να ικανοποιείται η προϋπόθεση διαφοροποίησης ως προς τους προαναφερθέντες τοπικούς παράγοντες. Παρά τις ομοιότητες στη χρήση των αστικών χώρων των εν λόγω πόλεων, παρατηρήθηκαν ορισμένες διαφορές, που θα μπορούσαν να συνοψιστούν στα εξής σημεία:

- Η έμφραση κεντρικότητας αποτελεί δεδομένο και στις δύο πόλεις. Ωστόσο, αποτυπώνεται διαφορετικά, με την Old Market Sq. να προσωποποιείται το κέντρο του Νόττινχαμ, σε αντίθεση με τη Λάρισα όπου η Κεντρική Πλατεία φαίνεται να λειτουργεί στη λογική του διπόλου με την Πλατεία Ταχυδρομείου, δίνοντας την αίσθηση πως οι δύο πλατείες είναι «ομαδοποιημένες».
- Λόγω της ιδιαίτερης πόλωσης της Old Market Sq. στο Νόττινχαμ, η σημασία των άλλων δύο πλατειών είναι εξασθενημένη. Στη Λάρισα, όπου η πόλωση δεν είναι τόσο έντονη, η σημασία των μελετώμενων πλατειών δεν υποβαθμίζεται. Ωστόσο, αυτή είναι η αιτία όπου στο Νόττινχαμ δεν παρατηρείται, ιδιαίτερα, ηλικιακός διαχωρισμός στο χώρο, σε αντίθεση με τη Λάρισα όπου το φαινόμενο είναι εντονότερο.
- Και στις δύο πόλεις, οι δύο πλατείες είναι περισσότερο ζωντανές κατά τη διάρκεια της ημέρας και μία κατά τις νυχτερινές ώρες. Ωστόσο, η νυχτερινή ζωτικότητα της Trinity Sq. στηρίζεται στα όμορα καταστήματα υγειονομικού ενδιαφέροντος, σε αντίθεση με την Πλατεία Λαμπρούλη όπου η λειτουργία της πλατείας είναι, σε μεγάλο βαθμό, ανεξάρτητη των όμορων χρήσεων. Απόρροια του εν λόγω γεγονότος είναι και η μεγαλύτερη διάρκεια λειτουργίας της Πλατείας Λαμπρούλη έναντι της Trinity Sq. Πάντως, η συγκεκριμένη παρατήρηση σχετίζεται και με τις συνήθειες και τον τρόπο ζωής των χρηστών.
- Στις πλατείες του Νόττινχαμ παρουσιάζεται μεγαλύτερη ελευθερία έκφρασης σε σχέση με αυτές στη Λάρισα. Ωστόσο, στην περίπτωση έκφρασης των ζευγαριών (φλερτ), η έρευνα κατέδειξε πως ήταν εντονότερη στις πλατείες της Λάρισας σε σχέση με αυτές του Νόττινχαμ.
- Και στις δύο πόλεις, σημαντικότερο κίνητο για τη χρήση του δημόσιου αστικού χώρου είναι τα κοινωνικά κριτήρια (κοινωνική συναναστροφή, κυρίως με συνομιλήκους, σεξουαλική κοινωνικοποίηση, κ.λπ.). Παρά ταύτα και το τοπίο φαίνεται να αποτελεί έναν, επίσης, σημαντικό παράγοντα επίσκεψης των πλατειών. Κάτι τέτοιο ήταν εμφανέστερο στην περίπτωση του Νόττινχαμ, όπου η χαλάρωση ήταν βασικός σκοπός επίσκεψης αμιγώς δημοσίου χώρου σε αντίθεση με τη Λάρισα, όπου η κοινωνικοποίηση σε (ημι)ιδιωτικό χώρο αποτελεί κύρια αιτία εξόδου από την κατοικία ή το εργασιακό περιβάλλον.

Από τα παραπάνω διαπιστώνεται πως ο τρόπος χρήσης των πλατειών στις δύο πόλεις παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες. Ωστόσο, διαπιστώθηκε πως οι τοπικές παράμετροι που σχετίζονται με το κλίμα και τη νοοτροπία των κατοίκων των πόλεων επηρεάζει το κίνητρο επίσκεψης των πλατειών, τη διάρκεια των δραστηριοτήτων και τον τύπο πλατείας που θα επιλεγεί για τη διεξαγωγή της κάθε δραστηριότητας. Ως εκ τούτου, πιστεύεται πως

οι τοπικές παράμετροι πρέπει να είναι αξιολογίσιμες και να λαμβάνονται υπόψη κατά τη διαδικασία σχεδιασμού του αστικού χώρου.

Εν κατακλείδι, η αξιοποίηση καλών πρακτικών από χώρα σε χώρα είναι μια ρεαλιστική πρακτική που, μάλιστα, επικροτείται. Με την υιοθέτηση τέτοιων πρακτικών μπορεί να αλλάξει η εικόνα των πόλεων, μετατρέποντας τις πλατείες τους σε πιο ζωντανούς χώρους συγκέντρωσης του κοινού. Μια τέτοια στρατηγική μπορεί να λάβει χώρα και στις δύο πόλεις που μελετήθηκαν ώστε να αντιμετωπιστούν ορισμένα αρνητικά σημεία που παρουσιάζονται σε αυτές. Έτσι, το Συμβούλιο του Νότινχαμ θα μπορούσε να προβεί σε σχεδιασμό για την επέκταση του χρονικού προτύπου λειτουργίας των πλατειών, κυρίως κατά τις απογευματινές ώρες, κατ' αναλογία των όσων παρατηρούνται στη Λάρισα, ώστε να αντιμετωπίσουν τις αναποτελεσματικές δράσεις που έχουν υλοποιηθεί έως τώρα (Ος και Tiesdell, 1997). Αναλογικά, ο Δήμος Λαρισαίων θα μπορούσε να υιοθετήσει συγκεκριμένες στρατηγικές διαχείρισης του αστικού χώρου με βάση τα πρότυπα του Νότινχαμ με σκοπό την προσέλκυση μεγαλύτερου μέρους του κοινού στο δημόσιο χώρο. Ωστόσο, κρίνεται αναγκαία η όποια μεταφορά καλών πρακτικών υλοποιείται, να εφαρμόζεται με βάση τις τοπικές συνθήκες και πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Με τον τρόπο αυτό, οι πιθανότητες για την προώθηση αποτυχημένων ή δυσλειτουργικών χώρων μειώνεται και το τελικό αποτέλεσμα αναμένεται να επιτύχει θετικής ανταπόκρισης των χρηστών.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Δ. Λαρισαίων (2011) *Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Δ. Λαρισαίων 2011-2014*.

Δ. Λαρισαίων (2015) *Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Δ. Λαρισαίων 2015-2019 (Σχέδιο) - Α' Φάση*.

Κυριακίδης, Χ. και Σιόλας, Α. (2014) «Το αίσθημα ασφάλειας ως παράμετρος αστικής ανάπτυξης: Η μελέτη περίπτωσης του κέντρου της Αθήνας». Στο: *Πρακτικά 12ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ελληνικού Τμήματος ERSA "Αστική και Περιφερειακή Ανάπτυξη: Σύγχρονες Προκλήσεις" [CD-ROM]*. Αθήνα: Ελληνικό Τμήμα ERSA.

Σαρηγιάννης, Γ. (1999) «Πλατείες: Ο δημόσιος χώρος στα χρόνια της παρακμής». *Αρχιτέκτονες*, 13B, σελ. 25-26.

Στεφάνου, Ι. και Στεφάνου, Ι. (1999) *Περιγραφή της εικόνας της πόλης*. Αθήνα: Εκδόσεις Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου.

Ξενόγλωσση

Carmona, M. (2003) *Public places, urban spaces*. Oxford: Architectural Press.

- Childs, M. (2004) *Squares: A public place design guide for urbanists*. Albuquerque, NM: University of New Mexico Press.
- Cohen, N. (2001) *Urban planning: Conservation and preservation*. New York; London: McGraw-Hill.
- Corbett, N. (2004) *Transforming cities: Revival in the square*. London: RIBA Enterprises.
- Garvin, A. (1997) “Enhancing the public realm”. In: Garvin, A. (ed.) *Urban parks and open space*. Washington, DC: Urban Land Institute, pp. 1-24.
- Gehl, J. (2006) *Life between buildings: using public space*. Washington, DC; London: Island Press.
- Gehl, J. και Gemzøe, L. (2003) *New city spaces*. Copenhagen: The Danish Architectural Press.
- Gospodini, A. (2002) “European cities in competition and the new ‘uses’ of urban design”. *Journal of Urban Design*, 7 (1), pp. 59-73.
- Jorgensen, D. (1989) *Participant observation: A methodology for human studies*. Newbury Park, Calif: Sage Publication, Inc.
- LeGates, R. (2011) “Prologue: How to study cities”. In: LeGates, R. and Stout, F. (eds.) *The city reader*. 5th ed. London: Routledge, pp. 7-12.
- Loukaitou-Sideris, A. και Banerjee, T. (1998) *Urban design downtown: Poetics and politics of form*. Berkley; Los Angeles, Calif.; London, UK: University of California Press.
- Lynch, K. (1960) *The image of the city*. Cambridge, Mass: London: MIT Press.
- Matos-Wunderlich, F. (2011) “Urban design research: Space and behavior”. In: *BENVGPL3 Planning Research Seminar*. London, 17 May.
- Mehta, V. (2009) “Look closely and you will see, listen carefully and you will hear: Urban design and social interaction on streets”. *Journal of Urban Design*, 14 (1), pp. 29-64.
- Merleau-Ponty, M. (1962) *Phenomenology of perception*, London: New York: Routledge.
- Michael, P. (1968) *Public squares: An analysis of an urban space from and its functional determinants*. MA Thesis. School of Community and Regional Planning, University of British Columbia. Available at: <https://circle.ubc.ca/handle/2429/36471> [Last access 14-07-2015].
- Moughtin, C. (2003) *Urban design: Street and square*. Oxford: Architectural Press.
- Oc, T. & Tiesdell, S. (1997) “The Coventry and Nottingham experience”. In: Oc, T. & Tiesdell, S. (eds.) *Safer city centres: Reviving the public realm*. London: Paul Chapman, pp. 198-221.
- Ranjit, K. (2011) *Research methodology: A step-by-step guide for beginners*. London: Sage.

- Sepe, M. (2009) “Place maker method: Planning “walkability” by mapping place identity”. *Journal of Urban Design*, 14 (4), pp. 463-487.
- Sitte, C. (1945) *The art of building cities: City building according to its artistic fundamentals*. New York: Reinhold.
- Travlou, P. (2007) “Mapping youth spaces in the public realm: Identity, space and social exclusion”. In: Ward Thompson, C. and Travlou, P. (eds.) *Open space: People space*. London: Taylor and Francis, pp. 71-82.
- Webb, M. (1990) *The city square*. London: Thames and Hundson.
- Whyte, W. (1980) *The social life of small urban spaces*. Washington, DC: Conservation Foundation.
- Zucker, P. (1959) *Town and square: From the Agora to the Village Green*. Cambridge, Mass; London: MIT Press.

Διαδικτυακές πηγές

- BBC (2009) *Official opening of Speakers' Corner*. Available at: http://www.bbc.co.uk/nottingham/content/articles/2008/02/22/speakers_corner_in_nottingham_feature.shtml [Last access 17/07/2015].
- Nottingham Business School-Nottingham Trent University (NBS) (2012) *Economic strategy research review*. Available at: https://www.ntu.ac.uk/nbs/document_uploads/125011.pdf [Last access 30/08/2015].
- Nottingham City Council (NCC) (2015a) *2011 census*. Available at: <http://www.nottinghaminsight.org.uk/insight/key-datasets/census-2011.aspx> [Last access 30/08/2015].
- Nottingham City Council (NCC) (2015b) *2011 Census Nottingham city-key statistics*. Available at: www.nottinghaminsight.org.uk/d/86252 [Last access 30/08/2015].

Χαράλαμπος Κυριακίδης

Σχολή Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Ηρώων Πολυτεχνείου 9, Πολυτεχνειούπολη Ζωγράφου, 15780, Αθήνα

e-mail: kyriakidisharry(AT)gmail.com

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη μεταφορά επιχειρήσεων: Συγκριτική ανάλυση της προ- και μετα-κρίσης μετακίνησης των Ελληνικών επιχειρήσεων στην Βουλγαρία.

Νίκος Καπιτσίνης

Υπ. Διδάκτορας, School of Geographical Sciences, University of Bristol, UK

Περίληψη

Το παρόν άρθρο εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο η τρέχουσα οικονομική κρίση επηρεάζει τις τάσεις κινητικότητας των επιχειρήσεων, τα ευρύτερα κίνητρα αυτής και τα στοιχεία του οικονομικού και θεσμικού πλαισίου που καθορίζουν τη μετακίνησή τους. Για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας, εφαρμόζεται συγκριτική ανάλυση των μετακινήσεων επιχειρήσεων από την Ελλάδα στη Βουλγαρία μεταξύ των περιόδων πριν και μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης του 2007. Η Ελλάδα αποτελεί αξιοσημείωτη περίπτωση για την εξέταση της επίδρασης της κρίσης σε κοινωνικο-οικονομικά φαινόμενα, καθώς η εθνική οικονομία της έχει επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από την παγκόσμια οικονομική κρίση. Αποδεικνύεται, πρώτον, ότι η κρίση επιταχύνει τη μεταφορά επιχειρήσεων από την Ελλάδα προς τη Βουλγαρία. Δεύτερον, το ποσοστό των επιχειρηματιών που μετακινούν τις εταιρίες τους στοχεύοντας στην επιβίωση της εταιρίας στη μετα-κρίσης περίοδο, αυξάνεται σε μεγάλο βαθμό σε σχέση με την προ-κρίσης περίοδο, κατά την οποία πολλοί ιδιοκτήτες εταιριών είχαν ως κύριο κίνητρο την επέκταση αγορών και τη μείωση του λειτουργικού κόστους. Τέλος, η κρίση επηρεάζει τη βαρύτητα των στοιχείων του οικονομικού και θεσμικού πλαισίου που καθορίζουν τη μεταφορά επιχειρήσεων. Οι πιο σημαντικές αλλαγές παρατηρούνται στο εργατικό κόστος και στο επίπεδο της ζήτησης, ενώ η πρόσβαση στην εξωτερική χρηματοδότηση αναδεικνύεται σε νέο σημαντικό παράγοντα.

Λέξεις κλειδιά

μετακίνηση επιχειρήσεων, παγκόσμια οικονομική κρίση, Βουλγαρία, Ελλάδα, ΜΜΕ

The effects of the economic crisis on firm mobility. A comparative analysis of pre- and post-crisis Greek firm movements to Bulgaria.

Abstract

This paper focuses on the way that the current economic crisis affects firm mobility trends, its broader incentives and the elements of the economic and institutional framework that determine firm relocation. In achieving the research objectives, a comparative analysis of firm movements from Greece to Bulgaria in the pre- and post-crisis period is employed. Greece constitutes a notable case in examining the impacts of the crisis on socio-economic phenomena, given that the Greek economy has been severely affected by the economic turmoil. Firstly, it is indicated that the crisis accelerates firm movements from Greece to Bulgaria. Secondly, the largest part of firm owners in the post-crisis period move their corporations striving for maintaining business, whereas in the pre-crisis period many entrepreneurs aimed at expanding markets and reducing operational cost. Finally, the crisis has impacted on the degree of importance of elements of the economic and institutional environment that affect firm mobility. Crucial changes are observed in respect of labour cost, level of demand whilst access to external finance emerges as a critical firm relocation factor.

Keywords

firm movements, global economic crisis, Bulgaria, Greece, SME's

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η κινητικότητα των επιχειρήσεων είναι ένα εξαιρετικά δυναμικό φαινόμενο κι επηρεάζεται από τις αλλαγές κι εξελίξεις του ευρύτερου οικονομικού και θεσμικού περιβάλλοντος, δηλαδή όλων των στοιχείων της οικονομίας και των θεσμών, που επηρεάζουν την οικονομική δραστηριότητα και που είναι συνεχώς μεταβαλλόμενα, υπό το πρίσμα ευρύτερων σημαντικών διαδικασιών, όπως η παγκοσμιοποίηση και η οικονομική κρίση. Προσφάτως, η παγκοσμιοποίηση έχει επιδράσει στη μετακίνηση εταιριών κι έχει αλλάξει την βαρύτητα των παραγόντων που την επηρεάζουν, όπως παρουσίασαν ο Maskell και Malmberg (1999). Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο η παγκόσμια οικονομική κρίση, η οποία από το 2007 έχει σημαντική επιρροή σε όλα τα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας, επηρεάζει την κινητικότητα των επιχειρήσεων. Καθίσταται αναγκαία η εξέταση της επίδρασης αυτής, καθώς παρά τις προσπάθειες των Kinkel (2012)

και Kiss (2012), που στο ερευνητικό τους επίκεντρο έθεσαν την κινητικότητα επιχειρήσεων στην Κεντρική Ευρώπη, παραμένει μερικώς ανεξερεύνητη.

Η βιβλιογραφία έχει αναδείξει διάφορα στοιχεία, που έχουν σημαντικό αντίκτυπο στις αποφάσεις των επιχειρηματιών να μετακινήσουν τις εταιρίες τους. Σύμφωνα με σχετικές έρευνες οικονομικών γεωγράφων και κοινωνιολόγων (Castells, 1996; Λαμπριανίδης, 1997), οι επιχειρηματίες μεταφέρουν τις επιχειρήσεις τους αποσκοπώντας στη μείωση του λειτουργικού και παραγωγικού κόστους, στην βελτίωση της ποιότητας των παραγόμενων προϊόντων και προσφερόμενων υπηρεσιών και στην επέκταση αγορών. Αυτές οι μετακινήσεις θεωρούνται ευκαιριακές, υπό την έννοια ότι οι ιδιοκτήτες των εταιριών προσεγγίζουν τη μετακίνηση ως ευκαιρία για υψηλότερα κέρδη. Το εργατικό κόστος, η φορολογία και το επίπεδο ανταγωνισμού έχουν αναδειχθεί σαν παράγοντες που επηρεάζουν σημαντικά την κινητικότητα των επιχειρήσεων (Hayter, 1997; Karagianni και Labrianidis, 2001).

Τα ευρήματα αυτά, όμως, αναφέρονται σε συνθήκες οικονομικής μεγέθυνσης σε μακροοικονομικό επίπεδο, και συνεπώς μπορεί να μην είναι σε θέση να εξηγήσουν το φαινόμενο υπό συνθήκες οικονομικής κρίσης. Οι συνθήκες υπό τις οποίες οι επιχειρήσεις λειτουργούν έχουν μεταβληθεί σε μεγάλο βαθμό τα τελευταία χρόνια ως συνέπεια της υφιστάμενης οικονομικής κρίσης, η οποία έχει φέρει δραματικούς μετασχηματισμούς στις τοπικές, περιφερειακές και εθνικές οικονομίες (Hadjimichalis, 2011). Ο πτωτικός ρυθμός κέρδους, η οικονομική ύφεση και η οικονομική και θεσμική αβεβαιότητα, έχουν επηρεάσει σημαντικά τις συνθήκες κάτω από τις οποίες οι επιχειρήσεις λειτουργούν.

Στο παρόν άρθρο ο συγγραφέας επιχειρηματολογεί, ότι τα κίνητρα της μετακίνησης των επιχειρήσεων και οι παράγοντες που την επηρεάζουν δεν μπορούν να θεωρηθούν δεδομένα εκ των προτέρων, στο γενικότερο πλαίσιο των σημαντικότερων μετασχηματισμών ως αποτέλεσμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Επομένως, ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι οι αλλαγές που φέρνει η κρίση μεταβάλλουν την βαρύτητα των στοιχείων του ευρύτερου οικονομικού και θεσμικού περιβάλλοντος, που επηρεάζουν την κινητικότητα των επιχειρήσεων. Επιπλέον, εκτιμάται ότι η κρίση και οι επιπτώσεις της μετατρέπουν τη μετακίνηση των εταιριών από ευκαιρία σε αναγκαιότητα, δηλαδή οι επιχειρηματίες αναγκάζονται να μετακινήσουν τις εταιρίες τους, ώστε αυτές να επιβιώσουν.

Η περίπτωση της μετακίνησης ελληνικών επιχειρήσεων στην Βουλγαρία, που έχει προσφάτως αυξηθεί (Commercial Registrar, 2015), χρησιμοποιείται για να εκπληρωθούν οι ερευνητικοί σκοποί του παρόντος άρθρου. Οι ελληνικές επενδύσεις στην Βουλγαρία ξεκίνησαν στις αρχές της δεκαετίας του 1990, όπως έχουν αναδείξει οι Karagianni και Labrianidis (2001). Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα περίπου 1.000 ελληνικές εταιρίες να

λειτουργούν στην Βουλγαρία το 2006 (Bitzenis, 2007). Στα μέσα του 2014, 3.000 ελληνικές επιχειρήσεις, κυρίως μικρομεσαίες, υπολογίζεται ότι λειτουργούσαν στην ίδια χώρα.

Η Ελλάδα αποτελεί αξιοσημείωτη περίπτωση, καθώς βρίσκεται στο επίκεντρο του πολιτικού και ακαδημαϊκού διαλόγου σχετικά με την κρίση στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), αφού αποτελεί εκείνο το κράτος-μέλος της ΕΕ που έχει επηρεαστεί περισσότερο από την κρίση και τις πολιτικές αντιμετώπισης της. Οι Ελληνικές Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις (ΜΜΕ), ιστορικά, ακόμη και σε περιόδους μακροοικονομικής μεγέθυνσης, έχουν μικρά περιθώρια κέρδους και χαμηλά επίπεδα παραγωγικότητας και δημιουργικότητας, ενώ είναι εξαρτημένες από τον τραπεζικό δανεισμό, όπως έχει εύστοχα αναδείξει ο Liargovas (1998). Όλα αυτά τα στοιχεία επιτρέπουν την εξήγηση των μεταβολών στην κινητικότητα επιχειρήσεων στα πλαίσια της οικονομικής κρίσης.

Το παρόν άρθρο εξετάζει την επίδραση της οικονομικής κρίσης του 2007 στην κινητικότητα επιχειρήσεων. Αρχικά, αναλύεται το εννοιολογικό πλαίσιο για την εξέταση της μετεγκατάστασης των εταιριών, ειδικά στα πλαίσια της οικονομικής κρίσης. Εν συνεχεία, το άρθρο αναλύει τα αποτελέσματα της επιτόπιας έρευνας. Συγκεκριμένα, ο πρώτος στόχος του άρθρου είναι η διερεύνηση του τρόπου, με τον οποίο η κρίση επηρεάζει τα ευρύτερα κίνητρα της μετακίνησης επιχειρήσεων. Επιπροσθέτως, το άρθρο επικεντρώνεται στους παράγοντες του οικονομικού και θεσμικού πλαισίου που επηρεάζουν την κινητικότητα των εταιριών, διότι η κρίση μπορεί να αλλάξει την βαρύτητά τους. Υπό αυτή την έννοια, το παρόν άρθρο συμβάλλει στον εμπειρικό και θεωρητικό διάλογο καθώς, κατά τη γνώση του συγγραφέα, είναι η πρώτη έρευνα που εξετάζει συγκριτικά τις μετακινήσεις επιχειρήσεων μίας συγκεκριμένης περίπτωσης υπό συνθήκες οικονομικής μεγέθυνσης και οικονομικής ύφεσης, ώστε να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο η κρίση επιδρά ποιοτικά στην επιχειρηματική κινητικότητα. Τέλος, αναλύεται η βαρύτητα των αποτελεσμάτων της παρούσας έρευνας τόσο στο επίπεδο της θεωρίας, όσο και στο επίπεδο της άσκησης πολιτικής.

2. ΤΟ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

Η κινητικότητα των επιχειρήσεων αποτελεί σημαντικό ερευνητικό πεδίο στην οικονομική γεωγραφία. Η μετακίνηση μίας εταιρίας συντελείται με την αλλαγή της τοποθεσίας της από μία περιοχή σε μία άλλη, όπως έχουν εξηγήσει οι Nguyen κ.ά. (2013). Σε μία σημαντική μελέτη της κινητικότητας εταιριών, η Massey (1984/1995) έχει ισχυριστεί πως είναι σύνηθες, οι επιχειρηματίες να αποφασίζουν τη μετακίνηση ενός τομέα της επιχείρησης, κυρίως της παραγωγής, με σκοπό να εκμεταλλευτούν το χαμηλότερο εργατικό κόστος στην περιφέρεια-προορισμό.

Αρχικά, υπάρχει συμφωνία μεταξύ των οικονομικών γεωγράφων σχετικά με τους παράγοντες που είναι εσωτερικοί στην επιχείρηση κι επηρεάζουν τη μετακίνησή της ή αλλιώς με τα ευρύτερα κίνητρα-σκοπούς της μετακίνησης. Η επέκταση αγορών, η βελτίωση των προϊόντων και υπηρεσιών και η μείωση του κόστους λειτουργίας, συνιστούν αυτά τα κίνητρα, όπως έχουν επιχειρηματολογήσει οι Castells (1996) και Van Dijk και Pellenbarg (2000) σε σχετικές έρευνες για τη μετακίνηση εταιριών. Σύμφωνα με τις έρευνες αυτές, η μεταφορά των επιχειρήσεων θεωρείται ευκαιρία. Αδιαμφισβήτητα, επιχειρήσεις όλων των οικονομικών κλάδων μετακινούνται δυναμικά στην περιφέρεια που μπορεί να αποδώσει τη μέγιστη κερδοφορία (Hudson, 2001; Harvey, 2006).

Η κερδοφορία μίας περιφέρειας διαμορφώνεται στη βάση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών, τα οποία είναι εξωτερικά προς την επιχείρηση κι επηρεάζουν την πιθανότητα (μετ-)εγκατάστασής της σε μία περιφέρεια. Αρχικά, οι ενδείξεις στην βιβλιογραφία σχετικά με την φορολογία είναι διφορούμενες (Buss, 2001). Ωστόσο, η φορολογία γενικά όταν είναι χαμηλή, ορθώς θεωρείται ότι προσελκύει την οικονομική δραστηριότητα σε μία περιφέρεια (Harvey, 2006; Jürgens και Krzywdzinski, 2009). Οι Leitham κ.ά. (2000) και Van Dijk και Pellenbarg (2000) έχουν εύστοχα αναδείξει τη σημασία του χαμηλού μεταφορικού κόστους, για την προσέλκυση επιχειρήσεων σε μία χωρική ενότητα. Επίσης, ο χαμηλός ανταγωνισμός (Karagianni και Labrianidis, 2001; Nguyen κ.ά., 2013) και η γεωγραφική γειτνίαση με την αρχική τοποθεσία (Λαμπριανίδης, 1997; Leitham κ.ά., 2000) αποτελούν παράγοντες που καθιστούν μία περιφέρεια ελκυστική για μία επιχείρηση. Τέλος, το μέγεθος της αγοράς και η υψηλή ζήτηση αυξάνει την συγκέντρωση εταιριών σε μία χωρική ενότητα, όπως έχουν αποδείξει οι Domanski (2003) και Holl (2004).

Φαίνεται πως τα χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού συνιστούν τον σημαντικότερο παράγοντα κινητικότητας των επιχειρήσεων (Hayter, 1997; van Dijk και Pellenbarg, 2000). Στη βάση αυτών έχουν δομηθεί οι περισσότερες προσεγγίσεις στη 'γεωγραφία των επιχειρήσεων' και η θεωρία του Νέου Διεθνούς Καταμερισμού Εργασίας, όπως διαφαίνεται στις σημαντικές ερευνητικές προσπάθειες των Massey (1984/1995) και Castells (1996). Αναμφίβολα, το υψηλό εργατικό κόστος αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για την ανάπτυξη οικονομικής δραστηριότητας σε μία περιφέρεια, καθώς μειώνει το ρυθμό κέρδους (Harvey, 2006). Το εργατικό δυναμικό με υψηλά προσόντα, προσελκύει επιχειρήσεις σε μία χωρική ενότητα, όπως εύστοχα έχει επισημάνει ο Castells (1996).

Το εννοιολογικό πλαίσιο που χρησιμοποιείται σε πολλές έρευνες κινητικότητας επιχειρήσεων υπό συνθήκες οικονομικής μεγέθυνσης χρειάζεται να επανεξεταστεί και να εμπλουτιστεί. Αρχικά, οι έρευνες αυτές αποσκοπούν στο να προβλέψουν, παρά να εξηγήσουν την κινητικότητα, ενώ πολλές φορές τα στοιχεία που επηρεάζουν τη μετακίνηση

επιχειρήσεων εξετάζονται αποκομμένα από το ευρύτερο οικονομικό και θεσμικό πλαίσιο και τους μετασχηματισμούς του (Manjón-Antolín και Arauzo-Carod, 2011; Kronenberg, 2012; Hong, 2013). Ωστόσο, τα στοιχεία αυτά βρίσκονται μέσα στο ευρύτερο οικονομικό και θεσμικό περιβάλλον και αλληλεπιδρούν με αυτό. Για τους λόγους αυτούς, αρκετοί ερευνητές έχουν προσφάτως επεξηγήσει τη μετακίνηση επιχειρήσεων συνυπολογίζοντας το ευρύτερο πλαίσιο, σε συνθήκες οικονομικής μεγέθυνσης (Maskell και Malmberg, 1999; Domanski, 2003; Kalogerisis και Labrianidis, 2008). Επομένως, ο συγγραφέας επέλεξε να ακολουθήσει την προσέγγιση αυτή, αφού οι αλλαγές που επιφέρει η κρίση καθιστούν αναγκαία την εξέταση του ευρύτερου οικονομικού και θεσμικού περιβάλλοντος.

Επιχειρείται η εφαρμογή των τριών επιπέδων ανάλυσης (δομές-θεσμοί-οικονομικές πρακτικές), όπως προτείνονται από τον Hudson (2001), προσαρμοσμένα στην διερεύνηση της κινητικότητας επιχειρήσεων. Στο κατώτερο επίπεδο, οι οικονομικές πρακτικές είναι το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ συστημικών διαδικασιών και θεσμών (Hudson, 2002). Στην παρούσα ανάλυση, οι οικονομικές πρακτικές, σχετίζονται με τις αποφάσεις των επιχειρηματιών για την αντιμετώπιση της κρίσης και τον γεωγραφικό τους αντίκτυπο. Το πλαίσιο μέσα στο οποίο η μετακίνηση επιχειρήσεων εξελίσσεται, είναι το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης της οικονομίας και της κρίσης με τους τυπικούς (Κράτος, ΕΕ) και άτυπους (νόρμες) θεσμούς, που αποτελούν το μέσο επίπεδο (Rodríguez-Pose και Storper, 2006). Η αλληλεπίδραση των τυπικών και άτυπων θεσμικών σχηματισμών επηρέασε τον γεωγραφικά διαφοροποιημένο αντίκτυπο της κρίσης. Το ανώτερο επίπεδο περιέχει τα δομικά στοιχεία της κοινωνίας και της οικονομίας τα οποία θα πρέπει να ληφθούν υπόψη στη μελέτη της κινητικότητας των εταιριών, όπως ορθώς έχει τονίσει ο Sheppard (2011). Η παρούσα κρίση και ο γεωγραφικά διαφοροποιημένος αντίκτυπός της, έχουν επηρεάσει σημαντικά τις επιχειρηματικές αποφάσεις. Δίχως αμφιβολία, σε περίοδο οικονομικής κρίσης οι επιχειρήσεις μετακινούνται από χωρικές ενότητες, όπου ο ρυθμός κέρδους μειώνεται σε περιφέρειες που εξασφαλίζουν αυξανόμενη κερδοφορία, εκμεταλλευόμενες την γεωγραφική οικονομική και θεσμική διαφοροποίηση (Hudson, 2002). Με άλλα λόγια, οι επιχειρηματίες αναζητούν χωρικές λύσεις (spatial fixes) για να αντιμετωπίσουν την κρίση, όπως έχει αναδείξει ο Harvey (2006) σε μία αξιολογη ερευνητική προσπάθεια ανάλυσης της γεωγραφίας των επιχειρήσεων.

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Τα δεδομένα στηρίζονται σε έρευνα πεδίου κατά τους μήνες Μάιο και Ιούνιο του 2014. Το δείγμα των επιχειρήσεων δεν είναι τυχαίο, καθώς δεν υπάρχει επίσημη λίστα των ελληνικών επιχειρήσεων που λειτουργούν στην Βουλγαρία. Παρόλο που ο συγγραφέας είχε στη διάθεσή του λίστα με 11.500 επιχειρήσεις από νομικό οργανισμό στην Βουλγαρία, όπως περιγράφεται στην ανάλυση, η λίστα αυτή δεν βοήθησε ουσιαστικά στην πραγματοποίηση την έρευνας. Ο λόγος είναι ότι τα στοιχεία των επιχειρήσεων στη λίστα δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα. Από το σύνολο των 11.500 επιχειρήσεων, παρατηρήθηκε το εξής φαινόμενο σχετικά με τις 10.000 από αυτές. Ανά ομάδες των 200, 6.000 είχαν τα ίδια στοιχεία επικοινωνίας, ενώ 4.000 εταιρίες δεν είχαν καθόλου στοιχεία επικοινωνίας. Οι υπόλοιπες 1.500 επιχειρήσεις δεν μπόρεσαν να εντοπιστούν, διότι κατά την επίσκεψη του συγγραφέα στις πρώτες πόλεις (Petrich, Sandanski), διαπιστώθηκε ότι οι διευθύνσεις τους, όπως αυτές ήταν δηλωμένες στη λίστα, δεν αντιστοιχούσαν σε ελληνικές επιχειρήσεις, αλλά αντίθετα σε κατοικίες. Έτσι, επιλέχθηκε η μέθοδος της ‘χιονοστιβάδας’ (snowballing) κι έγινε προσπάθεια να συμπληρωθούν όσο το δυνατόν περισσότερα ερωτηματολόγια και συνεντεύξεις, στα πλαίσια που όριζαν τα χρονικά και οικονομικά όρια της έρευνας. Υπό το πρίσμα αυτό, τα άτυπα κοινωνικά δίκτυα που δημιουργήσε ο συγγραφέας, αποδείχθηκαν κρίσιμα για την επιτυχή αποπεράτωση της επιτόπιας έρευνας.

Διενεργήθηκαν 176 ερωτηματολόγια με ιδιοκτήτες ελληνικών ΜΜΕ στην Βουλγαρία. Με βάση τους ισχυρισμούς της σχετικής βιβλιογραφίας, εκτιμάται ότι επιτεύχθηκε υψηλό ποσοστό αντιπροσωπευτικότητας. Αφενός, η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για να καταλήξει ο συγγραφέας στο τελικό δείγμα και τα χαρακτηριστικά του δείγματος είναι σαφώς καθορισμένα, κάτι που αυξάνει την αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος (Fowler, 2002). Αφετέρου, θα πρέπει να ληφθούν υπ’ όψη οι ισχυρισμοί των Bjorkman και Fan (2002) σχετικά με το ότι τα μη-τυχαία δείγματα για ΜΜΕ μπορεί να είναι πιο αντιπροσωπευτικά από τα τυχαία. Τα στοιχεία του προφίλ των επιχειρήσεων των οποίων οι ιδιοκτήτες συμμετείχαν στην έρευνα απεικονίζονται στον πίνακα 1. Τα 176 ερωτηματολόγια αναφέρονται στο σύνολο της περιόδου 1989-2014. Η περίοδος αυτή, όμως, χωρίζεται σε δύο εντελώς ξεχωριστές υπο-περιόδους, την προ-κρίσης (1989-2006) και τη μετα-κρίσης (2007-2014). Συμπληρώθηκαν 73 ερωτηματολόγια από ιδιοκτήτες ελληνικών ΜΜΕ που μετακινήθηκαν στην προ-κρίσης περίοδο και 103 από επιχειρηματίες που εγκαταστάθηκαν στην Βουλγαρία από το 2007 κι έπειτα. Οι δύο αυτές υπο-περιόδους, έχουν εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά, με αποτέλεσμα να μη μπορούν ούτε να ομαδοποιηθούν, ούτε όμως και τα στοιχεία τους να αναλυθούν ως ένα ενιαίο σύνολο. Έτσι, αφού δεν υπήρχε ένα ικανοποιητικό και κρίσιμο μέγεθος, δεν επιλέχθηκε η παραγοντική ή ταξινομική ανάλυση των στοιχείων των ερωτηματολογίων, αλλά η περιγραφική στατιστική και η συγκριτική

ανάλυση. Επιπλέον, η ποιοτική ανάλυση των στοιχείων των συνεντεύξεων βοήθησε για την αποτελεσματικότερη και ασφαλέστερη επεξήγηση των δεδομένων. Συνολικά, οι μέθοδοι ανάλυσης συνέβαλαν στην εις βάθος ποιοτική διερεύνηση της μετακίνησης των εταιριών.

Πίνακας 1. Το προφίλ των επιχειρήσεων της έρευνας

<i>Αριθμός εργαζομένων</i>	<i><9</i>	<i>10-49</i>	<i>50-249</i>
<i>%</i>	<i>52,3</i>	<i>28,4</i>	<i>19,3</i>
<i>Ετήσιος τζίρος</i>	<i><10 εκατομμύρια</i>	<i>10-50 εκατομμύρια</i>	
<i>%</i>	<i>93,75</i>	<i>6,25</i>	
<i>Υπάρχει ακόμη ενεργή επιχείρηση στην Ελλάδα</i>	<i>Ναι</i>	<i>Όχι</i>	
<i>%</i>	<i>39,1</i>	<i>60,9</i>	
<i>Η επιχείρηση στην Βουλγαρία είναι θυγατρική;</i>	<i>Ναι</i>	<i>Όχι</i>	
<i>%</i>	<i>11,9</i>	<i>88,1</i>	
<i>Περίοδος μετακίνησης</i>	<i>Προ-κρίσης</i>	<i>Μετα-κρίσης</i>	
<i>%</i>	<i>41,4</i>	<i>58,6</i>	

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Το ερωτηματολόγιο περιείχε 33 κλειστές ερωτήσεις, ομαδοποιημένες σε 4 τμήματα (προφίλ επιχείρησης, η κατάσταση προ-κρίσης στην Ελλάδα, η μετακίνηση της επιχείρησης και η νέα κατάσταση στην Βουλγαρία). Μέσω των ερωτήσεων αυτών, οι συμμετέχοντες στην έρευνα κλήθηκαν να παράσχουν στοιχεία για τον τρόπο σκέψης τους και τις πρόσφατες αποφάσεις τους. Σχετικά με τους λόγους της μετακίνησης, οι μεταβλητές πάνω στις οποίες ρωτήθηκαν οι επιχειρηματίες στο κλειστό ερωτηματολόγιο, επιλέχθηκαν στη βάση της θεωρίας και της εκτενούς βιβλιογραφικής ανασκόπησης ερευνών, σχετικών με τη μετακίνηση εταιριών σε άλλες περιπτώσεις αλλά και σε αυτήν των Ελληνικών εταιριών στην Βουλγαρία στις δεκαετίες του 1990 και του 2000 (Λαμπριανίδης, 1997; Karagianni και Labrianiadis, 2001; Bitzenis, 2007), καταβάλλοντας προσπάθεια να συμπεριληφθούν όσο το δυνατόν περισσότεροι παράγοντες, στη βάση της σημασίας τους, αλλά σε συγκεκριμένα πλαίσια ώστε τα συμπεράσματα της έρευνας να είναι όσο το δυνατόν περισσότερο ασφαλή. Για την απόφαση των επιχειρηματιών να εγκαταλείψουν την Ελλάδα χρησιμοποιήθηκαν 12 μεταβλητές, ενώ για τη μετεγκατάσταση στην Βουλγαρία 16.

Οι επιχειρηματίες, κλήθηκαν να αξιολογήσουν το ειδικό βάρος των στοιχείων, δηλαδή τη σημασία τους, ή το κατά πόσο επηρέασαν την απόφασή τους να αποχωρήσουν από την Ελλάδα και να μετεγκατασταθούν στην Βουλγαρία με τη μέθοδο Likert. Τους ζητήθηκε να βαθμολογήσουν τους παράγοντες από 1 (καθόλου σημαντικός) έως 5 (πολύ σημαντικός). Στην παραδοχή ότι η επιλογή της βέλτιστης κλίμακας είναι άμεσα συνδεδεμένη με το περιεχόμενο της έρευνας (Cox, 1980), επιλέχθηκε η κλίμακα 1-5 για τους παρακάτω λόγους. Αρχικά, δοκιμάστηκε στην πιλοτική έρευνα και αποδείχθηκε ότι συμβάλλει στην εξαγωγή ασφαλών ερευνητικών συμπερασμάτων. Δεύτερον, επιλέχθηκαν τα πέντε επίπεδα, και όχι επτά ή εννέα, έτσι ώστε να είναι όσο το δυνατόν πιο απλή και κατανοητή η βαθμολόγηση των παραγόντων, γνωρίζοντας ότι κάποιιοι συμμετέχοντες έχουν χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, χαρακτηριστικό που εμφανίζεται σε πολλούς Έλληνες επιχειρηματίες (Καλογήρου, 2008). Τέλος, η κλίμακα 1-5 είναι προτιμότερη κυρίως όταν η κλίμακα είναι μονοπολική και όχι διπολική (Spector, 1992), δηλαδή επικεντρώνεται σε έναν 'πόλο', στη συγκεκριμένη περίπτωση στη σημασία του εκάστοτε παράγοντα.

Επιπλέον, οι συμμετέχοντες στην έρευνα είχαν τη δυνατότητα να αναπτύξουν το συνολικό τους σκεπτικό σε ημι-δομημένες συνεντεύξεις με 4 ανοικτές ερωτήσεις, χωρισμένες σε 4 ομάδες (κατάσταση προ-κρίσης, κατάσταση μετα-κρίσης, μετακίνηση της επιχείρησης, η νέα κατάσταση που βιώνει ο επιχειρηματίας στην Βουλγαρία). Οι συνεντεύξεις αυτές, πραγματοποιήθηκαν με σκοπό να αποκαλύψουν, παράγοντες και καταστάσεις που δεν συμπεριλήφθηκαν στα ερωτηματολόγια, στην προσπάθεια του συγγραφέα να σχηματίσει μία συνολικότερη εικόνα του τρόπου σκέψης των επιχειρηματιών. Πράγματι, ο ρόλος του θεσμικού περιβάλλοντος αποκαλύφθηκε και περιγράφηκε με πολύ αποτελεσματικό τρόπο κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων. Συνολικά πραγματοποιήθηκαν 72 συνεντεύξεις με ιδιοκτήτες Ελληνικών ΜΜΕ στην Βουλγαρία.

Επίσης, συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν με 4 φοροτεχνικές εταιρίες στην Βουλγαρία, με 2 εμπορικά και βιομηχανικά επιμελητήρια στην Βουλγαρία και 5 στην Ελλάδα. Οι συνεντεύξεις αυτές πραγματοποιήθηκαν με στόχο να βελτιωθεί η κατανόηση του φαινομένου της επιχειρηματικής μετακίνησης και η ποιότητα της ανάλυσης. Από τη μία, οι ιδιοκτήτες των φοροτεχνικών εταιριών, πολλοί εκ των οποίων είναι Έλληνες, γνωρίζουν πολύ καλά την κατάσταση των ελληνικών ΜΜΕ στη Βουλγαρία και το σκεπτικό των ιδιοκτητών τους, καθώς έρχονται σε επαφή μαζί τους από την πρώτη στιγμή που οι επιχειρηματίες ξεκινούν την διαδικασία έναρξης εταιρίας στη Βουλγαρία, ενώ η επαφή τους συνεχίζεται καθ' όλη τη διάρκεια ζωής της επιχείρησης, διότι οι φοροτεχνικές εταιρίες φροντίζουν για την τακτοποίηση των οικονομικών και φορολογικών υποχρεώσεων των ελληνικών ΜΜΕ στη Βουλγαρία. Αυτό είναι ακόμη πιο σημαντικό, καθώς οι Έλληνες επιχειρηματίες δραστηριοποιούνται σε ξένη χώρα και δεν είναι εξοικειωμένοι με τις

συναλλαγές με το βουλγάριο κράτος. Αξίζει να σημειωθεί, ότι είναι τόσο μεγάλη η ζήτηση για έναρξη ελληνικών επιχειρήσεων στην Βουλγαρία, που οι φοροτεχνικές εταιρίες που ασχολούνται μόνο με αυτό το θέμα έχουν αυξηθεί κατακόρυφα τα τελευταία έτη, ενώ ο ανταγωνισμός μεταξύ τους είναι σκληρός και πολλές φορές αθέμιτος. Επιπλέον, οι συνεντεύξεις με τους εκπροσώπους των επιμελητηρίων έδωσαν την δυνατότητα να καταγραφούν οι οπτικές τους για το φαινόμενο αλλά και για την κατάσταση και το σκεπτικό των ιδιοκτητών των Ελληνικών ΜΜΕ. Η γνώση τους σχετικά με τις ΜΜΕ, κυρίως στην Ελλάδα, είναι μεγάλη, καθώς αυτές οι εταιρίες, επειδή είναι μικρές, έρχονται σε πολύ συχνή επαφή με τα επιμελητήρια. Τέλος, μία ακόμη συνέντευξη διενεργήθηκε με την product manager επιχειρηματικής πίστης για ΜΜΕ σε υποκατάστημα μίας εκ των 4 συστημικών τραπεζών της Ελλάδας, έτσι ώστε να κατανοηθούν οι συνθήκες χρηματοδότησης των ελληνικών ΜΜΕ, τόσο στη προ- όσο και στη μετα-κρίσης περίοδο.

4. ΑΝΑΛΥΣΗ

4.1 Η επίπτωση της κρίσης στη μετακίνηση των επιχειρήσεων

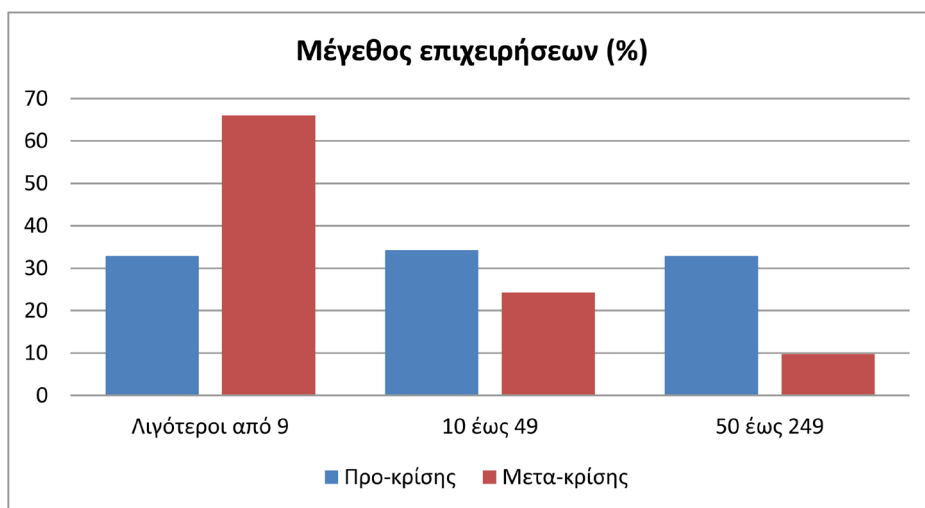
Ο αριθμός των ελληνικών εταιριών που λειτουργούν στην Βουλγαρία έχει αυξηθεί σημαντικά μετά το έτος 2007. Στα μέσα του 2014, 14.000 ελληνικές επιχειρήσεις ήταν εγγεγραμμένες στο βουλγάριο μητρώο επιχειρήσεων (Commercial Registar, 2015), από τις οποίες όμως εκτιμάται πως μόνο το 25% λειτουργεί κανονικά. Ο συγγραφέας εξασφάλισε λίστα με στοιχεία εταιριών ελληνικών συμφερόντων από την εταιρία Ciela, που εδρεύει στην Sofia τον Φεβρουάριο του 2014.

Οι επιχειρήσεις που είχαν, ανά ομάδες, τα ίδια στοιχεία επικοινωνίας είχαν εγγραφεί με την διεύθυνση της φοροτεχνικής εταιρίας τους και δεν λειτουργούσαν. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση εκπροσώπου φοροτεχνικής εταιρίας στην Sofia: ‘Ανοιξε την επιχείρηση και δεν ξαναείδαμε τον επιχειρηματία. Για κάποιο χρονικό διάστημα στέλναμε την εκκαθάριση του ΦΠΑ στην Εθνική υπηρεσία Δημοσίων Εσόδων αλλά μετά σταματήσαμε’. Έλληνες πολίτες και επιχειρηματίες κάνουν έναρξη επιχείρησης στην Βουλγαρία όχι με σκοπό, απαραίτητα, να δραστηριοποιηθούν πραγματικά, αλλά για διάφορους άλλους λόγους, κυρίως για την αποφυγή υψηλής φορολογίας μέσω π.χ. τριγωνικών συναλλαγών. Αυτό το φαινόμενο, που είχε εξελιχθεί και κατά την προ-κρίσης περίοδο, όπως έχει επισημάνει ο Bitzenis (2007), είναι καθ’ όλα νόμιμο. Ερωτηματικά γεννιούνται, όμως, για την κοινωνική νομιμοποίηση του φαινομένου αυτού, καθώς αφενός επηρεάζει αρνητικά τα κρατικά έσοδα και αφετέρου πολλές φορές δεν επιφέρει την πτώση της τιμής των προϊόντων και των υπηρεσιών.

Επομένως, ο αριθμός των ελληνικών επιχειρήσεων στην Βουλγαρία είναι αδύνατο να προσδιοριστεί επακριβώς, λόγω έλλειψης επίσημων στοιχείων, γεγονός που σχετίζεται, επίσης, και με τη μη υποχρέωση των επιχειρηματιών να εγγράφουν τις εταιρίες τους στα μητρώα των επιμελητηρίων. Ο αριθμός ποικίλει ανάλογα με την πηγή των δεδομένων. Συνυπολογίζοντας τις εκτιμήσεις των επιχειρηματιών, επιμελητηρίων και εκπροσώπων των φοροτεχνικών εταιριών, ο συγγραφέας κατέληξε στην εκτίμηση για περίπου 3.000 ενεργές ελληνικές επιχειρήσεις στην Βουλγαρία στα μέσα του 2014.

Οι περισσότερες από τις εταιρίες εντοπίστηκαν να είναι ΜΜΕ. Ενώ στην προ-κρίσης περίοδο οι επιχειρήσεις ήταν ισομερώς κατανομημένες σε σχέση με το μέγεθός τους (σχήμα 1), μεταγενέστερα του 2007 οι μικρές εταιρίες (0-9 απασχολούμενοι) αποτελούν τον κυρίαρχο τύπο ΜΜΕ. Επομένως, εμφανίζεται μία σημαντική αλλαγή σε σχέση με το μέγεθος των ελληνικών ΜΜΕ στην Βουλγαρία. Η αλλαγή αυτή ήταν αναμενόμενη, αφού οι μικρές επιχειρήσεις είναι εκείνες που έχουν πληγεί περισσότερο από την κρίση και τις πολιτικές λιτότητας, όπως έχει διαφανεί σε σχετική έρευνα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2013).

Σχήμα 1. Μέγεθος επιχειρήσεων (αριθμός εργαζομένων) του δείγματος. Σύγκριση προ- και μετα-κρίσης.

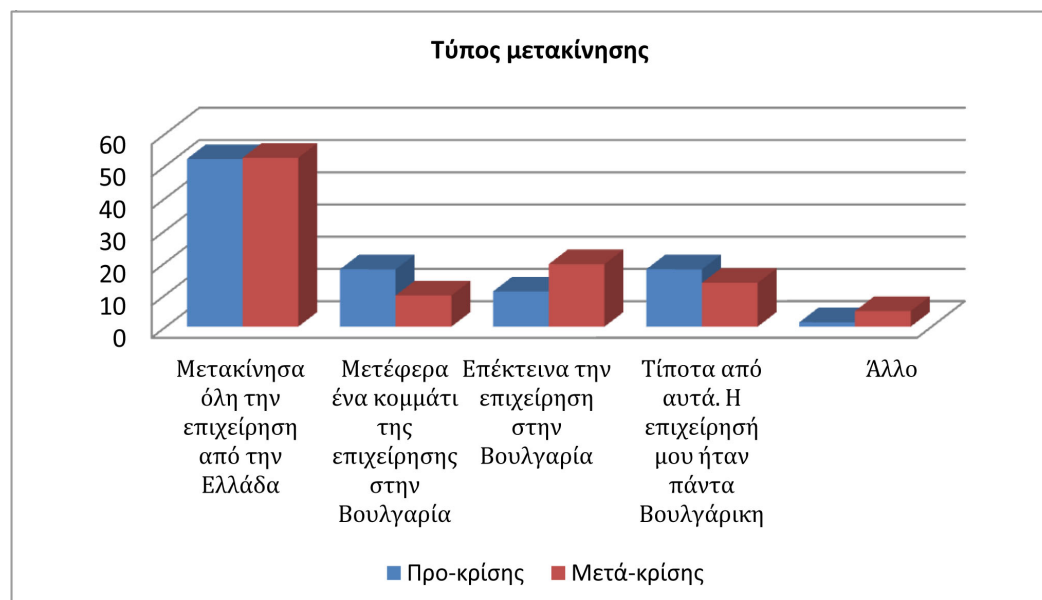

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

Κρίσιμα συμπεράσματα για τον τύπο της μετακίνησης και την αναδιάρθρωση της εσωτερικής δομής των επιχειρήσεων διαφαίνονται στο σχήμα 2. Η πλειοψηφία των επιχειρηματιών μεταφέρουν όλα τα τμήματα της εταιρίας τόσο στην προ- όσο και στη μετα-κρίσης περίοδο. Συγκεκριμένα, οι επιχειρηματίες διέκοψαν οριστικά την

δραστηριότητα της εταιρίας στην Ελλάδα και άνοιξαν καινούρια στην Βουλγαρία στον ίδιο ή διαφορετικό κλάδο. Η απόφασή τους αυτή, δικαιολογεί και τα υψηλά ποσοστά της απάντησης ‘Τίποτα από αυτά. Η επιχείρησή μου ήταν πάντα βουλγάρικη’, αφού πολλοί επιχειρηματίες θεώρησαν ότι αλλάζοντας κλάδο ή και όνομα εταιρίας δεν αποτελεί μετακίνηση, αλλά συνολική έναρξη νέας επιχείρησης. Παρόλ’ αυτά, δεν παύει να αποτελεί μεταφορά επιχειρηματικότητας από την Ελλάδα στην Βουλγαρία. Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει, επίσης, και περιπτώσεις επιχειρηματιών που άνοιξαν πρώτη φορά επιχείρηση στην Βουλγαρία. Σημαντικά μεγαλύτερο ποσοστό επιχειρηματιών μετακίνησε ένα μόνο τμήμα της επιχείρησης, κυρίως την παραγωγή, στην προ-κρίσης περίοδο με σκοπό να εκμεταλλευτεί το πολύ χαμηλό εργατικό κόστος στην Βουλγαρία. Το ποσοστό αυτό μειώνεται στην περίοδο μετά την κρίση, καθώς οι επιχειρηματίες δεν επιθυμούσαν να έχουν καμία επιχειρηματική ενασχόληση στην Ελλάδα λόγω των εξαιρετικά αντίξοων συνθηκών.

Σχήμα 2. Τύπος μετακίνησης. Σύγκριση προ- και μετα-κρίσης.

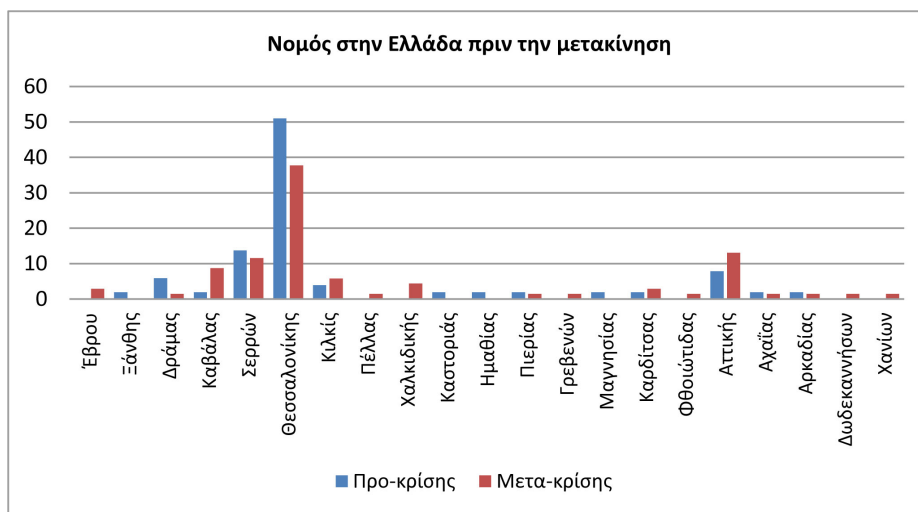

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Τέλος, στην περίοδο της οικονομικής μεγέθυνσης πολλοί ιδιοκτήτες επέκτειναν τις επιχειρήσεις τους ώστε να αυξήσουν τα μερίδια αγοράς. Το ποσοστό των επιχειρηματιών που επέκτειναν την επιχείρησή τους, αυξάνεται σημαντικά στη μετα-κρίσης περίοδο. Πρόκειται για ένα εξαιρετικά μη αναμενόμενο εύρημα της έρευνας, αφού λίγοι θα προσδοκούσαν, ότι

σε περίοδο οικονομικής κρίσης οι επιχειρηματίες θα στόχευαν σε επέκταση της εταιρίας τους. Παρόλα αυτά δεν πρόκειται για κατ' ουσίαν επέκταση. Οι περισσότεροι από αυτούς τους επιχειρηματίες διατήρησαν ανοικτή την εταιρία στην Ελλάδα, τις περισσότερες φορές αδρανής, ώστε να διευκολύνουν τις εξαγωγές προς την Ελλάδα, να πληρώσουν πιθανά χρέη που είχαν αλλά και να είναι έτοιμοι ανά πάσα στιγμή να επιστρέψουν. Τέλος, κάποιοι δεν μπορούσαν να διακόψουν τη δραστηριότητα της επιχείρησής τους και να ολοκληρώσουν τη διαδικασία της εκκαθάρισης, εξαιτίας των μεγάλων χρεών που είχαν ήδη δημιουργήσει.

Σχήμα 3: Νομός στην Ελλάδα. Σύγκριση προ- και μετα-κρίσης.

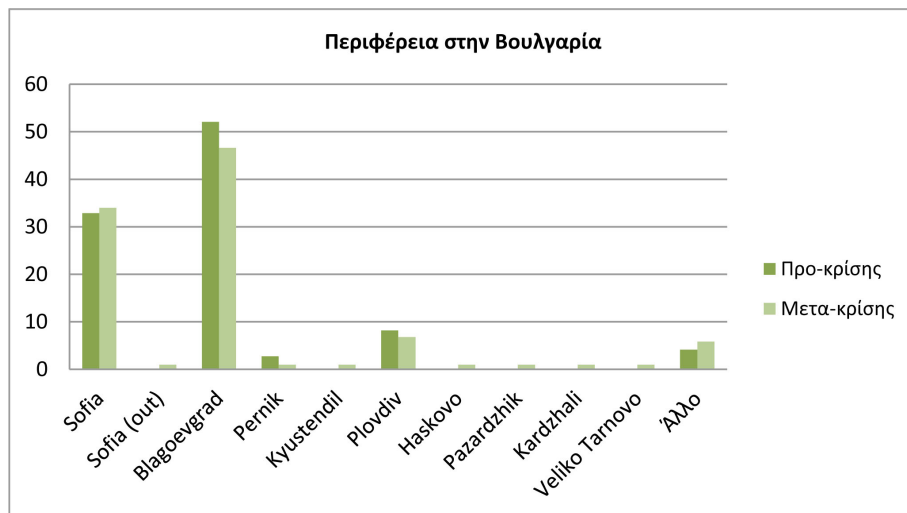

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

Σημαντικά αποτελέσματα προέκυψαν από την ανάλυση της γεωγραφικής κατανομής των εταιριών στην Ελλάδα και στην Βουλγαρία. Οι περισσότερες επιχειρήσεις στην προ-κρίσης περίοδο μετακινήθηκαν από τις ελληνικές περιφέρειες που συνορεύουν ή βρίσκονται κοντά στα σύνορα με την Βουλγαρία (78%) προς την συνοριακή περιφέρεια του Blagoevgrad (52%) και κυρίως στις πόλεις Petrich, Sandanski, Marikostinovo και Blagoevgrad (σχήματα 3 και 4). Ο σκοπός των επιχειρηματιών ήταν να εκμεταλλευτούν την γεωγραφική γειννίαση. Αντιθέτως, στη μετα-κρίσης περίοδο, αυξητικές τάσεις γνωρίζει το ποσοστό των επιχειρήσεων που μετακινούνται από την Αθήνα, η οποία ως η μητροπολιτική περιφέρεια της Ελλάδας αντιμετωπίζει τις μεγαλύτερες επιπτώσεις της κρίσης, ενώ το ποσοστό των επιχειρήσεων που ήταν εγκατεστημένες στις ελληνικές περιφέρειες που συνορεύουν ή βρίσκονται κοντά στα σύνορα με την Βουλγαρία μειώνεται (66%), αφού το φαινόμενο εξαπλώνεται σε όλη την ελληνική επικράτεια. Η πλειοψηφία

των ΜΜΕ εξακολουθεί να εγκαθίσταται στην περιφέρεια του Blagoevgrad. Επιπλέον, πολλές επιχειρήσεις μεταφέρονται στην περιφέρεια της Sofia, η οποία ως η περιφέρεια της πρωτεύουσας προσφέρει τη μεγαλύτερη αγορά και τις καλύτερες υποδομές. Συνολικά, το φαινόμενο εξελίσσεται κυρίως μεταξύ των συνοριακών περιφερειών των δύο χωρών στην προ-κρίση περίοδο, ενώ εξαπλώνεται σε πολλές περιφέρειες των δύο χωρών από το 2007 κι έπειτα.

Σχήμα 4. Περιφέρεια στην Βουλγαρία. Σύγκριση προ- και μετα-κρίσης.

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

Σημαντικά ευρήματα αναδείχθηκαν από την εξέταση των ελληνικών ΜΜΕ στην Βουλγαρία ανά οικονομικό κλάδο (πίνακας 2). Η βιομηχανία, και κυρίως η κλωστοϋφαντουργία (Karagianni και Labrianidis, 2001), υπήρξε ο κυρίαρχος κλάδος στην περίοδο πριν το 2007. Το μεγαλύτερο ποσοστό των ελληνικών βιομηχανικών εταιριών, που είχαν εγκατασταθεί στη Βουλγαρία πριν το 2007 έχει σταδιακά αποχωρήσει από τη βουλγάρικη επικράτεια προς πιο κερδοφόρες περιφέρειες στις αναπτυσσόμενες οικονομίες της Ασίας, όπως δήλωσαν οι εκπρόσωποι των επιμελητηρίων στη Βουλγαρία κι όπως έχουν ισχυριστεί οι Pickles και Smith (2011) για πολλές ευρωπαϊκές βιομηχανικές επιχειρήσεις. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, τη μείωση του ποσοστού των βιομηχανικών επιχειρήσεων στο σύνολο των ελληνικών εταιριών στη Βουλγαρία στη μετα-κρίσης περίοδο. Εν αντιθέσει, οι εταιρίες που δραστηριοποιούνται στον κλάδο του εμπορίου, των κατασκευών και των υπηρεσιών παροχής καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης έχουν αυξηθεί σημαντικά. Η

αύξηση των εταιριών του τελευταίου κλάδου μπορεί να εξηγηθεί, εν μέρει, και από την ροπή των Ελλήνων επιχειρηματιών να εκμεταλλευτούν το μεγάλο αριθμό Ελλήνων (φοιτητών και άλλων επιχειρηματιών) στη Βουλγαρία προσφέροντας τέτοιου είδους υπηρεσίες. Συγκεκριμένα, ο επιχειρηματίας Νο27 διατηρούσε συνεργείο επισκευής οχημάτων στην Χαλκιδική μέχρι το 2014, όταν αποφάσισε να δραστηριοποιηθεί στην Βουλγαρία (Petrich) στον τομέα της εστίασης, απασχολώντας 2 εργαζόμενους. Συγκεκριμένα, δήλωσε ότι ‘άνοιξα εστιατόριο εδώ αφού στην πόλη υπάρχουν πολλοί Έλληνες επιχειρηματίες’. Παρ’ όλ’ αυτά, η επιχείρηση αυτή έκλεισε μετά από 6 μήνες, διότι η ζήτηση δεν ήταν στα απαραίτητα επίπεδα, ενώ εμφανίστηκαν πολλά απρόοπτα έξοδα για την εταιρία.

Πίνακας 2. Οικονομικός κλάδος των επιχειρήσεων της έρευνας. Σύγκριση προ- και μετα-κρίσης.

Οικονομικός κλάδος	Προ-κρίσης	Μετα-κρίσης
Γεωργία, αλιεία, υλοτομία	1,37	3,88
Ορυχεία	1,37	0,00
Βιομηχανία	46,58	15,53
Κατασκευές	5,48	11,65
Χονδρικό και λιανικό εμπόριο	21,92	29,13
Μεταφορές και αποθήκευση	2,74	1,94
Πληροφορίες, επικοινωνίες και εκδόσεις	1,37	2,91
Υπηρεσίες εστίασης και παροχής καταλύματος	2,74	16,50
Real estate	1,37	0,97
Νομικές, συμβουλευτικές υπηρεσίες	2,74	5,83
Αρχιτεκτονική και επιστημονικές ερευνητικές υπηρεσίες	1,37	0,54
Εκπαίδευση	1,37	0,00
Ανθρώπινη υγεία και κοινωνικές δραστηριότητες	1,37	0,97
Άλλες υπηρεσίες	2,74	4,85
Άλλο	5,48	5,83

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

4.2. Τα ευρύτερα κίνητρα της μετακίνησης των επιχειρήσεων

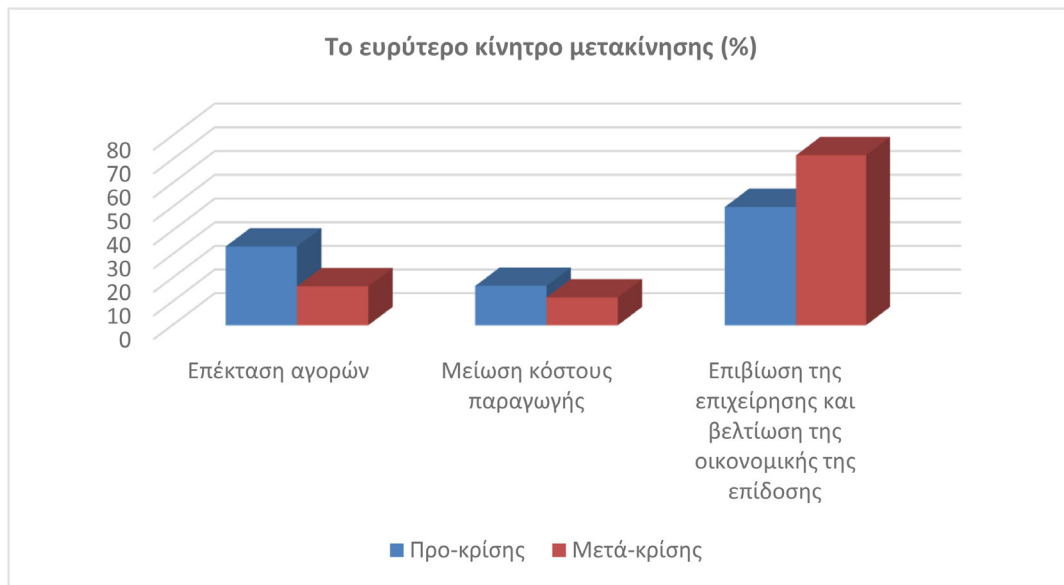
Η αύξηση των επιχειρήσεων που μετακινήθηκαν από την Ελλάδα, έρχεται σαν αποτέλεσμα της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης, προσαρμοσμένης στην ελληνική πραγματικότητα, και των πολιτικών λιτότητας που εφαρμόζονται, μέχρι και σήμερα, από τις Ελληνικές κυβερνήσεις για την αντιμετώπιση της. Οι πολιτικές αυτές βρίσκονται στα πλαίσια του

Μνημονίου, στο οποίο εισήλθε η Ελλάδα ύστερα από απόφαση της κυβέρνησης το έτος 2010. Το πρόγραμμα χρηματοδοτεί το ελληνικό κράτος με κεφάλαια από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Ο σκοπός του προγράμματος υπήρξε η διαχείριση του δημοσίου χρέους, αλλά τελικώς εστιάζει στην προστασία του ελληνικού και ευρωπαϊκού τραπεζικού τομέα, όπως έχουν εύστοχα αναδείξει οι Lavanitsas κ.ά. (2012). Το πρόγραμμα αυτό επεκτάθηκε το 2012 και δημιούργησε περαιτέρω αρνητικές συνθήκες στην ελληνική οικονομία (Karitsinis κ.ά., 2013), διογκώνοντας τις κοινωνικές ανισότητες.

Η κρίση και οι πολιτικές στα πλαίσια του προγράμματος αυτού, έχουν οδηγήσει στο κλείσιμο εκατοντάδων χιλιάδων επιχειρήσεων τόσο σε εθνικό (Υπουργείο Οικονομικών, 2015) όσο και σε περιφερειακό επίπεδο (Ανδρικοπούλου κ.ά., 2015), ενώ συνολικά επηρέασαν σημαντικά την απόφαση των επιχειρηματιών να εγκαταλείψουν την Ελλάδα. Οι πολιτικές λιτότητας εστίασαν σε αύξηση φορολογίας, περικοπές μισθών και συντάξεων, αλλά και μείωση δημοσίων επενδύσεων, έχοντας έντονα αρνητικό αντίκτυπο στην ελληνική οικονομία και κοινωνία. Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας, οι περισσότεροι επιχειρηματίες (67%) δεν θα είχαν μετακινηθεί από την Ελλάδα αν η κρίση δεν είχε ξεσπάσει. Υψηλή φορολογία, πτώση ζήτησης, υψηλά χρέη, κατάρρευση της εμπιστοσύνης και έλλειψη χρηματοδότησης κατέστησαν το ελληνικό επιχειρηματικό περιβάλλον ιδιαίτερος αφιλόξενο και ριψοκίνδυνο για τις ΜΜΕ. Ο επιχειρηματίας Νο3 έκλεισε την οικογενειακή επιχείρηση πώλησης ελαστικών στην Θεσσαλονίκη, καθώς δεν μπορούσε να λειτουργήσει με επιταγές, είχε μεγάλα χρέη και δεν είχε ικανοποιητικό επίπεδο ζήτησης. Έτσι, άνοιξε εταιρία λιανικού εμπορίου το 2012 στο Petrich, εξηγώντας πως ‘δεν υπήρχε κανένας λόγος να μεταφέρω την επιχείρησή μου αν η κρίση δεν είχε ξεσπάσει και η κυβέρνηση δεν είχε εφαρμόσει αυτές τις πολιτικές’. Οι επιχειρηματίες δεν πρόκριναν, αλλά ούτε ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν το ασφυκτικό οικονομικό και θεσμικό περιβάλλον που διαμορφώθηκε τα τελευταία χρόνια. Οι περισσότεροι συμμετέχοντες στην έρευνα (71%), δήλωσαν πως θα είχαν κλείσει την εταιρία τους σε περίπτωση μη μετακίνησής της καθώς, παρ’ όλες τις περικοπές εργατικού κόστους, εργατικού δυναμικού και γενικότερα λειτουργικού κόστους, η θέση τους παρέμενε εξαιρετικά δύσκολη. Επομένως, το ευρύτερο κίνητρο της μεγάλης πλειοψηφίας των επιχειρηματιών (72%) για τη μετακίνηση των εταιριών στη μετά-κρίσης περίοδο ήταν, αρχικά η επιβίωση κι έπειτα, η βελτίωση της οικονομικής τους επίδοσης (σχήμα 5). Ο επιχειρηματίας Νο62 μετέφερε το παραγωγικό κομμάτι της βιομηχανικής του εταιρίας, που κατασκευάζει θερμοσίφωνες από την Αττική στην Sofia το 2013, όπου απασχολεί 120 εργαζόμενους, σημείωσε πως ‘υποχρεώθηκα να μεταφέρω την εταιρία μου και να αλλάξω τον τρόπο ζωής μου για να διατηρήσω την επιχείρησή μου ανοικτή. Αργότερα σκόπευα στην βελτίωση της επίδοσής της, όπως κάθε επιχειρηματίας’. Αυτή η μεταφορά

επιχειρήσεων θεωρείται αναγκαστική, υπό την έννοια ότι οι επιχειρηματίες αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν από την Ελλάδα ώστε να αποφύγουν το κλείσιμο της εταιρίας.

Σχήμα 5. Το ευρύτερο κίνητρο μετακίνησης. Σύγκριση προ- και μετα-κρίσης.

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Από την άλλη πλευρά, το 50% των επιχειρηματιών είχε το ίδιο κίνητρο στην περίοδο πριν την κρίση. Το υψηλό αυτό ποσοστό ήταν μη αναμενόμενο καθώς οι μετακινήσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν σε περίοδο οικονομικής μεγέθυνσης σε μακροοικονομικό επίπεδο. Παρόλ' αυτά, αποδεικνύει ότι οι συνθήκες στην Ελλάδα δεν υπήρξαν ούτε τότε ευνοϊκές, ειδικά σε συγκεκριμένους τομείς. Είναι σημαντικό να επισημανθεί πως οι επιχειρηματίες δεν ρωτήθηκαν για το έτος που μετακίνησαν τις εταιρίες τους στην προ-κρίσης περίοδο. Πριν το 2007, δύο υπο-περίοδοι μπορούν να αναδειχθούν κατά τους Karagianni και Labriani (2001). Κατά την πρώτη υπο-περίοδο (1989-1997), αρκετοί επιχειρηματίες στόχευαν στην επιβίωση της επιχείρησης, κυρίως αυτοί που δραστηριοποιούνταν στο μεταποιητικό τομέα. Η απόφασή τους εντασσόταν στα πλαίσια μίας ευρύτερης στρατηγικής εσωτερικών αναδιαρθρώσεων, όπως αύξηση των επενδύσεων για βελτίωση της τεχνολογίας, συγχωνεύσεις και εξαγορές εταιριών, για αύξηση της ανταγωνιστικότητά τους σε μία περίοδο έντονου ανταγωνισμού ως συνέπεια της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης

και της απελευθέρωσης του εμπορίου. Κατά τη δεύτερη υπο-περίοδο (1998-2007) κυριάρχησε ένα κλίμα οικονομικής ευφορίας και σημειώθηκε μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας, μετά την είσοδο στην Ευρωζώνη. Αποτέλεσμα του ανωτέρου οικονομικού κλίματος, ήταν η επέκταση, κυρίως μεγάλων, επιχειρήσεων στα Βαλκάνια (Bitzenis, 2007). Πολλοί επιχειρηματίες σε εκείνη την περίοδο σκόπευαν σε επέκταση αγορών και μείωση λειτουργικού και παραγωγικού κόστους θεωρώντας τη μετακίνηση σαν ευκαιρία. Ο επιχειρηματίας Νο10, που άνοιξε το 2004 ξενοδοχειακή μονάδα στο Melnik, απασχολώντας 10 εργαζόμενους, ενώ μέχρι τότε διατηρούσε πρατήριο καυσίμων στο νομό Θεσσαλονίκης, εξήγησε πως 'ήταν δική μου επιλογή να επενδύσω στην Βουλγαρία. Το θεώρησα σαν ευκαιρία'.

4.3 Οι παράγοντες που επηρέασαν την έξοδο των ΜΜΕ από την Ελλάδα

Το ευρύτερο οικονομικό περιβάλλον στην Ελλάδα έχει επιδεινωθεί σημαντικά από το έτος 2007, έχοντας άμεση επίπτωση στα στοιχεία που επηρέασαν κυρίως την απόφαση των επιχειρηματιών να μεταφέρουν τις εταιρίες τους. Ο πίνακας 3 απεικονίζει το ειδικό βάρος, δηλαδή το Μέσο Όρο (Μ.Ο.) των τιμών της κλίμακας Likert για την κάθε μεταβλητή. Τα αποτελέσματα της έρευνας αναδεικνύουν την υψηλή φορολογία ως το πιο σημαντικό στοιχείο τόσο στην προ- όσο και στη μετα-κρίσης περίοδο. Η σοβαρή αδυναμία του ελληνικού κράτους να συλλέξει φόρους, που είναι μεγαλύτερη από τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη (Γιαννίσης, 2013), θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψη, αφού το γνώρισμα αυτό θα μπορούσε να μετριάσει τη σημασία της φορολογίας, εξαιτίας της δυνατότητας επιχειρηματιών να αποφεύγουν την πληρωμή φόρων. Επίσης, ο φορολογικός συντελεστής το 2006 ήταν υψηλότερος (29%) σε σχέση με το 2013 (26%), με μία πτώση το 2011 (20%). Παρόλ' αυτά, μία σειρά έκτακτων φόρων, όπως η ειδική εισφορά αλληλεγγύης και ο Ενιαίος Φόρος Ιδιοκτησίας Ακινήτων, καθώς και η αύξηση της προκαταβολής φόρου που εφαρμόστηκαν κατά την τελευταία πενταετία, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στις αποφάσεις για τη μετεγκατάσταση των εταιριών.

Επιπροσθέτως, τόσο πριν όσο και μετά το έτος 2007, η επιστροφή του ΦΠΑ από το κράτος Η έλλειψη ζήτησης για τα προϊόντα και τις υπηρεσίες των επιχειρήσεων ήταν ο παράγοντας που αύξησε περισσότερο το ειδικό του βάρος (40%). Αποτελούσε το έκτο πιο σημαντικό στοιχείο στην περίοδο πριν την κρίση αλλά κέρδισε τρεις θέσεις στη μετα-κρίσης περίοδο. Μέχρις στιγμής, η βιβλιογραφία έχει επικεντρωθεί στα επίπεδα ζήτησης της περιφέρειας-προορισμού (Domanski, 2003; Holl, 2004), παρά της περιφέρειας από την οποία αποχωρεί η επιχείρηση. Η τεράστια πτώση των πωλήσεων στην Ελλάδα, ήρθε ως αποτέλεσμα των μεγάλων μισθολογικών μειώσεων και της εκτόξευσης της ανεργίας από 8.7% το 2008 στο 27.5% το 2013 (Eurostat, 2015), που προκλήθηκαν από την κρίση και τις

κυβερνητικές πολιτικές λιτότητας. Κανένας επιχειρηματίας που μετακινήθηκε πριν το 2007 δεν ανέφερε την έλλειψη ζήτησης ως σημαντικό παράγοντα. Εν αντιθέσει, ο επιχειρηματίας Νο31 μετέφερε την εμπορική του εταιρία από τη Θεσσαλονίκη στο Blagoevgrad το 2012 και υπογράμμισε ότι ‘οι πωλήσεις έπεσαν κατά 50% φέρνοντας τεράστια πτώση εσόδων και ταμειακών διαθεσίμων. Αυτή η κατάσταση επηρέασε σημαντικά την απόφασή να μετακινήσω την επιχειρήσή μου’. Επιπλέον, παρόλο που κάποιοι επιχειρηματίες πουλούσαν προϊόντα με πίστωση, δεν εισέπρατταν ποτέ τα οφειλόμενα χρήματα. Αντιθέτως, οι περισσότεροι επιχειρηματίες δεν μπορούσαν να αγοράσουν πρώτες ύλες ή ενδιάμεσα προϊόντα επί πιστώσει.

Πίνακας 3: Ειδικό βάρος στοιχείων που επηρέασαν την απόφαση για αποχώρηση των επιχειρήσεων από την Ελλάδα. Σύγκριση προ- και μετα-κρίσης.

	M.O. Προ- κρίσης	T.A. Προ- κρίσης	M.O. Μετα- κρίσης	T.A. Μετα- κρίσης	Αλλαγή στην κατάταξη	Διαφορά M.O. (%)
Υψηλή φορολογία και πολύ χαμηλή επιστροφή ΦΠΑ	4,21 (1)	1,37	4,54 (1)	1,06	1 → 1 (0)	7,83
Υψηλό επίπεδο γραφειοκρατίας	4,12 (2)	1,34	4,3 (2)	1,16	2 → 2 (0)	4,36
Υψηλό εργατικό κόστος	3,58 (3)	1,50	3,22 (7)	1,54	3 → 7 (-4)	-10,05
Δύσκολη πρόσβαση στον δανεισμό/ εξωτερική χρηματοδότηση	3,24 (4)	1,64	3,86 (4)	1,39	4 → 4 (0)	19,13
Δύσκολη πρόσβαση/ακριβή ενέργεια και πρώτες ύλες	3,01 (5)	1,40	3,38 (7)	1,58	5 → 7 (-2)	12,29
Αστάθεια αγοράς και τεράστια πτώση πωλήσεων	2,96 (6)	1,63	4,13 (3)	1,22	6 → 3 (+3)	39,52
Το ελληνικό κράτος μπορούσε να κατάσχει τις τραπεζικές καταθέσεις	2,89 (7)	1,93	3,41 (5)	1,75	7 → 5 (+2)	17,99
Υψηλό επίπεδο ενοικίων	2,75 (8)	1,54	2,92 (9)	1,6	8 → 9 (-1)	6,18
Αδυναμία χρήσης μεταχρονολογημένων επιταγών	2,74 (9)	1,71	3,10 (8)	1,77	9 → 8 (+1)	13,13
Έντονος ανταγωνισμός	2,52 (10)	1,45	2,53 (11)	1,53	10 → 11 (-1)	0,39
Υψηλό μεταφορικό κόστος	2,42 (11)	1,46	2,43 (12)	1,54	11 → 12 (-1)	0,41
Το αποτέλεσμα της συμμετοχής της Ελλάδας στην Ευρωζώνη	2,26 (12)	1,50	2,81 (10)	1,72	12 → 10 (+2)	24,33

Πηγή: Ϊδια επεξεργασία

Η πρόσβαση στην εξωτερική χρηματοδότηση αναδύεται ως ένας σημαντικός παράγοντας για την αποχώρηση των εταιριών από την Ελλάδα τόσο στην προ- όσο και στη μετα-κρίσης περίοδο. Οι συνθήκες εξωτερικής χρηματοδότησης έχουν μάλλον υποτιμηθεί από τους οικονομικούς γεωγράφους σχετικά με την επίδρασή τους στην απόφαση των επιχειρηματιών να αποχωρήσουν από μία χωρική ενότητα. Κάποιες έρευνες έχουν εστιάσει στον τρόπο με τον οποίο η πρόσβαση στην εξωτερική χρηματοδότηση προσελκύει επιχειρήσεις σε μία περιφέρεια (Klagge και Martin, 2005; Dunford κ.ά., 2013). Αναμφισβήτητα, οι ελληνικές ΜΜΕ είναι ιστορικά εξαρτημένες από την εξωτερική χρηματοδότηση, έχοντας όμως, δύσκολη πρόσβαση στον τραπεζικό δανεισμό (Liargovas, 1998). Τα δεδομένα αυτά εξηγούν το γεγονός ότι η πρόσβαση στην εξωτερική χρηματοδότηση, ήταν ο τέταρτος πιο σημαντικός παράγοντας υπό συνθήκες οικονομικής μεγέθυνσης.

Το ειδικό βάρος των συνθηκών εξωτερικής χρηματοδότησης για την απόφαση των επιχειρηματιών να αποχωρήσουν από την Ελλάδα αυξήθηκε κατά 20% στην περίοδο της οικονομικής κρίσης. Ο τραπεζικός δανεισμός προς τις ΜΜΕ αυξήθηκε σημαντικά μετά το 2000, διότι από τη μία πλευρά τα επιτόκια μειώθηκαν σημαντικά, λόγω της αύξησης του ανταγωνισμού, που ήταν συνέπεια της ένταξης της Ελλάδας στην Ευρωζώνη. Από την άλλη πλευρά, οι τράπεζες ενίσχυσαν το δανεισμό προς τις ΜΜΕ, μη γνωρίζοντας αν αυτές είναι σε θέση να αποπληρώσουν τα δάνεια και τα τοκοχρεολύσια. Αυτός ήταν ένας τύπος δανεισμού υψηλού κινδύνου (subprime) κι επηρέασε σημαντικά τον αντίκτυπο της κρίσης στις ΜΜΕ. 'Ο τραπεζικός δανεισμός προς τις ΜΜΕ ήταν με κάποια έννοια ασύδοτος στις αρχές της δεκαετίας του 2000' (product manager επιχειρηματικής πίστης ελληνικής τράπεζας). Ωστόσο, από το έτος 2007 η τραπεζική ρευστότητα έχει μειωθεί σημαντικά και η εξωτερική χρηματοδότηση έχει καταστεί σχεδόν ανέφικτη για τις ελληνικές ΜΜΕ (Drakos, 2013). Επομένως, η βαρύτητα της εξωτερικής χρηματοδότησης βρέθηκε ιδιαίτερος αυξημένη για τις μετα-κρίσης μετακινήσεις.

Φαίνεται, τόσο από τις απαντήσεις των επιχειρηματιών στις συνεντεύξεις όσο και από την περιγραφική στατιστική των στοιχείων των ερωτηματολογίων, ότι στην Ελλάδα υπήρχε ένα εξαιρετικά αρνητικό οικονομικό και θεσμικό κλίμα στη μετα-κρίσης περίοδο, που οδήγησε τους επιχειρηματίες στην έξοδο από την ελληνική αγορά. Οι κυριότεροι παράγοντες που συνοψίζουν το κλίμα αυτό είναι η υψηλή φορολογία, δυσκολίες στην επιστροφή ΦΠΑ, υψηλή γραφειοκρατία, έλλειψη ζήτησης και δύσκολη πρόσβαση στην εξωτερική χρηματοδότηση. Εκτός από το ότι αυτοί οι παράγοντες έρχονται στις 4 πρώτες θέσεις του πίνακα 3 σχετικά με το Μ.Ο. των τιμών της κλίμακα Likert, αυτοί συγκεντρώνουν και τις χαμηλότερες τιμές Τυπικής Απόκλισης (Τ.Α.), που σημαίνει ότι οι περισσότεροι

συμμετέχοντες στην έρευνα, χωρίς μεγάλες αποκλίσεις και με μικρή διακύμανση, θεωρούσαν τους παράγοντες αυτούς ως τους πιο σημαντικούς.

Η έρευνα ανέδειξε, επίσης, ότι οι τυπικοί και άτυποι θεσμοί επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από την κρίση και είχαν σημαντικό αντίκτυπο στην απόφαση των επιχειρηματιών να εγκαταλείψουν την Ελλάδα. Η αβεβαιότητα, η προστασία αλλά μη στήριξη των περισσότερων ΜΜΕ από το κράτος, αλλά και το υψηλό επίπεδο γραφειοκρατίας ήταν τα πιο σημαντικά θεσμικά στοιχεία που επηρέασαν την έξοδο των ΜΜΕ στην προ-κρίσης περίοδο. Ο επιχειρηματίας Νο21 που μετέφερε ολόκληρη την εμπορική του εταιρία από τις Σέρρες στο Marikostinovo το 2007, διατηρώντας το ίδιο επίπεδο εργαζομένων (10), επιβεβαίωσε αυτούς τους ισχυρισμούς, δηλώνοντας πως 'το Κράτος δεν στήριξε ποτέ την επιχείρησή μου στο επιθυμητό επίπεδο'. Ωστόσο, από το 2007 το καθεστώς προστασίας των ΜΜΕ από το κράτος διακόπηκε, η εμπιστοσύνη των επιχειρηματιών προς το κράτος κατέρρευσε, ενώ η γραφειοκρατία παρέμεινε υψηλή, όπως υποστήριξαν οι συμμετέχοντες στην έρευνα. Επιπλέον, η νομική αστάθεια και πολυπλοκότητα, στοιχεία που χαρακτήριζαν, ιστορικά, το ελληνικό θεσμικό περιβάλλον (Βαλυράκης, 2008), αυξήθηκαν. Ο επιχειρηματίας Νο8 (Petrich) δήλωσε πως 'πάνω από 800 μικρά και μεγάλα φορολογικά νομοσχέδια έχουν περάσει τα τελευταία χρόνια. Επιπλέον, το κράτος ούτε στήριξε ούτε προστάτεψε την επιχείρησή μου. Ήταν απλά απόν'.

Σχετικά με τους άτυπους θεσμούς, πολλές συναλλαγές στην περίοδο της οικονομικής μεγέθυνσης πραγματοποιούνταν με τραπεζικές επιταγές. Η διαδικασία αυτή είχε βασιστεί στην εμπιστοσύνη μεταξύ των οικονομικών φορέων (επιχειρήσεων, πελατών). Παρόλα αυτά, από το 2007 και μετά, η εμπιστοσύνη αυτή κατέρρευσε μέσα στο γενικό πλαίσιο της οικονομικής κρίσης κι επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τις επιχειρηματικές αποφάσεις. Ο επιχειρηματίας Νο35 έκλεισε τη μεταποιητική του επιχείρηση στην Αττική το 2008, επειδή δεν μπορούσε να χρησιμοποιήσει τις μεταχρονολογημένες επιταγές και άνοιξε νέα εταιρία στο Blagoevgrad, η οποία απασχολεί 90 άτομα. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι '*η αδυναμία να χρησιμοποιήσω τις μεταχρονολογημένες επιταγές κατέληξε σε απλήρωτες συναλλαγές και μεγαλύτερη πτώση των ταμειακών διαθεσίμων. Αυτό ήταν ένα σημαντικό στοιχείο για την απόφαση μεταφοράς*'.

4.4 Τα στοιχεία που προσέλκυαν τις ΜΜΕ στην Βουλγαρία

Οι Έλληνες επιχειρηματίες προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν τη γεωγραφική οικονομική και θεσμική διαφοροποίηση μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας στην προ- και μετα-κρίσης περίοδο, κυρίως στην δεύτερη. Πράγματι, η βουλγαρική οικονομία έχει επηρεαστεί σε πολύ μικρότερο βαθμό από την κρίση, ενώ η κυβέρνηση δεν έχει υιοθετήσει τόσο σκληρά μέτρα λιτότητας σε σχέση με την Ελλάδα, όπως συμπεραίνεται από την έρευνα του Petkov (2014).

Το ευρύτερο βουλγάρικο οικονομικό και θεσμικό περιβάλλον, φαινόταν να δημιουργεί συνθήκες για μεγαλύτερη μείωση του λειτουργικού κόστους. Ο πίνακας 4 απεικονίζει τα στοιχεία που επηρέασαν την απόφασή των επιχειρηματιών να μετεγκατασταθούν στην Βουλγαρία.

Πίνακας 4. Ειδικό βάρος στοιχείων που προσέλκυσαν επιχειρήσεις στην Βουλγαρία. Σύγκριση προ- και μετα-κρίσης.

	Μ.Ο. Προ- κρίσης	Τ.Α. Προ- κρίσης	Μ.Ο. Μετα- κρίσης	Τ.Α. Μετα- κρίσης	Αλλαγή στην κατάταξη	Διαφορά Μ.Ο. (%)
Χαμηλή φορολογία και υψηλή επιστροφή ΦΠΑ	4,62 (1)	0,83	4,52 (2)	1,09	1→2 (-1)	-2,16
Γειτνίαση με την Ελλάδα	4,34 (2)	1,04	4,57 (1)	1	2→1 (+1)	5,30
Χαμηλό εργατικό κόστος	4,16 (3)	1,24	3,71 (4)	1,44	3→4 (-1)	-10,82
Χαμηλό επίπεδο γραφειοκρατίας	3,49 (4)	1,51	3,94 (3)	1,4	4→3 (+1)	12,89
Σταθερή αγορά και οικονομικό πλαίσιο	3,08 (5)	1,56	3,42 (7)	1,49	5→7 (-2)	11,04
Το βουλγάρικο κράτος δεν είχε πολλές οικονομικές απαιτήσεις	3,05 (6)	1,66	3,50 (6)	1,63	6→6 (0)	14,75
Εύκολη πρόσβαση/φθηνή ενέργεια και πρώτες ύλες	2,86 (7)	1,46	3,53 (5)	1,55	7→5 (+2)	23,43
Χαμηλό επίπεδο ενοικίων	2,78 (8)	1,52	3,27 (9)	1,57	8→9 (-1)	17,63
Χαμηλό μεταφορικό κόστος	2,75 (9)	1,50	3,15 (10)	1,61	9→10 (-1)	14,55
Εύκολη πρόσβαση στον δανεισμό/ εξωτερική χρηματοδότηση	2,53 (10)	1,51	2,22 (16)	1,42	10→16 (-6)	-12,25
Χαμηλό επίπεδο ανταγωνισμού	2,53 (11)	1,61	3,27 (8)	1,57	11→8 (+3)	29,25
Παρουσία άλλων ελληνικών επιχειρήσεων στην Βουλγαρία	2,34 (12)	1,41	2,63 (13)	1,63	12→13 (-1)	12,39
Ισχυροί δεσμοί μεταξύ ιδιωτικών ελληνικών και βουλγάρικων επιχειρήσεων	2,32 (13)	1,34	2,79 (11)	1,57	13→11 (+2)	20,26
Μέγεθος της βουλγάρικης αγοράς	2,22 (14)	1,20	2,63 (12)	1,45	14→12 (+2)	18,47
Το γεγονός ότι η Βουλγαρία δεν είναι μέλος της Ευρωζώνης	2,17 (15)	1,57	2,50 (14)	1,69	15→14 (+1)	15,21
Πολιτισμικοί δεσμοί Ελλάδας-Βουλγαρίας	2,13 (16)	1,34	2,43 (15)	1,52	16→15 (+1)	14,08

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

Η χαμηλή φορολογία (ο φορολογικός συντελεστής είναι 10%, ο χαμηλότερος στην ΕΕ28) και η υψηλή και γρήγορη επιστροφή του ΦΠΑ, η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη με την χαμηλή γραφειοκρατία, η γεωγραφική γειτνίαση και το χαμηλό εργατικό κόστος αναδεικνύονται ως οι πιο σημαντικοί παράγοντες που προσέλκυσαν τις ελληνικές ΜΜΕ και στις δύο περιόδους. Το εργατικό κόστος, ωστόσο, έχασε 10% από το ειδικό του βάρος (η δεύτερη μεγαλύτερη πτώση), αφού η διαφορά του κατώτατου μισθού μεταξύ των δύο χωρών ήταν 1:12 το 1995, αλλά μειώθηκε σε 1:4 το 2012 (Eurostat, 2015). Συμπερασματικά, το βουλγάρικο οικονομικό πλαίσιο γνώρισε λιγότερους μετασχηματισμούς συγκριτικά με το αντίστοιχο ελληνικό.

Παρόλα αυτά, το ειδικό βάρος κάποιων στοιχείων μεταβλήθηκε, με την πρόσβαση στην εξωτερική χρηματοδότηση να γνωρίζει τη μεγαλύτερη μείωση (-12%). Αυτή η εξέλιξη θα μπορούσε να εξηγηθεί, πρώτον, από το γεγονός ότι οι ανάγκες των ΜΜΕ για εξωτερική χρηματοδότηση μειώθηκαν αισθητά στην Βουλγαρία ως αποτέλεσμα της πτώσης του λειτουργικού κόστους. Συγκεκριμένα, το κόστος λειτουργίας των επιχειρήσεων συρρικνώθηκε κατά μέσο όρο έως και 40% στην προ-κρίσης περίοδο, σύμφωνα με τις απαντήσεις των ερωτηθέντων. Ωστόσο, στην περίοδο μετά την κρίση, αυτό μειώθηκε κατά 60%, καθώς το ελληνικό περιβάλλον είχε εξελιχθεί ήδη σε πολύ πιο κοστοβόρο. ‘Δεν χρειάζομαι εξωτερική χρηματοδότηση αφού τα κόστη έχουν μειωθεί σημαντικά και τα κέρδη έχουν αυξηθεί’ δήλωσε ο επιχειρηματίας Νο28, που μετέφερε τη μεταποιητική του επιχείρηση από την Αττική, όπου απασχολούσε 25 εργαζόμενους, στο Sandanski, όπου εργάζονται 10 άτομα, το 2009, μειώνοντας το λειτουργικό κόστος κατά 60% και βελτιώνοντας σημαντικά την απόδοση της εταιρίας του. Δευτερευόντως, μία πιθανή αλλαγή της νοοτροπίας των Ελλήνων επιχειρηματιών προς μικρότερη εξάρτηση από την εξωτερική χρηματοδότηση σαν ένα δίδαγμα από την κρίση μπορεί να έπαιξε σημαντικό ρόλο στη μείωση της βαρύτητας του παράγοντα αυτού.

Αντιθέτως, το χαμηλό ενεργειακό κόστος και η εύκολη πρόσβαση σε πρώτες ύλες αύξησαν το ειδικό τους βάρος σχετικά με την απόφαση των επιχειρηματιών να μεταφέρουν την εταιρία στην Βουλγαρία. Η αύξηση της διαφοράς των τιμών μεταξύ των δύο χωρών, λόγω της αύξησης του ενεργειακού κόστους στην Ελλάδα, δικαιολογεί την εξέλιξη αυτή. Ο επιχειρηματίας Νο38 διατηρούσε εταιρία μεταποίησης ξυλείας στην Αττική μέχρι το 2012 οπότε και αποφάσισε να τη μεταφέρει στο Krubnik, απασχολώντας 17 εργαζόμενους, ακριβώς λόγω του τομέα δραστηριότητας της επιχείρησης. Συγκεκριμένα, δήλωσε πως ‘αποφάσισα να μεταφέρω την επιχείρησή μου στην Βουλγαρία λόγω, μεταξύ άλλων, της υψηλής διαθεσιμότητας και χαμηλής τιμής των πρώτων υλών’.

Οι μετασχηματισμοί στο βουλγάρικο θεσμικό πλαίσιο δεν υπήρξαν τόσο σημαντικοί τα τελευταία χρόνια. Το σύνολο των τυπικών θεσμών συγκεντρώνει στοιχεία που επηρέασαν

τόσο θετικά όσο και αρνητικά την απόφαση των επιχειρηματιών να μετεγκαταστήσουν την επιχείρησή τους στην Βουλγαρία. Εξίσου, στοιχεία των άτυπων θεσμικών μορφών είχαν θετική και αρνητική επίδραση στην είσοδο των ΜΜΕ στην βουλγάρικη αγορά.

Σχετικά με τους τυπικούς θεσμούς, η μεγαλύτερη αλλαγή έλαβε χώρα κατά την ένταξη της Βουλγαρίας στην ΕΕ το 2007, επιφέροντας το ολοκληρωτικό άνοιγμα των συνόρων μεταξύ των δύο κρατών και την συνολική κατάργηση των δασμών κι εμπορικών περιορισμών των οποίων η σταδιακή μείωση είχε ξεκινήσει από το 1993, όταν η Βουλγαρία είχε υπογράψει συμφωνία για το εμπόριο και ζητήματα σχετικά με το εμπόριο με τις τότε χώρες της ΕΕ, που στόχευε στην δημιουργία ζώνης ελεύθερου εμπορίου μεταξύ της ΕΕ και της Βουλγαρίας. Αυτή η απελευθέρωση του εμπορίου επιτεύχθηκε συνολικά την 1η Ιανουαρίου 2007, όταν η Βουλγαρία έγινε επίσημα μέλος της ΕΕ. Υπό αυτή την έννοια, αυτός ο θεσμικός μετασχηματισμός απελευθέρωσε την είσοδο των ελληνικών επιχειρήσεων στην βουλγάρικη αγορά. Αυτό αποτυπώνεται στο γεγονός ότι η ένταξη της Βουλγαρίας στην ΕΕ ήταν κρίσιμο στοιχείο για την απόφαση του 71% των ερωτηθέντων, επιβεβαιώνοντας πρόσφατες σχετικές έρευνες (Hudson, 2002; Jürgens και Krzywdzinski, 2009) που ανέδειξαν την θετική επίδραση της ΕΕ στην επιχειρηματική κινητικότητα.

Επιπλέον, η εμπιστοσύνη των επιχειρηματιών στο κράτος προσέκλυσε τις ελληνικές ΜΜΕ και στις δύο περιόδους. Χαρακτηριστικά, ο επιχειρηματίας Νο68 που μετέφερε ένα τμήμα της μεταποιητικής εταιρίας του στο Pernik το 2005 ανέφερε πως ‘οι φορολογικές αρχές δεν με αντιμετώπιζον σαν κλέφτη’. Το βουλγάρικο κράτος εμφάνισε υψηλό επίπεδο ελαστικότητας και παρείχε στους επιχειρηματίες σύστημα ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, χαμηλό επίπεδο γραφειοκρατίας και συνολικά εύκολες και γρήγορες συναλλαγές. Αυτά ήταν στοιχεία που βρέθηκαν να έχουν θετικό αντίκτυπο στην απόφαση των επιχειρηματιών να εγκαταστήσουν τις εταιρίες τους στην Βουλγαρία. Τα αποτελέσματα αυτά έρχονται σε αντίθεση με τα ευρήματα του Bitzenis (2007) που έχει αναδείξει την γραφειοκρατία ως εμπόδιο για την είσοδο ελληνικών επιχειρήσεων στην Βουλγαρία. Αποτυπώθηκε, επίσης, πως οι επιχειρηματίες εκτιμούν ιδιαίτερω τη μεταχείρισή τους από το βουλγάρικο κράτος. Συγκεκριμένα, ο επιχειρηματίας Νο8 ανέφερε πως ‘το γεγονός ότι το βουλγάρικο κράτος δείχνει σεβασμό απέναντί μου ήταν από τα στοιχεία που επηρέασαν σημαντικά την απόφασή μου να μεταφέρω την εταιρία στο Petrich το 2011’.

Ωστόσο, η διαφθορά έχει αποτελέσει ένα πολύ αρνητικό στοιχείο της βουλγάρικης κοινωνίας και οικονομίας στη προ- και μετα-κρίσης περίοδο, όπως αναδεικνύουν στοιχεία της Transparency International (2014). Οι ερωτηθέντες απέδειξαν πως το στοιχείο αυτό ήταν αποτρεπτικό στην απόφασή τους να λειτουργήσουν στην βουλγάρικη αγορά. Το υψηλό επίπεδο διαφθοράς αναδεικνύεται ως ένας ανασταλτικός παράγοντας, όχι όμως με το προσδοκώμενο επίπεδο ειδικού βάρους. ‘Η διαφθορά είναι ένα σημαντικό πρόβλημα

κι εμπόδιο. Παρ' όλα αυτά την δικαιολογώ, αφού ο κόσμος δεν μπορεί να επιβιώσει με €200' τόνισε ο επιχειρηματίας Νο46, που διατηρούσε βιομηχανική επιχείρηση παραγωγής συσκευασιών στην Αττική, μέχρι το 2011, οπότε και άνοιξε εταιρία χονδρικού και λιανικού εμπορίου στη Sofia, απασχολώντας έναν εργαζόμενο. Είναι σημαντικό να σημειωθεί, ότι οι επιχειρηματίες μετέφεραν τις επιχειρήσεις τους παρόλο που γνώριζαν το υψηλό επίπεδο διαφθοράς πριν την λήψη της απόφασης για μετεγκατάσταση της εταιρίας. Αυτό οφείλεται, πρώτον, στην εμπειρία τους σε σχέση με ανάλογες περιπτώσεις από την Ελλάδα (Βαλυράκης, 2008) και δεύτερον, στο ότι επιθυμούσαν να αποφύγουν το δυσμενές περιβάλλον στην Ελλάδα με κάθε κόστος.

Αναφορικά με τους άτυπους θεσμούς, θετικά και αρνητικά στοιχεία εντοπίστηκαν, επίσης, τόσο στην περίοδο προ κρίσης όσο και μετά το 2007. Κατά την πρώτη περίοδο οι Έλληνες επιχειρηματίες αμφισβητούσαν σε μεγάλο βαθμό τα προσόντα των εργαζομένων στην Βουλγαρία, παρ' όλο που είχαν εντοπίσει ένα περιβάλλον επιχειρηματικής ασφάλειας. 'Δεν είχα καμία εμπιστοσύνη στους εργαζόμενους στην Βουλγαρία. Τα προσόντα τους αποτέλεσαν ανασταλτικό παράγοντα για την απόφαση μετεγκατάστασης στην Βουλγαρία' εξήγησε ο επιχειρηματίας Νο44, που μετέφερε το εργαστήριο ζαχαροπλαστικής από την Ημαθία στο Blagoevgrad το 2003, απασχολώντας 40 άτομα. Ωστόσο, το συνολικό περιβάλλον και η νοοτροπία των Βούλγαρων διαδραμάτισαν θετικό ρόλο. 'Στην Βουλγαρία η συμπεριφορά των ανθρώπων με έκανε να νιώθω ασφαλής και σταθερός σαν επιχειρηματίας' όπως ισχυρίστηκε ο επιχειρηματίας Νο10 που άνοιξε ξενοδοχειακή μονάδα το 2004 στο Melnik σε μία απόφαση δικαίωσης γι' αυτόν, διότι η εταιρία του έχει ικανοποιητική απόδοση στην Βουλγαρία. Τα στοιχεία αυτά εντοπίστηκαν και στους επιχειρηματίες που μετακίνησαν τις εταιρίες τους στη μετά-κρίσης περίοδο. Επιπλέον, οι επιχειρηματίες αυτοί φανέρωσαν κάποιους άλλους παράγοντες, όπως την εμπιστοσύνη μεταξύ των κοινωνικών εταίρων που βοήθησε στην προσέλκυση των ελληνικών ΜΜΕ και την αναγκαιότητα για πρόσληψη Βούλγαρων εργαζομένων, που είχε αρνητικό πρόσημο για την απόφαση μετακίνησης των ΜΜΕ. Ειδικότερα, ο επιχειρηματίας Νο3, που δραστηριοποιείται στον τομέα του λιανικού εμπορίου στο Petrich από το 2012 απασχολεί έναν εργαζόμενο που είναι Βούλγαρος, τονίζοντας ότι 'αν δεν είχα προσλάβει Βούλγαρο εργαζόμενο δεν θα είχα καθόλου πελάτες'. Ωστόσο, η εμπιστοσύνη μεταξύ των κοινωνικών εταίρων στην Βουλγαρία φαίνεται μεγαλύτερη σε σύγκριση με την Ελλάδα, διότι 'υπάρχει σιγουριά ότι θα με πληρώσουν οι πελάτες μου' (επιχειρηματίας Νο31, Blagoevgrad).

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα συμπεράσματα του παρόντος άρθρου είναι σε θέση να συνεισφέρουν στην θεωρία και άσκηση πολιτικής, αναδεικνύοντας τις αναδυόμενες αλλαγές στο πεδίο της μετακίνησης των εταιριών. Καταρχάς, ενισχύεται το επιχείρημα του Harvey (2006) ότι η κρίση επηρεάζει σημαντικά την κινητικότητα των επιχειρήσεων. Επίσης, επιβεβαιώνονται πρόσφατες ενδείξεις (Hudson, 2002; Jürgens και Krzywdzinski, 2009) σχετικά με την σημαντική θετική επίδραση της ευρωπαϊκής οικονομικής ολοκλήρωσης στη μετακίνηση εταιριών.

Η συγκριτική ανάλυση των μετακινήσεων ΜΜΕ, μεταξύ της προ- και μετα-κρίσης περιόδου, φανερώνει τον τρόπο με τον οποίο η οικονομική κρίση επιδρά στην κινητικότητα των επιχειρήσεων. Πρώτον, προκύπτει ότι τα ευρύτερα κίνητρα της επιχειρηματικής μετεγκατάστασης αλλάζουν υπό το πρίσμα της κρίσης. Η μετακίνηση των εταιριών μετατρέπεται από ευκαιριακή σε αναγκαστική, ώστε να αποφευχθεί το κλείσιμο της επιχείρησης μέσα σε ένα εξαιρετικά δυσμενές θεσμικό και οικονομικό κλίμα, όπως αυτό της Ελλάδας. Το εύρημα αυτό είναι εξέχουσας σημασίας, καθώς σε περίοδο οικονομικής ανάπτυξης, όπως αυτή από το 1989 έως το 2007, πολλοί επιχειρηματίες μετακινούσαν τις ΜΜΕ αναζητώντας μια ευκαιρία για επέκταση αγορών με την είσοδο σε νέες, και για μείωση του λειτουργικού κόστους. Ωστόσο, σε περίοδο οικονομικής κρίσης, από το 2007 κι έπειτα, οι πιο πολλοί επιχειρηματίες ουσιαστικά ωθούνται στο να μεταφέρουν τις ΜΜΕ ώστε να τις κρατήσουν σε λειτουργία, λόγω του εξαιρετικά αρνητικού οικονομικού και θεσμικού περιβάλλοντος στην Ελλάδα.

Στο πλαίσιο αυτό, κατά δεύτερον, αναδεικνύονται σημαντικές αλλαγές σε ό,τι αφορά στη βαρύτητα των στοιχείων του οικονομικού και θεσμικού περιβάλλοντος, που επηρεάζουν τη μετεγκατάσταση των εταιριών. Σε μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας, τα στοιχεία αυτά θεωρούνται δεδομένα ενώ εξετάζονται αποκομμένα από το ευρύτερο οικονομικό και θεσμικό πλαίσιο και τις μεταβολές του. Ωστόσο, αποδεικνύεται πως τα στοιχεία αυτά δεν μπορούν να θεωρηθούν δεδομένα εκ των προτέρων σε περίοδο οικονομικής κρίσης, καθώς αυτή επιφέρει σημαντικές μεταβολές των συνθηκών υπό τις οποίες λειτουργούν οι επιχειρήσεις. Σχετικά με την φυγή των εταιριών από την Ελλάδα, ξεχωρίζουν η πτώση του ειδικού βάρους του εργατικού κόστους και η αύξηση της βαρύτητας της έλλειψης ζήτησης αλλά και της πρόσβασης στην εξωτερική χρηματοδότηση, η οποία αναδύεται ως παράγοντας που επιδρά σημαντικά στην αποχώρηση των επιχειρήσεων. Το επίπεδο των τυπικών και άτυπων θεσμών, όπως η εμπιστοσύνη ανάμεσα στους οικονομικούς εταίρους και η νομική πολυπλοκότητα, επιδεινώθηκε στην Ελλάδα στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης κι επηρέασε σε μεγαλύτερο βαθμό την φυγή των εταιριών, σε σχέση με την περίοδο πριν το 2007. Όσο αφορά στην προσέλκυση εταιριών στην Βουλγαρία, η βαρύτητα των

φτηνών πρώτων υλών αυξήθηκε, ενώ του εργατικού κόστους και της πρόσβασης στην εξωτερική χρηματοδότηση μειώθηκε.

Κρίσιμα συμπεράσματα εξαγονται και στο πεδίο των πολιτικών. Από τα ευρήματα της παρούσας εργασίας προκύπτει η λανθασμένη προσήλωση των ελληνικών κυβερνήσεων στη μείωση του εργατικού κόστους, όπως έχουν ισχυριστεί κι άλλες πρόσφατες έρευνες (Αργείτης, 2011; Βαϊτσος, 2011; Τσακαλώτος, 2011). Οι περισσότερες πολιτικές που εφαρμόστηκαν για την αντιμετώπιση της κρίσης, στοχεύουν στην περικοπή του εργατικού κόστους με τις κυβερνήσεις να ισχυρίζονται ότι η μείωση αυτή μπορεί να προσελκύσει επενδύσεις και να φέρει οικονομική μεγέθυνση. Ωστόσο, αποδεικνύεται πως αυτό βρίσκεται μακριά από την πραγματικότητα για την περίπτωση της Ελλάδας. Παρ' όλη την σημαντικότερη μείωση του εργατικού κόστους, όχι μόνο δεν αυξήθηκαν οι επενδύσεις, αλλά χιλιάδες επιχειρήσεις έχουν αποχωρήσει από την Ελλάδα εξαιτίας της μείωσης της κερδοφορίας τους. Το φαινόμενο αυτό συνεχίζεται με αμειώτους ρυθμούς, επιφέροντας μεγάλο πλήγμα στην ελληνική οικονομία και κοινωνία. Οι επιχειρηματίες θα εξακολουθήσουν να μεταφέρουν τις εταιρίες τους όσο θα συνεχίζονται οι πολιτικές λιτότητας και περικοπών, που εφαρμόζονται τα τελευταία έξι έτη. Η μείωση του εργατικού κόστους έχει επιφέρει μεγάλη πτώση της ζήτησης, η οποία προστέθηκε στην δυσκολία εξωτερικής χρηματοδότησης, στην κατάρρευση της εμπιστοσύνης και στην αύξηση της φορολογίας, του κόστους ενέργειας και της μη ευελιξίας του κράτους, συνθέτοντας ένα εξαιρετικά δυσμενές οικονομικό και θεσμικό περιβάλλον.

Αυτός είναι και ο λόγος που κάθε αλλαγή πολιτικής είναι σύνθετη και δύσκολη, κόντρα σε 'απλοϊκές λογικές' κι 'εύκολες λύσεις'. Κάθε αλλαγή πολιτικής δεν θα πρέπει να είναι σπασμωδική εστιάζοντας σε επί μέρους στοιχεία, αλλά συνολική και διευρυσμένη σε όλο το φάσμα του οικονομικού και θεσμικού πλαισίου. Χρειάζεται να επικεντρώνεται σε ένα μακρόπνοο όραμα αξιοποίησης των, δυνητικά, ισχυρών σημείων της ελληνικής παραγωγικής δομής, συνδυασμένη με αύξηση μισθών, επέκταση και προστασία της απασχόλησης και σημαντική βελτίωση των θεσμών και αναβάθμιση του τεχνολογικού επίπεδου.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Ανδρικοπούλου, Ε., Κακδέρη, Χ., Καυκαλάς, Γ. και Τασοπούλου, Α. (2015) «Διαδρομές περιφερειακής ανθεκτικότητας: επιπτώσεις της κρίσης και προοπτικές χωρικής ανάπτυξης στην Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας». *Αειχώρος*, 20, σελ. 4-31.
- Αργείτης, Γ. (2011) «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας: Αποτυχία της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης». Στο: Βλάχου, Α., Θεοχαράκης, Ν. και Μυλωνάκης, Δ. (επιμ.) *Οικονομική κρίση και Ελλάδα*. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 180-192.
- Βαϊτσος, Κ. (2011) «Ελληνική και παγκόσμια οικονομική κρίση: Αναπτυξιακές διαστάσεις σε ένα διεθνές πλαίσιο αλληλεξάρτησης». Στο: Βλάχου, Α., Θεοχαράκης, Ν. και Μυλωνάκης, Δ. (επιμ.) *Οικονομική κρίση και Ελλάδα*. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 329-345.
- Βαλυράκης, Σ. (2008) «Σύνοψη κυριότερων συμπερασμάτων του Συμποσίου». Στο: Γιαννίτσης, Α. (επιμ.) *Σε αναζήτηση ελληνικού μοντέλου ανάπτυξης*. Αθήνα: Παπαζήση, σελ. 337-351.
- Γιαννίτσης, Α. (2013) *Η Ελλάδα στην κρίση*. Αθήνα: Πόλις.
- ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2013) *Τάσεις οικονομικού κλίματος Ιανουαρίου 2013*. Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.
- Καλογήρου, Γ. (2008) «Τεχνολογία, γνώση και οικονομική μεγέθυνση στο ελληνικό αναπτυξιακό μοντέλο: Συγκρίσεις, συγκλίσεις και αποκλίσεις». Στο: Γιαννίτσης, Α. (επιμ.) *Σε αναζήτηση ελληνικού μοντέλου ανάπτυξης*. Αθήνα: Παπαζήση, σελ. 181-221.
- Λαμπριανίδης Α. (1997) «Το άνοιγμα των ελληνικών επιχειρήσεων στα Βαλκάνια μπορεί να οδηγήσει στην υπονόμευση της ανάπτυξης της χώρας;» *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 9, σελ. 65-101.
- Τσακαλώτος, Ε. (2011) «Η ελληνική οικονομική κρίση». Στο: Βλάχου, Α., Θεοχαράκης, Ν. και Μυλωνάκης, Δ. (επιμ.) *Οικονομική κρίση και Ελλάδα*. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 346-367.

Ξενόγλωσση

- Bitzenis, A. (2007) “Determinants of foreign direct investment: Evidence from multinationals in the post-crisis era of Bulgaria in the late 1990s”. *Southeast European and Black Sea Studies*, 7 (1), pp. 83-111.
- Bjorkman, I. και Fan, X. (2002) “Human resource management and the performance of Western firms in China”. *International Journal of Human Resource Management*, 13 (6), pp. 853-864.

- Buss, T. (2001) "The effect of state tax incentives on economic growth and firm location decisions: An overview of the literature". *Economic Development Quarterly*, 15 (1), pp. 90-105.
- Castells, M. (1996) *The rise of the network society: The information age: Economy, society, and culture: Volume I*. Oxford: Blackwell.
- Cox, E. (1980) "The optimal number of response alternatives for a scale: A review". *Journal of Marketing Research*, 17 (4), pp. 407-442.
- Domanski, B. (2003) "Industrial change and foreign direct investment in the postsocialist economy: The case of Poland". *European Urban and Regional Studies*, 10 (2), pp. 99-118.
- Drakos, K. (2013) "Bank loan terms and conditions for Eurozone SMEs". *Small Business Economics*, 41 (3), pp. 717-732.
- Dunford, M., Liu, W., Liu, Z. και Yeung, G. (2013) "Geography, trade and regional development: The role of wage costs, exchange rates and currency/capital movements". *Journal of Economic Geography*, 15 (6), pp. 1175-1197.
- Fowler, F. (2002) *Survey research methods*. London: Sage.
- Hadjimichalis, C. (2011) "Uneven geographical development and socio-spatial justice and solidarity: European regions after the 2009 financial crisis". *European Urban and Regional Studies*, 18 (3), pp. 254-274.
- Harvey, D. (2006) *Spaces of global capitalism*. London: Verso.
- Hayter, R. (1997) *The dynamics of industrial location: The factory, the firm and the production system*. Oxford: Wiley.
- Holl, A. (2004) "Start-ups and relocations: Manufacturing plant location in Portugal". *Papers in Regional Science*, 83 (4), pp. 649-668.
- Hong, S.H. (2013) "Agglomeration and relocation: Manufacturing plant relocation in Korea". *Papers in Regional Science*, 93 (4), pp. 803-818.
- Hudson, R. (2001) *Producing places*. London: Guildford.
- Hudson, R. (2002) "Changing industrial production systems and regional development in the New Europe". *Transactions of the Institute of British Geographers*. 27 (3), pp. 262-281.
- Jürgens, U. και Krzywdzinski, M. (2009) "Changing east-west division of labour in the European automotive industry". *European Urban and Regional Studies*, 16 (1), pp. 27-42.
- Kalogerisis, A. και Labrianidis, L. (2008) "Delocalisation and development in Europe: Conceptual issues and empirical findings". Στο: Labrianidis, L. (επιμ.) (2008)

- The moving frontier: The changing geography of production in labour-intensive industries*. Aldershot: Ashgate, pp. 23-58.
- Kapitsinis, N., Metaxas, T. and Duquenne, M.N. (2013) “Exploring the coherence and the meaning of territorial competition: Do national states behave in the same way as firms in case of default? The cases of Greece and Dubai”. *Applied Econometrics and International Development*, 13 (2), pp. 57-72.
- Karagianni, S. και Labrianidis, L. (2001) “The pros and cons of SMEs going international: Greek companies in Bulgaria”. *Eastern European Economics*, 39 (2), pp. 5-28.
- Kinkel, S. (2012) “Trends in production relocation and backshoring activities: Changing patterns in the course of the global economic crisis”. *International Journal of Operations & Production Management*, 32 (6), pp. 696-720.
- Kiss, E. (2012) “The impacts of the economic crisis on the spatial organization of Hungarian industry”. *European Urban and Regional Studies*, 19 (1), pp. 62-76.
- Klagge, B. και Martin, R. (2005) “Decentralized versus centralized financial systems: Is there a case for local capital markets?” *Journal of Economic Geography*, 5 (4), pp. 387-421.
- Kronenberg, K. (2012) “Firm relocations in the Netherlands: Why do firms move, and where do they go?” *Papers in Regional Science*, 92 (4), pp. 691-714.
- Labrianidis, L. (2008) “Introduction”. Στο: Labrianidis, L. (επιμ.) (2008) *The moving frontier: The changing geography of production in labour-intensive industries*. Aldershot: Ashgate, pp. 1-19.
- Lapavitsas, C., Kaltenburger, A., Labrinidis, G., Lindo, D., Meadway, J., Michell, J., Paineira, J.P., Pires, E., Powell, J., Stenfors, A., Teles, N. και Vatikiotis, L. (2012) *Crisis in Eurozone*. London: Verso.
- Leitham, S., McQuaid, R. και Nelson, J. (2000) “The influence of transport on industrial location choice: a stated preference experiment”. *Transportation Research Part A*, 34 (7), pp. 515-535.
- Liargovas, P. (1998) “The white paper on growth, competitiveness and employment and Greek small and medium sized enterprises”. *Small Business Economics*, 11 (3), pp. 201-214.
- Manjón-Antolín, M. και Arauzo-Carod, J.M. (2011) “Locations and relocations: Determinants, modelling, and interrelations”. *Annals of Regional Science*, 47 (1), pp. 131-146.
- Maskell, P. και Malmberg, A. (1999) “The competitiveness of firms and regions ‘ubiquitification’ and the importance of localized learning”. *European Urban and Regional Studies*, 6 (1), pp. 9-25.

- Massey, D. (1984/1995) *Spatial division of labour, social structures and the geography of production*. 2nd ed. London: Routledge.
- Nguyen, C., Sano, K., Tran, T. και Doan, T. (2013) “Firm relocation patterns incorporating spatial interactions”. *Annals of Regional Science*. 50 (3), pp. 685-703.
- Petkov, V. (2014) “Advantages and disadvantages of fiscal discipline in Bulgaria in times of crisis”. *Contemporary Economics*, 8 (1), pp. 47-56.
- Pickles, J. και Smith, A. (2011) “Delocalization and persistence in the European clothing industry: The reconfiguration of trade and production networks”. *Regional Studies*, 45 (2), pp. 167-185.
- Rodriguez-Pose, A. και Storper, M. (2006) “Better rules or stronger communities?: On the social foundations of institutional change and its economic effects”. *Economic Geography*, 82 (1), pp. 1-25.
- Sheppard, E. (2011) “Geographical political economy”. *Journal of Economic Geography*, 11 (2), pp. 319-331.
- Spector, P. (1992) “Summated rating scale construction: An introduction”. *Sage University Papers series on Quantitative Applications in the Social Sciences*, 07-082. Newbury Park, CA: Sage.
- Transparency International (2014) *Corruption perceptions index 2014*. Διαθέσιμο στο: <http://www.transparency.org/cpi2014/press>
- Van Dijk, J. και Pellenbarg, P. (2000) “Firm relocation decisions in The Netherlands: An ordered logit approach”. *Papers in Regional Science*, 79 (2), pp. 191-219.

Διαδικτυακές πηγές

- Commercial Registrar: <http://www.bcci.bg/trade-register-en.html>
- Eurostat: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
- Υπουργείο Οικονομικών: <http://www.minfin.gr/portal/en>

Νίκος Καπιτσίνης
PhD Student, School of Geographical Sciences, University of Bristol, UK
Email: nikos.kapitsinis@bristol.ac.uk
Διεύθυνση: Flat 17, The Tenon Building, BS3 1HZ, Bristol, UK

Παράρτημα: Το ερωτηματολόγιο της έρευνας

A. Γενικά Χαρακτηριστικά της επιχείρησης

1. Πόσους εργαζόμενους απασχολεί η επιχείρησή σας συνολικά (αν η επιχείρησή σας είναι θυγατρική παρακαλώ επιλέξτε τον αριθμό των εργαζομένων όλων των εταιριών του ομίλου, αν γνωρίζετε);

A. Λιγότερους από 9 B. 10-49 Γ. 50-249 Δ. Περισσότερους από 250

2. Ποιο είναι το επίπεδο του ετήσιου τζίρου σας (αν η επιχείρησή σας είναι θυγατρική παρακαλώ επιλέξτε το επίπεδο του ετήσιου τζίρου όλων των εταιριών του ομίλου, αν γνωρίζετε);

A. Λιγότερο από €10 εκατομμύρια B. Περισσότερο από €10 εκατομμύρια

3. Σε ποιον οικονομικό κλάδο δραστηριοποιείται η επιχείρησή σας;

A. Γεωργία, δασοκομία και αλιεία B. Ορυχεία και λατομεία

Γ. Μεταποίηση

Δ. Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού

Ε. Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης

ΣΤ. Κατασκευές

Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών

Η. Μεταφορά και αποθήκευση

Θ. Ενημέρωση και επικοινωνία

Ι. Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης

Κ. Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες

Λ. Real estate

Μ1. Νομικές, λογιστικές και συμβουλευτικές δραστηριότητες

Μ2. Δραστηριότητες αρχιτεκτόνων και μηχανικών. Επιστημονική έρευνα και ανάπτυξη.

Άλλες επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες

Ν. Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες

Ξ. Εκπαίδευση

Ο. Δραστηριότητες σχετικές με την ανθρώπινη υγεία και την κοινωνική μέριμνα

Π. Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία

Ρ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών

Σ. Άλλο

4. Σε ποια περιφέρεια είναι εγκατεστημένη η επιχείρησή σας;

A. Sofia B. Blagoevgrad

Γ. Pernik

Δ. Kyustendil

Ε. Plovdiv

ΣΤ. Haskovo

Ζ. Pazardzhik

Η. Smolyan

Θ. Kardzhali

Ι. Άλλη

5. Ποια κατάσταση από τις παρακάτω περιγράφει καλύτερα την περίπτωσή σας;

- A. Μετέφερα ολόκληρη την επιχείρησή μου από την Ελλάδα
 B. Μετέφερα ένα μέρος της επιχείρησής μου στη Βουλγαρία
 Γ. Επέκτεινα την επιχείρησή μου στη Βουλγαρία
 Δ. Τίποτε από τα παραπάνω. Η επιχείρησή μου ήταν πάντα Βουλγάρικης προέλευσης.
 E. Άλλο

6. Αν μεταφέρατε την επιχείρησή σας, διατηρείτε ακόμη ενεργή επιχείρηση στην Ελλάδα;
 A. Ναι B. Όχι Γ. Δεν γνωρίζω/Δεν απαντώ

7. Είναι η επιχείρησή σας θυγατρική μιας άλλης επιχείρησης;
 A. Ναι B. Όχι

8. Αν μεταφέρατε την επιχείρησή σας, από ποιο νομό τη μεταφέρατε; Αν επεκτείνατε την επιχείρησή σας, σε ποιο νομό είναι εγκατεστημένη η επιχείρησή σας στην Ελλάδα;

- A. Έβρου B. Ροδόπης Γ. Ξάνθης Δ. Καβάλας
 E. Σερρών Z. Δράμας ΣΤ. Θεσ/νίκης Η. Κιλκίς
 Θ. Πέλλας I. Καστοριάς Λ. Άλλον Μ. Δεν γνωρίζω/
 Δεν απαντώ

9. Πότε ξεκινήσατε την λειτουργία της επιχείρησής σας στη Βουλγαρία;

- A. Πριν το 2006 B. 2006 Γ. 2007 Δ. 2008 E. 2009
 Z. 2010 Ζ. 2011 ΣΤ. 2012 Η. 2013 Θ. 2014

B. Η κατάσταση προ κρίσης

10. Ποιο ήταν το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίσατε πριν την κρίση; (παρακαλώ επιλέξτε ένα)

- A. Εργατικό κόστος B. Έλλειψη ζήτησης
 Γ. Υψηλή φορολογία
 Δ. Πρόσβαση στην πίστωση E. Άλλο

11. Ποια ήταν η βασική πηγή χρηματοδότησής σας; (παρακαλώ επιλέξτε ένα)

- A. Τράπεζα B. Ομόλογα Γ. Μεταχρονολογημένες επιταγές
 Δ. Ευρωπαϊκή Ένωση E. Μετοχές ΣΤ. Επιχειρηματικά κεφάλαια
 Ζ. Άλλο

12. Ήταν η πρόσβαση στον τραπεζικό δανεισμό αναγκαία για την λειτουργία της επιχείρησής σας προ κρίσης; Αν ναι, για ποιο λόγο κυρίως;

- A. Για την χρηματοδότηση καθημερινών αναγκών επενδύσεων
B. Για την πραγματοποίηση
Γ. Για την αποπληρωμή παλαιότερου χρέους
Δ. Άλλο E. Δεν ήταν απαραίτητη

13. Είχατε οικονομική υποστήριξη από το Κράτος πριν την κρίση; (1=καθόλου σημαντικά μέχρι 5=πολύ σημαντικά)

- A. 1 B. 2 Γ. 3 Δ. 4 E. 5 ΣΤ. Δεν γνωρίζω/Δεν απαντώ

14. Σε ποιο πεδίο αντιμετωπίσατε τις μεγαλύτερες δυσκολίες σαν αποτέλεσμα της κρίσης; (παρακαλώ επιλέξτε ένα)

- A. Εργατικό κόστος B. Έλλειψη ζήτησης Γ. Υψηλή φορολογία
Δ. Πρόσβαση στην πίστωση E. Άλλο

15. Σε τι ενέργειες προχωρήσατε για να τονώσετε την επιχείρησή σας μετά την κρίση;

- A. Περιορισμός των επενδύσεων B. Μείωση εργατικού κόστους Γ. Απολύσεις
Δ. Μείωση λειτουργικού κόστους E. Άλλο ΣΤ. Δεν έκανα καμία ενέργεια

16. Έχει γίνει η πρόσβαση στον τραπεζικό δανεισμό/χρηματοδότηση πιο δύσκολη μετά το 2009;

- A. Ναι B. Όχι Γ. Δεν γνωρίζω/Δεν απαντώ
Γ. Μετακίνηση από την Ελλάδα

17. Θα είχατε μεταφέρει/επεκτείνει την επιχείρησή σας στη Βουλγαρία αν δεν είχε ξεσπάσει η κρίση; (αν εγκαταστήσατε την επιχείρησή σας στην Βουλγαρία μετά το 2009)

- A. Ναι B. Όχι Γ. Δεν γνωρίζω/Δεν απαντώ

18. Επηρέασε η κρίση και οι επιπτώσεις της (όπως το γενικότερο πολύ αρνητικό οικονομικό κλίμα στην Ελλάδα, η πτώση πωλήσεων-ζήτησης, η δύσκολη πρόσβαση στην τραπεζική χρηματοδότηση, η κατάσχεση τραπεζικών καταθέσεων) την απόφασή σας να μεταφέρετε/επεκτείνετε την επιχείρησή σας στη Βουλγαρία; (αν εγκαταστήσατε την επιχείρησή σας στην Βουλγαρία μετά το 2009) (1=καθόλου σημαντικά μέχρι 5=πολύ σημαντικά)

- A. 1 B. 2 Γ. 3 Δ. 4 E. 5 ΣΤ. Δεν γνωρίζω/Δεν απαντώ

19. Θα είχατε υποχρεωθεί στο να κλείσετε την επιχείρησή σας αν δεν την είχατε μεταφέρει/επεκτείνει στη Βουλγαρία;

- A. Ναι B. Όχι Γ. Δεν γνωρίζω/Δεν απαντώ

20. Ποιο ήταν το γενικότερο κίνητρο για την μεταφορά/επέκταση της επιχείρησής σας στη Βουλγαρία; (παρακαλώ επιλέξτε ένα)

A. Επέκταση αγορών

B. Μείωση κόστους παραγωγής

Γ. Διάσωση της επιχείρησης και βελτίωση της οικονομικής της κατάστασης

Δ. Άλλο

21. Αν εγκαταστήσατε την επιχείρησή σας στην Βουλγαρία μετά το 2007, επηρεάστηκε η απόφασή σας από την ένταξη της Βουλγαρίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση; (1=καθόλου σημαντικά μέχρι 5=πολύ σημαντικά)

A. 1 B. 2 Γ. 3 Δ. 4 E. 5 ΣΤ. Δεν γνωρίζω/Δεν απαντώ

22. Στα πλαίσια της μεγάλης ύφεσης λόγω της κρίσης, συνέβαλαν η αδυναμία πρόσβασης στην πίστωση (παραδείγματος χάρι: δάνεια, επιταγές, επιχορηγήσεις) και γενικότερα η δυσκολία χρηματοδότησης της επιχείρησής σας στην απόφασή σας να μεταφέρετε/επεκτείνετε την επιχείρησή σας; (1=καθόλου σημαντικά μέχρι 5=πολύ σημαντικά)

A. 1 B. 2 Γ. 3 Δ. 4 E. 5 ΣΤ. Δεν γνωρίζω/Δεν απαντώ

23. Θα είχατε μεταφέρει/επεκτείνει την επιχείρησή σας αν τα δάνεια, οι επιταγές και επιχορηγήσεις από τις τράπεζες και γενικά η χρηματοδότηση της επιχείρησής σας ήταν προσβάσιμα στην Ελλάδα;

A. Ναι

B. Όχι

Γ. Δεν γνωρίζω/Δεν απαντώ

24. Πόσο σημαντικός ήταν ο κάθε ένας από τους παρακάτω παράγοντες σχετικά με την απόφασή σας να μεταφέρετε/επεκτείνετε την επιχείρησή σας από την Ελλάδα; (1=καθόλου σημαντικός μέχρι 5=πολύ σημαντικός)

Υψηλό εργατικό κόστος	1	2	3	4	5
Υψηλή φορολογία και πολύ χαμηλή επιστροφή Φ.Π.Α.	1	2	3	4	5
Υψηλό επίπεδο γραφειοκρατίας	1	2	3	4	5
Αστάθεια αγοράς και μεγάλη πτώση των πωλήσεων	1	2	3	4	5
Δύσκολη πρόσβαση στον τραπεζικό δανεισμό/χρηματοδότηση	1	2	3	4	5
Αδυναμία να χρησιμοποιήσω τις μεταχρονολογημένες επιταγές λόγω της παντελούς έλλειψης εμπιστοσύνης στην Ελληνική αγορά	1	2	3	4	5
Το Ελληνικό Κράτος μπορούσε να κατάσχει τις τραπεζικές μου καταθέσεις χωρίς να ερωτηθώ προηγουμένως	1	2	3	4	5
Υψηλό μεταφορικό κόστος	1	2	3	4	5

Υψηλό επίπεδο τιμών ενοικίασης επιχειρηματικών χώρων	1	2	3	4	5
Δύσκολη πρόσβαση ή ακριβή ενέργεια και πρώτες ύλες	1	2	3	4	5
Υψηλός ανταγωνισμός στην Ελληνική αγορά	1	2	3	4	5
Το αποτέλεσμα της συμμετοχής της Ελλάδας στην Ευρωζώνη	1	2	3	4	5

25. Πόσο σημαντικός ήταν ο κάθε ένας από τους παρακάτω παράγοντες σχετικά με την απόφασή σας να επιλέξετε την Βουλγαρία σαν τόπο εγκατάστασης της επιχείρησής σας; (1=καθόλου σημαντικός μέχρι 5=πολύ σημαντικός)

Χαμηλό εργατικό κόστος	1	2	3	4	5
Χαμηλή φορολογία και υψηλή επιστροφή Φ.Π.Α.	1	2	3	4	5
Χαμηλό επίπεδο γραφειοκρατίας	1	2	3	4	5
Σταθερή αγορά και σταθερό γενικό οικονομικό περιβάλλον	1	2	3	4	5
Εύκολη πρόσβαση στον τραπεζικό δανεισμό/χρηματοδότηση	1	2	3	4	5
Το Βουλγάρικο Κράτος δεν είχε πολλές οικονομικές απαιτήσεις (γενικά)	1	2	3	4	5
Χαμηλό μεταφορικό κόστος	1	2	3	4	5
Εύκολη πρόσβαση ή φτηνή ενέργεια και πρώτες ύλες	1	2	3	4	5
Χαμηλός ανταγωνισμός στη Βουλγάρικη αγορά	1	2	3	4	5
Το αποτέλεσμα της μη συμμετοχής της Βουλγαρίας στην Ευρωζώνη	1	2	3	4	5
Μέγεθος της Βουλγάρικης αγοράς	1	2	3	4	5
Χαμηλό επίπεδο τιμών ενοικίασης επιχειρηματικών χώρων	1	2	3	4	5
Παρουσία Ελληνικών επιχειρήσεων στη Βουλγαρία	1	2	3	4	5
Πολιτισμικές σχέσεις με την Ελλάδα	1	2	3	4	5
Ανεπτυγμένες σχέσεις μεταξύ των ιδιωτικών επιχειρήσεων Ελλάδας και Βουλγαρίας	1	2	3	4	5
Η Βουλγαρία είναι πολύ κοντά στην Ελλάδα	1	2	3	4	5

Δ. Η κατάσταση στη Βουλγαρία

26. Τι ποσοστό των εργαζομένων της επιχείρησής σας μετακινήθηκε με την επιχείρηση τη στιγμή της μεταφοράς/επέκτασής της στη Βουλγαρία;

A. Λιγότερο από 25% B. 25-50% Γ. 50-75% Δ. Περισσότερο από 75%

27. Βελτιώθηκε η κατάσταση της επιχείρησής σας στη Βουλγαρία;

A. Πολύ B. Λίγο Γ. Καθόλου
Δ. Χειροτέρεψε E. Δεν γνωρίζω/Δεν απαντώ

28. Έχετε πιο εύκολη πρόσβαση στον τραπεζικό δανεισμό/χρηματοδότηση στη Βουλγαρία;

A. Ναι B. Όχι Γ. Δεν γνωρίζω/Δεν απαντώ

Λόης Λαμπριανίδης, Θανάσης Καλογερέσης
& Γρηγόρης Καυκαλάς (Επιμέλεια), 2016
**Χωρική ανάπτυξη και ανθρώπινο
δυναμικό: Νέες θεωρητικές προσεγγίσεις
και η εφαρμογή τους στην Ελλάδα**
Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα

Στέλιος Γκιάλης

Επίκουρος Καθηγητής

Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Στη χώρα μας δεν είναι συχνές οι συλλογικές εργασίες και μελέτες που να έχουν στο επίκεντρο μια περισσότερο ανθρωπο-κεντρική ανάπτυξη και ταυτόχρονα να συνυπολογίζουν τη χωρική και γεωγραφική συνιστώσα. Είναι χαρακτηριστικό πως μια αναζήτηση στον «μελετητή» της Google, γνωστό και ως «scholar», με τη χρήση του λήμματος «ανθρώπινο δυναμικό» εμφανίζει λιγότερες από 25 εργασίες, μελέτες και βιβλία που έχουν συγγραφεί την τελευταία δεκαετία και περιλαμβάνουν στον τίτλο τους τον όρο αυτό. Εκ των μελετών αυτών, δε, μετρημένες στα δάχτυλα του ενός χεριού, κυριολεκτικά, είναι όσες περιλαμβάνουν στην προβληματική τους ζητήματα άνισης χωρικής ανάπτυξης. Ο ενδιαφερόμενος εύκολα, και με μικρή φαντάζομαι έκπληξη, θα ανακαλύψει πως λήμματα όπως «επιχειρηματικότητα» ή «καινοτομία» δεν τυγχάνουν τόσο μικρής προσοχής, τουναντίον έχουν μετατραπεί σε λέξεις κλειδιά, κάτι σαν αγαπημένα buzzwords της σύγχρονης επιστημονικής μελέτης ή αναζήτησης.

Η πρόσφατη έκδοση του συλλογικού τόμου με τίτλο «Χωρική ανάπτυξη και ανθρώπινο δυναμικό: Νέες θεωρητικές προσεγγίσεις και η εφαρμογή τους στην Ελλάδα» έρχεται να καλύψει μεγάλο μέρος του κενού αυτού στην ελληνική βιβλιογραφία. Με φροντίδα των εκδόσεων Κριτική, που διακρίνονται εδώ και μια δεκαετία τουλάχιστον για το ενδιαφέρον τους σε επιστημονικούς τίτλους Γεωγραφίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, οι τρεις επιμελητές του τόμου και συστηματικοί «σκαπανείς» ζητημάτων χωρικής ανάπτυξης μας

προσφέρουν έναν έργο που έχει ως στόχο την διεύρυνση, αν όχι την έναρξη, της συζήτησης για τη συμβολή του ανθρώπινου παράγοντα στη δυναμική της ανάπτυξης. Το ενδιαφέρον των επιμελητών, που σε συνεργασία με μια πλειάδα συγγραφέων (26 οι συμμετέχοντες συν-συγγραφείς στα άρθρα του τόμου!!), συνέγραψαν το υπό συζήτηση βιβλίο για τα ζητήματα της χωρικά-ολοκληρωμένης αξιοποίησης του ανθρώπινου δυναμικού δεν είναι πρόσκαιρο ούτε πρόσφατο. Ειδικά ο πρώτος εξ' αυτών (Λόης Λαμπριανίδης), αλλά και οι υπόλοιποι σε σημαντικό βαθμό, έχουν συστηματικά ασχοληθεί με θέματα όπως η διαρροή νέων επιστημόνων στο εξωτερικό ελέω κρίσης, η εισερχόμενη μετανάστευση και οι επιπτώσεις της στον ελληνικό χώρο, αλλά και οι επιπτώσεις των αναδιαρθρώσεων των παραγωγικών αξιακών αλυσίδων στην απασχόληση. Με αυτή την έννοια ο συλλογικός τόμος που ανατέμνει τη σχετική διεθνή προβληματική, αλλά και την έως τώρα εγχώρια συζήτηση, είναι κάτι περισσότερο από καλοδεχούμενος.

Θα επιχειρήσω να συνοψίσω, με κίνδυνο να αδικήσω συμβολές και επιχειρήματα, τη δομή και τα συστατικά στοιχεία του συλλογικού έργου. Το βιβλίο διαιρείται σε δεκαπέντε (15) κεφάλαια κατανεμημένα σε τρεις (3) επιμέρους ενότητες οι οποίες ιδωμένες σαν σύνολο εξασφαλίζουν το ενιαίο των επιχειρημάτων και τη διαλεκτική σύνδεση θεωρίας και εμπειρικής επαλήθευσης με έναν ολοκληρωμένο τρόπο. Μετά το εισαγωγικό *Κεφάλαιο 1*, γραμμένο από τους τρεις (3) επιμελητές με στόχο να εισάγει τον αναγνώστη στην προβληματική και να προσφέρει μια επισκόπηση του συλλογικού εγχειρήματος, η πρώτη ενότητα με τίτλο «*Βασικές έννοιες και θεωρητικές προσεγγίσεις της χωρικής ανάπτυξης*» θέτει το θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου εντάσσονται τα κείμενα του συλλογικού τόμου. Συγκεκριμένα, η *ενότητα 1* προσφέρει μια ολοκληρωμένη επισκόπηση των θεωριών περιφερειακής ανάπτυξης (*Κεφάλαιο 2*, Καλογερέσης, Θάνης και Λαμπριανίδης) που δεν αρκείται σε μια κλασική αναδρομή στις σχετικές και καθιερωμένες θεωρίες, αλλά επιχειρεί μια συνόψιση των εννοιολογικών κατασταλαγμάτων για τη χωρική ανάπτυξη από τις πιο πρόσφατες δύο δεκαετίες. Ακολούθως, στο *Κεφάλαιο 3* ο Mick Dunford ανατέμνει την έννοια των Περιφερειακών Ανισοτήτων και παρουσιάζει συνοπτικά, αλλά περιεκτικά, παλιότερες και νέες μεθοδολογίες αποτίμησης αυτών. Στο *Κεφάλαιο 4* (Ανδρικοπούλου και Γεμεντζή) η σχέση του ανθρώπινου δυναμικού με τη χωρική οργάνωση και το σχεδιασμό έρχεται στο προσκήνιο, και η αλληλεξάρτηση οργάνωσης του χώρου και γεωγραφίας του ανθρώπινου δυναμικού τεκμηριώνονται εύγλωττα μέσα από το παράδειγμα της Κεντρικής Μακεδονίας. Η ενότητα ολοκληρώνεται με τη συμβολή του Ray Hudson (*Κεφάλαιο 5*), ενός εκ των σημαντικότερων εν ζωή ριζοσπαστών Γεωγράφων, ο οποίος αναλύει με διεισδυτικότητα το πώς οι βασισμένες στη γνώση οικονομίες αποτελούν πόλους δυναμικής ανάπτυξης και βαθιών ανισοτήτων, στο πλαίσιο του σύγχρονου καπιταλισμού.

Στην *ενότητα 2* με τίτλο «*Εμπειρικές αναλύσεις των χωρικών ανισοτήτων*» συμπεριλαμβάνονται μια σειρά από μελέτες που αντλούν από πρόσφατα και παλιότερα δεδομένα με στόχο να εξάγουν ευρύτερα συμπεράσματα και να ανατροφοδοτήσουν τη θεωρία. Εδώ μπορεί ο αναγνώστης του βιβλίου να συναντήσει μερικές από τις πιο ενδιαφέρουσες αναλύσεις για το ανθρώπινο κεφάλαιο και τις χωρικές του διαστάσεις και παραμέτρους. Στο πλαίσιο του *Κεφαλαίου 6* των Θάνη, Καλογερέση και Λαμπριανίδη γίνεται μια προσπάθεια εμπειρικής αποτίμησης των αναπτυξιακών δυνατοτήτων που προκύπτουν από την αξιοποίηση του ανθρώπινου κεφαλαίου, και συγκεκριμένα μελετώνται εμπειρικά οι αναλυτικές δυνατότητες της προσέγγισης των *ανθρώπινων δυνατοτήτων*, σε σχέση με τα ζητήματα άνισης περιφερειακής ανάπτυξης. Σημείο εστίασης του *Κεφαλαίου 7*, ακολούθως, αποτελούν οι ανισότητες ανάμεσα στα δύο φύλα σε περιφερειακό επίπεδο και η αναζήτηση εναλλακτικών κριτηρίων αποτίμησης αυτών. Η συγγραφέας (Λυμπεράκη) διαπιστώνει την έλλειψη ουσιαστικής ισότητας και κοινωνικο-οικονομικών ευκαιριών ανάμεσα στα δύο φύλα, ακόμη και στις σχετικά πλούσιες περιφέρειες της Ελλάδας. Η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στο ανθρώπινο κεφάλαιο και τις δημόσιες υποδομές, και οι προεκτάσεις αυτής στο επίπεδο της χάραξης αναγκαίων περιφερειακών πολιτικών αποτελεί αντικείμενο του *Κεφαλαίου 8* (Τσέλιος, Ροβολής, Ψυχάρης και Γάρου), ενώ το ζήτημα της περιφερειακής ανθεκτικότητας (regional resilience), στα πρώτα χρόνια της κρίσης που ακόμη ταλανίζει την ελληνική οικονομία, τίθεται αναλυτικά στο *Κεφάλαιο 9* των Καλλιώρα, Πανταζή και Ψυχάρη. Το ζήτημα της περιφερειακής ανθεκτικότητας, όπως αναλύεται από τους συγγραφείς με αξιοποίηση μεθόδων που επιχειρούν να διαχωρίσουν/ απομονώσουν τα ενδογενή πλεονεκτήματα που επιδρούν στη διεύρυνση της απασχόλησης σε ορισμένες περιφέρειες από άλλες παραμέτρους, όπως οι κλαδικές επιδόσεις και η συνολική επίδραση της εθνικής οικονομίας, είναι μεγάλης σημασίας. Τέτοιες μελέτες πρέπει σύντομα να συνοδεύονται από σε βάθος αναλύσεις των πλεονεκτημάτων ή των αδυναμιών συγκεκριμένων περιφερειών ώστε να προσδιοριστούν τα βαθύτερα αίτια της ανθεκτικότητας τους.

Η *ενότητα 2* ολοκληρώνεται με τη συμβολή της Perrons (*Κεφάλαιο 10*), από τις πολύ σημαντικές του τόμου αυτού, η οποία αντιδιαστέλει κλασικά εργαλεία αποτίμησης της ανάπτυξης, όπως το ΑΕΠ, με εναλλακτικούς δείκτες ουσιαστικής αποτίμησης των ανθρώπινων δυνατοτήτων. Διόλου απρόσμενα αποδεικνύει πως οι ανισότητες στο εσωτερικό περιοχών, όπως η περιοχή του Λονδίνου, που τείνουν να θεωρούνται ως ομοιογενείς μεγα-πόλεις πλούτου και ευμάρειας είναι εξαιρετικά σημαντικές.

Η *τρίτη ενότητα* με την οποία ολοκληρώνεται το βιβλίο (με τίτλο «ο ρόλος του ανθρώπινου παράγοντα») έχει, όπως και η προηγούμενη, ισχυρό εμπειρικό χαρακτήρα στηριζόμενη κυρίως σε μελέτες περίπτωσης και πρωτογενώς συλλεγμένο υλικό από

επιλεγμένα τοπικά παραγωγικά συστήματα, όπως η Καστοριά και το Ρέθυμνο, και σειρά κλάδων, όπως η αγρο-τροφική βιομηχανία. Σε αυτήν έχουν ενταχθεί θεωρητικά πληροφορημένες εμπειρικές αναλύσεις για τον τουρισμό, την πολλά υποσχόμενη αλλά πολλαπλώς αμφισβητούμενη, αναφορικά με το πραγματικό αναπτυξιακό της αποτύπωμα, 'ατμομηχανή' της ελληνικής οικονομίας. Στο Κεφάλαιο 11 (Θωΐδου και Κακδέρη), εν συντομία, αναλύεται το ανθρώπινο δυναμικό ως παράγοντας ανάπτυξης των περιοχών με έμφαση στις διαστάσεις της καινοτομίας και της ανθεκτικότητας. Οι συγγραφείς του *Κεφαλαίου 12* (Μελισσοουργός και Τσακοπούλου) μελετούν δύο τουριστικές τοπικότητες στην Κρήτη και τις Κυκλάδες και μας προτείνουν πρωτότυπες αναγνώσεις για τη δύσκολη σχέση τουριστικής ανάπτυξης και ολοκληρωμένης αξιοποίησης του ανθρώπινου δυναμικού. Με τη σειρά της η Σκορδίλη (*Κεφάλαιο 13*) αναλύει πρόσφατες καινοτομικές πρωτοβουλίες στο σύμπλεγμα βιομηχανιών αγροτικής παραγωγής- τυποποίησης και τροφίμων. Η ιδιαίτερη περίπτωση της τοπικής γουνοποιίας στην περιοχή της Καστοριάς γίνεται αντικείμενο μελέτης από τους Αρτελάρη και Χατζημιχάλη (*Κεφάλαιο 14*) με στόχο να εντοπιστούν νέες δυναμικές αλληλοσυσχετίσεις μεταξύ τοπικής παραγωγής και ανθρώπινου δυναμικού. Σημειώνεται ότι ο δεύτερος εκ των συγγραφέων έχει σε παλιότερες μελέτες του φέρει στο προσκήνιο τη σημαντική αναπτυξιακή δυναμική στον υπό μελέτη κλάδο αλλά και τις ποικίλες άτυπες μορφές εργασίας και παραγωγής που κατέστησαν την Καστοριά έναν 'διεθνή κόμβο' παραγωγής γούνας που αξιοποιεί ισχυρά αποθέματα ευέλικτης εργασίας. Το βιβλίο ολοκληρώνεται με το *Κεφάλαιο 15* των Λαμπριανίδη, Πανώρη και Καλογερέση το οποίο συσχετίζει συστηματικά και προβληματίζεται κριτικά για την σχέση ανάμεσα στα επίπεδα εκπαίδευσης και τις προοπτικές ανάπτυξης, εστιάζοντας ιδιαίτερα στη συνιστώσα των εσωτερικών μετακινήσεων.

Με βάση τα παραπάνω, τα βασικά θεωρητικά στοιχεία που προκύπτουν από την ανάγνωση του τόμου είναι, κατά την άποψη μου, τα εξής: Οι θεωρητικές προσεγγίσεις εμπειρικές αναλύσεις που μελετούν το ρόλο του ανθρώπινου κεφαλαίου παρουσιάζουν ιδιαίτερα σημαντικά πλεονεκτήματα και εμπλουτίζουν σημαντικά τις κυρίαρχες οικονομικο-γεωγραφικές αναλύσεις. Θα πρότεινα να εστιάσουμε στις εξής τρεις (3) πιο σημαντικές, κατά την άποψη μου συμβολές:

α) Οι θεωρίες ανθρώπινου κεφαλαίου αναδεικνύουν το σημαντικό ρόλο των κοινωνικών θεσμών και της πρόνοιας στην αναπτυξιακή διαδικασία. Με την έννοια αυτή, θεσμοί όπως η εκπαίδευση αλλά και η οικογένεια αναλύονται ως κομβικού χαρακτήρα συνιστώσες της οικονομικής μεγέθυνσης και της ολοκληρωμένης ανάπτυξης, παύοντας έτσι να γίνονται αντιληπτές ως στοιχεία του «εποικοδομήματος» ή αμιγώς πολιτιστικές συνιστώσες που δεν έχουν παρά μικρή επενέργεια στην παραγωγή νέων αξιών. Η σημαντική συσχέτιση των

θεωριών ανθρώπινου κεφαλαίου με τα θεσμικά οικονομικά (institutional economics) είναι δεδομένη στο επίπεδο αυτό.

β) στο επίκεντρο των θεωριών ανθρώπινου κεφαλαίου βρίσκεται η ανθρώπινη εργασία ως βασική πηγή παραγωγής νέων αξιών και πλούτου. Επιχειρώντας μια τέτοια εστίαση οι θεωρίες αυτές επαν-ανακαλύπτουν δημιουργικά, αλλά και επεκτείνουν τόσο την πολιτική οικονομία του Ρικάρδο, όσο και την Μαρξιστική κριτική της, ορίζοντας τον άνθρωπο και την εργασία του ως το θεμελιώδες «μέσο παραγωγής». Ένα μέσο παραγωγής του οποίου τα χαρακτηριστικά καθορίζονται, με τη σειρά τους, από την μορφή που λαμβάνουν και οι υπόλοιπες οικονομικές δυνάμεις και δομές.

γ) συμπληρωματικά στα παραπάνω προστίθεται η εξής συμβολή: οι θεωρίες αυτές με την αναλυτική τους εστίαση στα επιμέρους διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά μεταξύ των ανθρώπων- παραγωγών, και των μορφωτικών, πολιτιστικών ή άλλων ποιοτήτων που τους «συγκροτούν», μας καλούν στην ουσία να απορρίψουμε τις αντιλήψεις περί «ομογενούς» και ενιαίας εργατικής δύναμης. Επισημαίνουν, μέσα από τη αναλυτική αυτή μετατόπιση, τη σημασία που έχουν οι ατομικές εργασιακές, μορφωτικές, πολιτισμικές και άλλες εμπειρίες και καταβολές στη διαμόρφωση επιλογών και παραγωγικών – αξιακών προτύπων. Βρίσκονται, λοιπόν, πιο κοντά σε μια πολύπλοκη και μεταβαλλόμενη πραγματικότητα η οποία καθορίζει γραμμές και αιτίες διαχωρισμού ανάμεσα στον πληθυσμό παραγωγικής ηλικίας και στα επιμέρους κοινωνικο-οικονομικά στρώματα και ομάδες. Επομένως, πρέπει και να αποτελεί (η πραγματικότητα αυτή) αντικείμενο μελέτης από τα φορείς και τις οργανώσεις που θέλουν να προωθήσουν την ενότητα στόχων και δράσης, υπερβαίνοντας τον κατακερματισμό.

Στα παραπάνω θετικά στοιχεία των θεωριών ανθρώπινου κεφαλαίου πρέπει νομίζω να συνυπολογιστεί ο εν δυνάμει γεωγραφικά- ευαίσθητος χαρακτήρας τους. Ο χαρακτήρας τους αυτός απορρέει ακριβώς από την προσπάθεια τους να αναδείξουν και επισημάνουν τα διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά του ανθρώπινου δυναμικού. Το εγχείρημα τους αυτό, να μιλούν για τον πλούτο και τις γνώσεις του ανθρώπινου δυναμικού, και τη διακριτή του συμβολή στην ανάπτυξη, ωθεί εκ των πραγμάτων τις θεωρίες στην αναζήτηση ξεχωριστών ποιοτήτων, ταλέντων ή δυνατοτήτων, και που αυτές εμφανίζονται ή πως μετακινούνται στο χώρο. Στο βαθμό που οι θεωρίες ανθρώπινου κεφαλαίου υπερβαίνουν τις νεοκλασικές αναλύσεις περί ενιαίου και ομογενούς χώρου, στον οποίο το μόνο προς ανάλυση στοιχείο είναι η απόσταση και τα κόστη που συνδέονται με τις μετακινήσεις, αποτελούν μια ιδιαίτερα σημαντική θεωρία μελέτης και διάγνωσης των χωρικών ανισοτήτων.

Στις αδυναμίες των θεωριών ανθρώπινου κεφαλαίου, ορισμένες εκ των οποίων είναι σημαντικές, εντοπίζονται και σε ορισμένα κεφάλαια του παραπάνω τόμου και απαιτούν άμεση ενσωμάτωση στα αναλυτικά εργαλεία των υπό συζήτηση προσεγγίσεων, πρέπει

να συνυπολογιστούν οι εξής: Οι θεωρίες δεν λένε πολλά ούτε περιλαμβάνουν σημαντικά στο ερμηνευτικό τους πλαίσιο τις άνισες (και ιεραρχικές) σχέσεις παραγωγής στις οποίες υπάγονται οι εργαζόμενοι στο εσωτερικό επιχειρήσεων και οργανισμών. Σχέσεις πολύπλοκες, μεν, αλλά κοινωνικά και ταξικά καθορισμένες, δε, που όπως έχουν αναδείξει πολλοί, όπως ο E.O. Wright αλλά και ο «δικός μας» D. Harvey στο πρόσφατο και παλιότερο έργο τους, εξακολουθούν να καθορίζουν εργασιακές πραγματικότητες και «δύσκολους βίους» στις κοινωνίες μας. Αλλιώς ειπωμένο, οι θεωρήσεις αυτές προτάσσουν το μορφωτικό, πολιτιστικό, δημιουργικό κομμάτι των ανθρώπινων δυνατοτήτων τείνοντας συχνά να υποβαθμίζουν τις κοινωνικο-οικονομικές και ταξικές ομαδοποιήσεις στο εσωτερικό τους.

Συνολικά, η θεωρητική συμβολή του συλλογικού έργου είναι σημαντική καθώς φέρνει συστηματικά στο προσκήνιο το εύρος αλλά και τη σχετική βαρύτητα της συμβολής του ανθρώπινου κεφαλαίου στην άνιση χωρική ανάπτυξη. Αντίστοιχα, η εμπειρική του συνεισφορά είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, καθώς προσφέρει πλούσιο πρωτογενές υλικό και τεκμηρίωση για ένα ανεπαρκώς μελετημένο θέμα. Έτσι, το βιβλίο συμβάλλει με τον δικό του τρόπο στη συζήτηση για την άνιση ανάπτυξη, σε μια περίοδο που η Ελλάδα μαστίζεται από μια πολύχρονη βαθιά κρίση που τείνει να μετατραπεί σε «φυσική κατάσταση» ή «ρουτίνα», αναζητώντας πεισματικά διεξόδους. Συνθέτοντας τα επιστημονικά πεδία της χωρικής ανάπτυξης και του ανθρώπινου κεφαλαίου ο συλλογικός τόμος προσφέρει μια πρωτότυπη συμβολή που πρέπει να τύχει ευρύτερης προσοχής.

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗΣ
ΣΚΑΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ
ΓΟΣΠΟΔΙΝΗ ΑΣΠΑ
ΔΕΦΝΕΡ ΑΛΕΞΗΣ
ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΟΛΓΑ
ΨΥΧΑΡΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ
ΚΑΛΛΙΩΡΑΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αραβαντινός Αθανάσιος	- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ)
Ανδρικόπουλος Ανδρέας	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Βασενχόβεν Λουδοβίκος	- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ)
Γιαννακούρου Τζίνα	- Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γιαννιάς Δημήτρης	- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δελλαδέτσιμας Παύλος	- Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Ιωαννίδης Γιάννης	- Tufts University, USA
Καλογήρου Νίκος	- Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ)
Καρύδης Δημήτρης	- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ)
Κοσμόπουλος Πάνος	- Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (ΔΠΘ)
Κουκλέλη Ελένη	- University of California, USA
Λαμπριανίδης Λόης	- Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Λουκάκης Παύλος	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Λουρή Ελένη	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μαλούτας Θωμάς	- Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Μαντουβάλου Μαρία	- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ)
Μελαχροινός Κώστας	- Queen Mary, University of London
Μοδινός Μιχάλης	- Διεπιστημονικό Ινστιτούτο Περιβαλλοντικών Ερευνών (ΔΙΠΕ)
Μπριασούλη Ελένη	- Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Παπαθεοδώρου Ανδρέας	- Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Πρεβελάκης Γεώργιος-Στυλ.	- Université de Paris I, France
Φωτόπουλος Γιώργος	- Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Χαστάογλου Βίλμα	- Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ)

αιχώρος

ΤΕΥΧΟΣ 24 | ΕΤΟΣ
ISSUE 24 | YEAR 2016

Δέφνερ, Α.Μ., Καλλιώρας, Δ.

4

Πολεοδομία, Χωροταξία, Περιφερειακή Ανάπτυξη: Σύγχρονες Τάσεις, Νέοι Επιστήμονες

Τσαβδάρογλου, Χ.

7

Ο διεκδικούμενος Κοινός Χώρος, μεταξύ δημιουργικής πόλης και εξεγερμένης πόλης:
Η περίπτωση της Ιστανμπούλ

Ρεμπής, Ν.

27

Εντοπισμός γεωγραφικά αποκλεισμένων περιοχών και κατοίκων
της Περιφέρειας Κρήτης από το αγαθό της υγείας

Ντούρα Μ., Παπαδάκη-Μαραγκού, Η.

46

Κοινωνική δυναμική και χωρικές μεταλλάξεις: Το παράδειγμα του Μεταξουργείου

Κυριακίδης, Χ.

67

Προσεγγίζοντας τη λειτουργία του δημόσιου αστικού χώρου με γνώμονα
τις τοπικές παραμέτρους: Συγκριτική μελέτη μεταξύ Λάρισας και Nottingham

Καπιτσίνης, Ν.

86

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη μεταφορά επιχειρήσεων:
Συγκριτική ανάλυση της προ και μετα-κρίσης μετακίνησης των Ελληνικών επιχειρήσεων στην
Βουλγαρία.

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

Γκιάλης Σ.

123

Λός Λαμπριανίδης, Θανάσης Καλογερέσης & Γρηγόρης Καυκαλάς (Επιμέλεια) (2016)
*Χωρική ανάπτυξη και ανθρώπινο δυναμικό:
Νέες θεωρητικές προσεγγίσεις και η εφαρμογή τους στην Ελλάδα*